

Slovanský přehled

Založeno 1898
ISSN 0037-6922

Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

3–4/2012

Národní diskurzy polských marxistů na přelomu 19. a 20. století: patriotismus Kazimierze Kelles-Krauze proti internacionalismu Rosy Luxemburgové
Čeští vystěhovalci na Kavkaze ve druhé polovině 19. a na začátku 20. století
Problémy slovanské menšiny v Itálii ve 20. letech 20. století
Češi a Poláci na Těšínsku během parlamentních voleb v roce 1946
Czechoslovakia and Poland: Supervising Peace on the Korean Peninsula 1953–1955
Reflexe událostí v Protektorátu Čechy a Morava v letech 1939–1941
v jugoslávském tisku a prostřednictvím politické elity
Příběh petrohradského klenotníka. Z historie perzekucí československých občanů
v Sovětském svazu 1918–1939

Národní diskurzy polských marxistů na přelomu 19. a 20. století: patriotismus Kazimierze Kelles-Krauze proti internacionalismu Rosy Luxemburgové¹

Jan Květina

National Discourses of Polish Marxists at the Turn of the 19th and 20th Century: Patriotism of Kazimierz Kelles-Krauz versus Rosa Luxemburg's Internationalism

This paper analyses a national discourse of the Polish socialist movement at the turn of the 19th and 20th century. Its wording is very questionable because of the different interpretations of Marx's attitude by the two main Polish socialist intellectual leaders: Kazimierz Kelles-Krauz and Rosa Luxemburg. As the key method of this research, it is possible to define a comparison of their theoretical concepts, whose dissimilar conclusions resulted in formation of two rival political parties: PPS and SDKPiL. It is necessary to analyse and understand the conception of the nation according to Polish socialist doctrines focusing on the different interpretations of: 1) the sense of the proletarian revolution; 2) accumulation of the capital; 3) the basic essence of the national community. Based on these issues, this research is to clarify not only the unambiguous conception of the Polish socialism but also the theoretical dilemma of the relationship between nationalism and socialism.

Key words: History, 19th and 20th century, Marxism, Polish nation, patriotic socialism, Kelles-Krauz, Luxemburg, theory of capital accumulation

Úvod

Vztah marxistických teoretiků k národní problematice lze považovat za jedno z klíčových dilemat, s nimiž se musela polská levice před první světovou válkou potýkat. Pro polské kolektivní vědomí byla totiž představa netečnosti vůči nacionálním tématům, vyjádřená nahlížením sociálních fenoménů primárně třídním prizmatem, poněkud problematická, neboť jednotlivé proudy polského politického myšlení sahající od krajních forem konzervatismu až po radikální demokraty dosud s určitou koncepcí národního vývoje vždy operovaly. Dokonce i varšavský pozitivismus, který se explicitně distancoval od povstaleckých tradic šlechtického republikánství i politické roviny národního boje, svým ústředním motivem směřoval k národnímu rozvoji skrze

¹ Studie byla zpracována v rámci projektu GA ČR č. P410/12/1136 (T. G. Masaryk a Slované).

ekonomickou a kulturní sféru.² Lze tudíž konstatovat, že pro polskou společnost představovala akcentace národní identity zásadní téma, což striktně internacionalistickou interpretaci socialismu poměrně handicapovalo.

Krom toho není možné opomíjet fakt, že náklonnost vůči polskému národnímu vědomí byla přítomna i u „otců-zakladatelů“ marxistické teorie, tedy Marxe a Engelse, kteří národně-osvobozenké úsilí Poláků zabudovali do logiky třídního boje a vnímali ho jako součást celoevropské emancipace proletariátu.³ Tento překvapivě přívětivý postoj „klasiků“ vůči národnímu hnutí způsoboval v polském levicovém prostředí určité rozpaky již v 80. letech, což dokládá například faux-pas během sjezdu polských socialistů v Ženevě z roku 1880, kam od Marxe a Engelse dorazila oficiální zdravice zakončená zvoláním „Ať žije Polsko“,⁴ na níž však ostře reagoval průkopník polského socialismu Ludwik Waryński konstatováním, že „až vypukne příští povstání, už to nebude slogan «ať žije Polsko!», ale bojový pokřik společný všem proletářům «ať žije sociální revoluce!»“⁵ Waryńského kritická slova není ovšem – vzhledem k soudobému názorovému pluralismu uvnitř polského socialistického hnutí – možné chápat jako vyjádření oficiálního a univerzálního postoje, o čemž svědčí vlivná pozice národní myšlenky nakloněného patriotického socialismu Bolesława Limanowského.⁶ Ten se ve své koncepci emancipace proletariátu pokusil navázat na Marxem hájené stanovisko o pro věc socialismu využitelném potenciálu polské otázky, čímž v rámci polského levicového myšlení založil klíčovou tradici, hájící proti internacionalistickému pojetí důsledně národní pozice.

Jestliže se zamyslíme nad důvody, které byly pro Marxem zdůrazňovanou přízeň polskému národnímu boji stěžejní, lze na prvním místě jmenovat taktický pragmatismus, na nějž trefně upozorňuje komentář, hovořící o tom, že Marxe s Engelsem „nezajímali Poláci jako národ, ale jako revoluční a vojensko-strategický potenciál dvaceti milionů hrdinů mezi Evropou a Asií“.⁷ Takto čistě účelovému uvažování nahrává ostatně i skutečnost, že sám Marx na adresu legitimacy polské nezávislosti prohlásil, že ta je ohraničena zahájením ruské agrární revoluce, neboť v okamžiku jejího

² Srov. Wojciech MODZELEWSKI, *Naród i postęp: Problematyka narodowa w ideologii i myśli społecznej pozytywistów warszawskich*, Warszawa 1977.

³ „...nezávislost Polska (pozn. J. K.) může být wywalczona tylko przez młody proletariat polski, a w jego rękach jest bezpieczna. Albowiem robotnicy całej pozostałej Europy potrzebują niezależności Polski również, jak sami polscy robotnicy...“ Karl MARKS – Friedrich ENGELS, *Manifest komunistyczny*, Londyn 1892, s. 11.

⁴ „Polacy zatem odegrali, poza obrębem kraju własnego, wielką rolę w walce o wyzwolenie proletaryjatu...niechże ta walka rozwija się dzisiaj w samym narodzie polskim...niech ona idzie w parze z niezrównanemi usiłowaniami naszych braci Rosyjan, a przybędzie jeszcze jeden powód więcej do powtórzenia starego okrzyku: Niech żyje Polska.“ Cit. dle: Bolesław LIMANOWSKI, *Patryjotyzm i socjalizm*, Genewa 1881, s. 30.

⁵ Wilhelm FELDMAN, *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914*, Warszawa 1933, s. 221.

⁶ Bliže srov. např. B. LIMANOWSKI: *Patryjotyzm i socjalizm*; Joanna KURCZEWSKA, *Moralność, polityka i naród w poglądach Bolesława Limanowskiego i Zygmunta Balickiego*, in: Janusz Goćkowski – Andrzej Walicki (eds.), *Idee i koncepcje narodu w polskiej myśli politycznej czasów porozbiorowych*, Warszawa 1977; Michał ŚLIWA, *Bolesław Limanowski: człowiek i historia*, Kraków 1994.

⁷ Paul BLACKSTOCK – Bert HOSELITZ, *The Russian Menace to Europe. Translation of Selections from Various Publications of Karl Marx and Friedrich Engels*, Illinois 1952, s. 108.

dokončení pro něj Poláci ztráceli smysl existence.⁸ Přesto by bylo chybou chápat zájem o polskou otázku ze strany marxismu v takto omezeném smyslu, neboť pragmatické a účelové argumenty mohly hrát roli v politických, avšak nikoliv v teoreticko-ideologických diskusích – jestliže tak představitelé polského levicového myšlení nacházeli mezi národním a třídním bojem společné vazby, museli tak činit v rámci socialistické teorie jako celku a nikoli pouze v rovině taktické adaptace.⁹

Vlivnou skutečnost v tomto ohledu tvořila záborová realita, poněvadž vědomí rozparcelovaného státu a rozděleného národa nabízely celkem silnou paralelu s třídním bojem a podstatou společenského vývoje. Tak jako docházelo k vykořisťování dělnické třídy buržoazii na státní úrovni, probíhala linie útlaku pohledem části polských socialistů i na ose záborové velmoci – polský národ, přičemž vzdorování této realitě tak představovalo významnou část boje proti nespravedlnosti, přenesené navíc na internacionální úroveň.¹⁰ Se záborovou realitou kromě toho souvisela ještě další rovina, nahrávající souběhu polských národních a socialistických cílů, a sice – marxistickou terminologií řečeno – vědomí krajně reakčních a masy dělnictva utlačujících vnitřních zřízení záborových velmocí. Výrazná slabina středoevropských a východoevropských národů byla totiž socialistickým pohledem představována podivnou nepřímou úměrou mezi mírou vykořisťování na jedné straně a mírou ochoty dělnických mas tyto podmínky snášet – jinými slovy docházelo k tomu, že ačkoliv se dělnictvo nacházelo pod nejtěžším „jařmem klerikalismu, absolutismu a feudalismu“,¹¹ svůj úděl trpně snášelo a nebouřilo se. Při hledání příčin tohoto stavu formulovali Marx s Engelsem teorii jakéhosi „ideologického hávu“ (souvisejícího s učením o základně a nadstavbě), který pomocí účelových argumentů vzbuzoval v dělnických masách klamný dojem, že setrvalý stav je žádoucí.¹²

Zatímco však ostatní středoevropské národy těmto tlakům podléhaly, neboť nebyly schopny propojit vlastní zájmy se zájmy evropského proletariátu a v případě Čechů dokonce neváhaly čelit proti reakčnímu germanizačnímu režimu ještě reakčnější panslavistickou ideologií a vzývat „matičku Rus a tatíčka cara“,¹³ představovali Polá-

⁸ „Je mehr ich über die Geschichte nachdenke, desto klarer wird es mir, dass die Polen une nation foutue sind, die nur so lange als Mittel zu brauchen sind, bis Russland selbst in die agrarische Revolution hineingerissen ist. Von dem Moment an hat Polen absolut keine raison d'être mehr.“ Cit. dle: Peter NETTL, *Rosa Luxemburg*, Köln 1968, s. 810.

⁹ Důležitého postřehu si v tomto ohledu všímá Timothy Snyder, který upozorňuje na koncepční teoretickou podobnost pozitivistických a socialistických přístupů, chápajících rozvoj vlastního národa univerzálním prizmatem. Zatímco první zmínění propojovali vývoj polského národa s rozvojem liberálního kapitalismu, spatřovali druzí v polském boji za nezávislost avantgardu světového sociálního převratu. Ačkoliv konkrétní projevy národního vědomí i žádoucí cíle se tak v závislosti na daném politickém proudu lišily, zůstávala univerzalistická interpretace obdobná, Timothy SNYDER, *Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe. A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz (1872–1905)*, Cambridge 1997, s. 16.

¹⁰ Marek WALDENBERG, *Z problematyki narodu w polskiej myśli socjalistycznej okresu zaborów*, in: J. Goćkowski – A. Walicki (eds.), *Idee i koncepcje narodu*, s. 248.

¹¹ Władysław GUMPLOWICZ, *Marks i Engels a odbudowanie Polski historycznej*, in: Seweryn Dziamski (ed.), *Myśl socjalistyczna i marksistowska w Polsce 1878–1939*, Warszawa 1984, s. 351.

¹² Marx s Engelsem přitom operovali s nevybíravými termíny jako „carsko-panslavistická“ či „metternichovská demagogie“. Tamtéž, s. 351.

¹³ Tamtéž, s. 359.

ci pro Marxe a stoupence patriotického socialismu jediný vhodný revoluční element, který byl ochoten bojovat proti národnímu i třídnímu útlaku ve jménu sociální přestavby. Její nezbytnost ostatně nebyla motivována pouze „reakční“ realitou záborových velmocí, ale i původním společenským uspořádáním polské šlechtické republiky, jejíž ekonomický systém byl ovládán magnátskými velkostatky. Chod státu tak nebyl zajišťován kapitalistickou buržoazií a nesloužil jejím zájmům, ale nesl se ve znamení bohatství šlechtické vrstvy, jíž byla na milionech hektarů umožněna exploatace rolníků v nebyvalé míře. Marx tudíž vyvozoval, že pro nápravu tohoto původního stavu bude obnovu polské státnosti doprovázet rozsáhlá agrární revoluce, při níž dojde k vyvlastnění šlechtických pozemků, čímž Polsko představovalo jedinou zemi východní Evropy, v jejímž rámci mohla být ustavena „agrární demokracie proti patriarchálně feudálnímu absolutismu“.¹⁴

Jestliže výše nastolené Marxovy úvahy o vztahu polské národní a sociální otázky dokumentují jejich značnou propojenost,¹⁵ je zapotřebí se ptát, které klíčové principy způsobovaly, že v samotném polském prostředí panovala ohledně tohoto vztahu ostrá dichotomie. Teprve při objasnění příčin dvoukolejnosti polského socialismu je možné určit, nakolik byl daný národní diskurz pro dotyčné směry rétorickou záležitostí, či nakolik tvořil nedílnou součást chápání revolučního vývoje. V souvislosti se vztahem třídních a národních zájmů lze neshody v tomto směru vyjádřit otázkou, zda příslušní představitelé socialistického proudu považovali principy třídního boje za nadřazené (a národní problematiku tudíž za irelevantní), anebo byli ochotni přistoupit na vzájemnou propojenost a rovnocennost třídních zájmů s národními, což bylo přirozeně pro socialisty maximum možného, neboť případné nadřazení národních věcí třídním by znamenalo opuštění „socialistického diskurzu“.¹⁶ V tomto směru je třeba postavit proti sobě zejména myšlení a teoretické úvahy dvou osobností, jejichž protichůdná stanoviska formovala „janusovskou“ tvář polského socialismu patrně nejvý-

¹⁴ „Jak dobrze rozumieli Polacy już wówczas, że ich niezależność wewnętrzna nierozłącznie związana jest z obaleniem arystokracji i reformą agrarną wewnątrz kraju, tego dowodzi konstytucja 1791 r. ...szczególnie zaś od czasu powstania krakowskiego w 1846 r. walka o niepodległość Polski jest zarazem walką demokracji agrarnej – jedynej demokracji w Europie Wschodniej możliwej – przeciwko patriarchalno-feudalnemu absolutyzmowi...“ Tamtéž, s. 352.

¹⁵ Ryszard Rauba v této souvislosti ovšem uvádí varovný postřeh, že akcentace vlastní ekonomické doktríny v rámci interpretace společenského vývoje znemožňovala formulovat Marxovi i Engelsovi jakoukoli koherentní teorii národa, v důsledku čehož je problematické vyvozovat z marxistického chápání polské úlohy obecnější závěry. Ryszard RAUBA, *Naród w myśli politycznej Róży Luksemburg*, rozprawa doktorska, Uniwersytet Zielonogórski 2005, s. 58.

¹⁶ Kelles-Krauz podstatu této zásady vyjádřil slovy, že socialistické hnutí ve svých řadách přivítá všechny patrioty, kteří budou ochotni uznat souvislost polské otázky s věcí společenské přestavby, avšak od těch, kteří se domnívají, že socialismus slouží pouze jako nástroj národní revoluce, je třeba se distancovat. Ironií tohoto výroku je přitom skutečnost, že během politického vývoje PPS došlo ve velké míře k tomu, co Kelles-Krauz odmítal, neboť velká řada vůdčích činitelů socialistického hnutí v podstatě využívala socialistickou rétoriku k naplnění národních cílů. To bylo ostatně příznačné pro pozdějšího lídra Józefa Piłsudského, který se pohledem Adama Bromkeho snažil nahradit původní romantické snahy o zahraniční pomoc úsilím o internacionální revoluci – socialismus tak pro Piłsudského představoval jakýsi „sňatek z rozumu“, a nikoli životní přesvědčení. Kazimierz KELLES-KRAUZ, *Czy jesteśmy patriotami we właściwym znaczeniu tego słowa?*, in: Kazimierz Kelles-Krauz, *Pisma wybrane*, sv. 2, Warszawa 1962, s. 34; Adam BROMKE, *Poland's Politics: Idealism vs. Realism*, Cambridge 1967, s. 26–27; Stanisław MACKIEWICZ, *Klucz do Piłsudskiego*, Warszawa 1992, s. 59.

razněji. Na straně internacionalistického přístupu, jehož striktní konsekvence vyvolávaly v pozdější době kritiku z řad ruských bolševiků, lze za tuto teoretickou oporu označit Rosu Luxemburgovou, z tábora hlavních pokračovatelů Limanowského kursu a průkopníků patriotického socialismu pak Kazimierze Kelles-Krauze. Intelektuálně-ideologický spor těchto dvou osobností polského socialistického myšlení přitom našel své konkrétní vyjádření i v praktické rovině, neboť jejich nepřekonatelně odlišné interpretace revolučního vývoje zásadně přispěly k utvoření dvou konkurenčních socialistických politických uskupení – Polské socialistické strany (PPS) a Sociální demokracie Polského království a Litvy (SDKPiL).¹⁷

Přestože se personifikace dvou protichůdných socialistických pohledů na smysl národní existence se dvěma osobnostmi polského politického myšlení může zdát poněkud zjednodušující, je tento přístup plně obhajitelný, neboť oba dva teoretici tvořili „páteř“ ideového sporu, což znamenalo, že postřehy ostatních zúčastněných ve značné míře pouze rozvíjely jejich základní úvahy. Mimo jiné je třeba zdůraznit pozoruhodnou skutečnost, že oba socialisté byli vrstevníky (Luxemburgová se narodila v roce 1871 a Kelles-Krauz o rok později), přičemž jejich místa původu jsou od sebe vzdálena ne více než dvacet kilometrů, což předznamenává, že rozdíly v jejich koncepcích je třeba interpretovat striktně prostřednictvím jejich odlišného chápání marxismu a nikoli za pomoci generačních či regionálních faktorů. Rosa Luxemburgová kromě toho představovala i čelní postavu praktické politické linie polské sociální demokracie, v souvislosti s čímž je samozřejmě možné spekulovat o tom, že Kelles-Krauzovi ve vydobytí podobné pozice v konkurenčním socialistickém proudu zabránilo předčasné úmrtí.¹⁸ Ani skutečnost, že se Kelles-Krauz úspěšným socialistickým politikem nikdy nestal a roli vůdčího elementu na sebe později strhl především pragmaticky uvažující Józef Piłsudski, však záměru této studie nijak nepřekáží, neboť jejím cílem není posouzení realizace socialistických doktrín v praxi, ale komparace klíčových teoretických náhledů.

Kelles-Krauz: národní svoboda jako předpoklad socialismu

Zaměříme-li se nejdříve na patriotický přístup Kelles-Krauze, je v první řadě třeba akcentovat jeho specifickou představu postupné a gradující revoluce, jejíž pozvolnost kontrastovala s marxistickými tezemi o jednorázovosti a rychlosti této společenské přeměny – Kelles-Krauz hovořil přímo o tom, že „od socialismu nás nedělí jeden výbuch, ale řada ekonomických a politických změn“.¹⁹ Tento výrok se tak

¹⁷ Už samotný název strany – Sociální demokracie Polského království a Litvy – vycházel z internacionalistické linie Luxemburgové, neboť implikoval, že strana je organizací Poláků pouze v rámci ruského záboru a nemá tedy aspirace po jejich všennárodním spojení.

¹⁸ K praktické rovině Kelles-Krauzovy působnosti srov. Timothy SNYDER, *Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe. A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz (1872–1905)*, Cambridge 1997. V roce 2010 tato kniha vyšla v polštině.

¹⁹ „Jeśli postawimy siebie w pewnej określonej chwili dziejowej i w pewnym danym społeczeństwie, to od ustroju socjalistycznego dzieli nas nie jeden wybuch, ale szereg zmian ekonomicznych i prawno-politycznych, jeżeli nie jesteśmy w stanie z góry nakreślić całej leżącej przed nami drogi, to z wystarczającym prawdopodobieństwem możemy przewidywać najbliższe etapy...“ Kazimierz KELLES-KRAUZ, *Niepodległość Polski w programie socjalistycznym*, in: K. Kelles-Krauz, *Pisma wybrane*, s. 128.

razantně stavěl vůči soudobě rozšířené tendenci spatřovat v revolučním aktu „klíč“ k řešení všech problémů, což vedlo k situaci, kdy byly sociální požadavky typu zlepšení pracovních podmínek v kapitalistickém systému, zkrácení pracovní doby či boj proti dělnické bídě chápány jako malicherné záležitosti, zdržující od hlavního revolučního cíle. Pohledem Kelles-Krauze však nebylo možné odkládat témata sociálního pokroku až na čas „po revoluci“, neboť ta se tak stávala jakousi mlhavou vidinou a všeobjímající nadějí namísto toho, aby vedla dělníky k akci „tady a teď“.

S touto nutností akceschopnosti dělnické masy úzce souviselo i autorovo chápání role proletariátu při přeměně společnosti. Socialistický teoretik se totiž ostře stavěl proti tomu pojetí třídního boje, jež v něm spatřovalo nástroj nenávisti a vyloučení, neboť zastával názor, že úkolem proletariátu není vymezit se vůči vládnoucí vrstvě a porazit ji, nýbrž působit jako čelní element, jenž vede celou společnost a sjednocuje ji. Kelles-Krauz sice uznával, že tzv. vylučující třídní vědomí tvoří nezbytnou etapu na cestě k lepší společnosti, jenže dle něho nemohlo tvořit konečnou fázi a postupem času se muselo přeměnit ve vědomí slučující. Autor v tomto směru uváděl příklad plebejského zápasu s patriciji v rámci římské republiky, kdy byly nižší vrstvy nejdříve rovněž nuceny podniknout radikální nepřátelské kroky (tzv. secese), aby tím byla zmírněna stratifikace a následně vytvořena pevná společnost.²⁰ To tedy znamenalo, že razantní postoj vůči buržoazii nebyl chybný sám o sobě, chybnou byla případná neústupnost tak, jak ji Kelles-Krauz spatřoval u některých příslušníků dělnické třídy či radikální mládeže. Jejich revoluční nenávist totiž hrozila tím, že vylučující třídní vědomí nebude nikdy nahrazeno harmonickým a společnost tak bude nadále nesmiřitelně rozdělena – je ostatně příznačné, že hlavní vinu za tento mylný přístup dával Kelles-Krauz konkurenční SDKPiL a Rose Luxemburgové.²¹

Teze o potřebě harmonického třídního pojetí a preferování dlouhodobé akceschopnosti namísto radikálních řezů a očekávání spásy Kelles-Krauze logicky nutily zaobírat se principem národní nezávislosti, jenž v podstatě naplňoval oba požadované cíle. Nezávislé národní společenství by totiž na jedné straně sice zachovávalo štěpnou třídní linii mezi buržoazií a proletariátem, na druhé straně by však akcentovalo sounáležitě vědomí – třída vykořisťovatelů by tak sice byla protivníkem, ale pořád součástí společnosti. Toto vědomí proto socialistického teoretika vedlo ke konstatování, že „ten, kdo uznává sociálně-demokratické zásady, nemůže tvrdit, že je nejprve třeba odstranit buržoazii a kapitalismus, aby byla získána nezávislost Polska, ani že prole-

²⁰ „Jest to naturalny rozwój zasady klasowej: od klasowości wyodrębnionej, od całości społeczeństwa (coś jakby exodus plebis z Rzymu) – do klasowości przenikającej sobą i przystosowującej do siebie całe społeczeństwo. W tym niejako powrocie z Góry Awentyńskiej w granice społeczeństwa...proletariat spotyka się ze stronnictwami, które dawniej, przed nim, były przedstawicielami interesów i dążeń całego społeczeństwa, z demokratami, radykałami, postępowcami, liberałami...“ Tamtéž, s. 129.

²¹ „Niewątpliwie i te żywiły, przy odpowiednim uświadomieniu, mogą od razu przejść do świadomości klasowej rozwiniętej, płodnej i harmonijnej, wszelką krytykę wytrzymującej. Ale jeśli spotkają się z teoretycznym sformulowaniem klasowości pierwotnej, jakie zawiera się w wydawnictwach i propagandzie SDKPiL, to mogą utrwalić się na czas pewien w fanatycznej negacji niepodległości narodowej...“ Kazimierz KELLES-KRAUZ, *Niepodległość Polski a materialistyczne pojmowanie dziejów*, in: K. Kelles-Krauz, *Pisma wybrane*, s. 394.

tariát nemůže pomáhat při budování buržoazního státu“ a už vůbec ne, že „úsilí o polskou samostatnost odvádí proletariát od třídního boje“.²²

Myšlenka na propojení národně-osvobozeneckých snah se socialistickými cíli ovšem narážela na jeden podstatný problém, spočívající ve skutečnosti, že polští socialisté v této koncepci představovali unikátní a tím – očima „mainstreamového“ marxismu – i odchýlený směr – nikdo zásadu potřebnosti národního státu zkrátka nehájil tak vehementně. Kelles-Krauz se však s tímto nepříznivým stavem věcí dokázal vyrovnat, když argumentoval, že proletariát v západní Evropě nehájí myšlenku národní svobody z jednoduchého důvodu – tuto svobodu už za něj vybojovala maloburžoazie a proletáři ji tak nyní považovali za zcela přirozenou bez nutnosti jejího zakotvení v socialistickém programu. Socialistický teoretik proto postuloval tezi, že proletariát ke společenskému rozvoji potřebuje národní stát stůj co stůj, neboť „tam, kde není vyřešena otázka jazykové jednoty, má socialismus kouli u nohou“,²³ což ostatně odpovídalo Engelsovým postřehům o neschopnosti socialistů podnikat jakékoli kroky, pokud nedisponovali národní nezávislostí.²⁴

Přesně v této situaci se podle Kelles-Krauzova názoru nacházela polská společnost, jejíž pozice byla odvislá od slabosti vlastní buržoazie, neschopné v důsledku vlivu historické šlechty vytvořit funkční kapitalistický stát. To mělo za následek zánik Polska a jeho parcelaci ze strany tří mocností, které přirozeně preferovaly rozvoj domácí a nikoli polské buržoazie. Boj o homogenní národní stát, jenž by přinesl očekávanou společenskou přestavbu, proto zůstal na bedrech polského proletariátu. Kelles-Krauz v této pozici spatřoval určitou paralelu s nedávnou situací německých socialistů, kteří za podmínek roztržitého rovněž usilovali o národní stát²⁵ a teprve ve chvíli jeho ustavení přestali tuto otázku akcentovat, což polskému teoretikovi sloužilo jako důrazný argument. Jestliže někdo zpochybňoval a napadal nacionální tendence polských socialistů, odpovídal Kelles-Krauz poukazem k jejich nepotřebnosti u proletariátu jiných zemí, ale nezbytností v polském případě – proč byli ruští socialisté jediní v Evropě, kteří bojovali proti absolutismu? Zkrátka proto, že jako jediní

²² „Kto uznaje wyżej wysnute zasady socjalno-demokratyczne, ten nie może twierdzić: ani że trzeba koniecznie najpierw zwyciężyć zupełnie burżuazję i obalić kapitalizm, aby móc uczynić Polskę niepodległą... ani że Polska niepodległa będzie jeszcze państwem burżuazyjnym, a do proletariatu nie należy starać się o zbudowanie państwa burżuazyjnego, ani w ogóle – zarzut najczystszy, najłatwiejszy i najbezmyślniejszy – że dążenie do niepodległości Polski sprowadza proletariát z drogi klasowej, zaciemnia jego świadomość i czyni sługą klas innych...“ K. KELLES-KRAUZ, *Niepodległość Polski w programie*, s. 132.

²³ „...wszędzie gdzie kwestia językowa – w najszerszym tego słowa znaczeniu – nie jest rozstrzygnięta, rozwój społeczeństwa w kierunku proletariackim napotyka silne przeszkody, socjalizm ma jakby kule u nóg...“ Tamtéž, s. 134–135.

²⁴ „Nun ist es für ein grosses Volk geschichtlich unmöglich, irgend welche innere Fragen auch nur ernstlich zu diskutieren, solange die nationale Unabhängigkeit fehlt... Eine internationale Bewegung des Proletariats ist überhaupt nur möglich zwischen selbstständigen Nationen... Polnische Sozialisten, die nicht die Befreiung des Landes an die Spitze ihres Programms setzen, kommen mir vor wie deutsche Sozialisten, die nicht zunächst Abschaffung des Sozialistengesetzes... fordern wollten...“ Petr NETTL, *Rosa Luxemburg*, Köln 1968, s. 811.

²⁵ „Gdy nie istniało jeszcze narodowe państwo niemieckie, socjaliści niemieccy, zwiastuni i nauczyciele klasowej świadomości robotniczej, dążyli do niego, walczyli o nie, tak samo jak o demokratyczny urząd...“ K. KELLES-KRAUZ, *Niepodległość Polski a materialistyczne pojmowanie*, s. 383–384.

jím byli stíženi, stejně tak jako Polákům chyběla národní svoboda a z toho důvodu propojovali úsilí o její zisk se socialismem.²⁶

Polský teoretik socialismu se kromě toho účinně vymezoval i vůči snaze vydobýt si konstituci v rámci ruského impéria, o což usilovala konkurenční SDKPiL, jejímž pohledem neměl být společenský pokrok dosažen skrze národní iredentu, ale za pomoci ústavnosti a parlamentarizace jednotného Ruska. Kelles-Krauz tato východiska odmítal poukazem k nesmyslnosti pravidel, která si Poláci nemohli sami přijmout – k čemu jim měla být např. svoboda tisku, když neexistovala žádná kontrola těch orgánů, které by tuto svobodu vydaly, jinými slovy – k čemu by Polákům byla svoboda bez demokracie?

V tomto směru formuloval představitel PPS kontroverzní tezi o závislosti míry potřebných společenských svobod na stupni kulturního vývoje, jež navazovala na úvahy Ferdinanda Lassalla. Základem tohoto principu bylo přesvědčení, že ústava dané země byla vždy výsledkem společenských sil, které v ní působily – konstituce tak byla prospěšnější zájmům proletariátu vždy tam, kde byl proletariát aktivnějším a emancipovanějším. Důsledek této úvahy pro polskou společnost tkvěl pak v tom, že Kelles-Krauzovým pohledem představoval polský proletariát jednoduše silnější a pokrokovější element než jeho ruský protějšek, z čehož vyplývalo, že případná konstituce, s níž by byla polská společnost srozuměna, by vyžadovala demokratičtější a liberálnější principy, než by byli Rusové schopni zajistit.²⁷ Od této spekulace pak už byl ovšem jenom krok ke konstatování, majícímu pro patriotickou linii socialistů výrazné důsledky – jestliže se stát skládal z více etnických skupin s rozličnými tradicemi a odlišným jazykem, bylo pro společenský rozvoj těchto skupin, jakož i naplnění demokratického charakteru klíčové, aby jim stát zajistil plnou autonomii a umožnil tak vytvoření ústavy přesně dle jejich požadavků, což však logicky vyvolávalo reakci, zda má takový stát vůbec smysl.²⁸ Skutečnost, že multinárodní státy, jejichž periferní etnika vyžadovala větší práva než samo centrum, postrádala smysl a vědomí o neochotě a nemožnosti ruské vlády poskytnout Polákům potřebný rozsah ústupků tak jednoznačně nahrávaly tezi o nutnosti autonomie.

Kelles-Krauz: národní stát jako garant kapitalistického rozvoje

Kromě této politické roviny však významnou část Kelles-Krauzovy patriotické argumentace tvořily koncepce z oblasti ekonomické teorie, rozvíjející marxistickou

²⁶ „I gdy dziś wytyka ktoś Polskiej Partii Socjalistycznej, że jest ona jedyną wielką partią socjalno-demokratyczną, która stawia takie oto żądania „nacjonalistyczne“, to chciałbym zapytać, czy socjaliści rosyjscy nie są także jedynymi, którzy żądają – zniesienia absolutyzmu? Dziwni ludzie! podejrzeni socjaldemokraci! Wszakże żadna z bratnych partii w Europie i Ameryce czegoś podobnego nie żąda!“ Tamtéž, s. 384.

²⁷ „W Polsce zaś proletariát jest stosunkowo o wiele bardziej liczny niż w Rosji... jest lepiej wdrożony do walki a nadto historia pozostawiła Polsce w spadku typy rządów, tradycje polityczne o wiele mniej reakcyjne niż w Rosji. Wynika z tego, że Polska sama przez się jest zdolna stworzyć konstytucję o wiele bardziej korzystną dla rozwoju socializmu od tej, jaką mogłaby uzyskać wspólnie z całą Rosją jako jej prowincja...“ K. KELLES-KRAUZ, *Czy jesteśmy patriotami*, s. 33.

²⁸ „Gdy jakieś państwo składa się z części różniących się między sobą pod względem języka, narodowości lub żywotnych tradycji historycznych, jeho konstytucja, jeśli ma zasługiwać na miano demokratycznej i wolnościowej, powinna przewidywać najszeršą autonomię tych części...“ Tamtéž, s. 32.

představu o vztahu národní ekonomiky a kapitalistického vývoje. V tomto ohledu vycházel představitel PPS z přesvědčení, že logika rozvoje kapitalismu ve své počáteční fázi nezbytně vyžaduje homogenní a centralizovaný stát, který zajistí jednotný právní řád, systém sankcí a především fungující trh s tolik potřebnou mobilitou zboží. Akceschopnost a síla státního aparátu zde tedy byla nutná pro zajištění dostatečné ochrany podnikající buržoazii, homogenita pak především z důvodů možnosti vzájemné komunikace a porozumění – Kelles-Kraus proto v souvislosti s formováním moderních států hovořil přímo o tom, že svou roli sice sehrávaly společné tradice, zvyky či vyznání, zdaleka neklíčovější faktor byl však představován jednotou jazyka.²⁹ Přesně v tomto sepětí kapitalistického a národního vývoje Kelles-Krauz v podstatě poprvé implicitně akcentoval etnické pojetí národní existence, jejímž základem *conditio sine qua non* měl být společný jazyk. To ostatně dobře dokládají i jeho spekulace ohledně podoby, resp. rozsahu budoucího polského státu, jenž „by měl spolu s Kongresovým královstvím zahrnout všechny ty provincie, vyrůstající na základě společného jazyka“,³⁰ či úvahy v souvislosti s židovskou otázkou, v jejímž rámci definoval národ jako „mocný duchovní svazek lidí mluvících jednou řečí“.³¹

Propojenost národně-formativních procesů s logikou kapitalismu ostatně dokládala i historická zkušenost, v jejímž rámci byly bohaté provincie, původně součástí určitého feudálního velmocenského komplexu, v důsledku kapitalistických potřeb postupně vtěleny do nově vznikajících států na základě národnostního principu. Prgnantně v tomto ohledu působil příklad Lombardska a Benátska, začleněných do italského národního státu na úkor habsburské monarchie. Tento argument byl navíc dvojnásobně silný, neboť jeho ostří kromě dokladu nutnosti jazykové jednoty směřovalo vůči teoriím Rosy Luxemburgové, která v souvislosti s doktrínou o základně a nadstavbě postulovala tezi o nadřazenosti ekonomických faktorů nad národními, což však dle Kelles-Krauze právě případ italských oblastí jednoznačně vyvracel.³²

Polský vývoj se ovšem od této logiky odchýlil, poněvadž záborová realita zabránila tomu, aby se polský národ hospodářsky a jazykově integroval, když jednotlivé mocnosti mezi sebou vytvořily ekonomické bariéry a preferovaly přirozeně rozvoj domácí a nikoli polské buržoazie. Ta se tak nacházela v jakémisi začarovaném kruhu,

²⁹ „Nie potrzebujemy zapewne przypominać, że rozwój kapitalizmu wymagał i wymaga po pierwsze jednolitego prawodawstwa, bezpieczeństwa prawnego i braku przeszkód dla obiegu towarów na możliwie największej przestrzeni...lecz po prostu wspólnością czynnika tamtych wszystkich będącego podstawą, mianowicie – języka, mowy...“ K. KELLES-KRAUZ, *Niepodległość Polski a materialistyczne pojmowanie*, s. 374.

³⁰ „Wewnętrzny ten rynek będzie wreszcie rozszerzony terytorialnie, obejmie wszak inne prowincje polskie, które wraz z terażniejszym Królestwem Kongresowym przyszlą niepodległą Polskę utworzą. Wspólność życia ekonomicznego, łatwo i szybko wyrastająca na gruncie wspólnego języka...“ K. KELLES-KRAUZ, *Niepodległość Polski w programie*, s. 142–143.

³¹ Kazimierz KELLES-KRAUZ, *W kwestii narodowości żydowskiej*, in: K. Kelles-Krauz, *Pisma wybrane*, s. 325.

³² „Czynnik językowy grał w tym wszystkim pierwszorzędną rolę. Lombardia i Wenecja, w chwili gdy należały jeszcze do Austrii, były z pewnością, dzięki choćby kordonowi celnemu, silniejszymi węzłami wymiany splecione z Austrią niż z resztą Włoch...gdyby wtedy istniała była włoska p. Luxemburg, to niewątpliwie dowodziłaby, że ekonomiczne warunki wymagają wyrzeczenia się narodowych mrzonek o przynależności do jakiegoś nie istniejącego jeszcze państwa włoskiego i pozostania w związku z rynków pełną Austrią...“ K. KELLES-KRAUZ, *Niepodległość Polski a materialistyczne pojmowanie*, s. 376.

neboť na jedné straně měla panickou hrůzu z vlastního proletariátu a záborový režim vnímala jako ochranu před nepokojí a společenskou zvlí, na druhé straně však byla nucena strpět protekcionistickou politiku a potlačení vlastních zájmů ve prospěch rozvoje domácích podnikatelských vrstev.³³ V tomto bodě Kelles-Krauzova koncepce opětovně útočila na protichůdnou socialistickou teorii stoupenců Rosy Luxemburgové, jejíž základní teze v ekonomické rovině zdůrazňovaly škodlivost případné polské autonomie, a to v souvislosti se zpřetrháním hospodářských vazeb na ruský komplex a ztrátou odbytišť na tamějších trzích, což by zapříčinilo retardaci kapitalistického rozvoje a de facto zpátečnický krok.³⁴ Kelles-Krauz tato východiska odmítal, když v první řadě upozorňoval na skutečnost, že domnělá integrace polských a ruských hospodářských kruhů nebyla zdaleka tak pokročilá a fatální, o čemž z jeho pohledu ostatně svědčily i soudobé vytrvalé nářky ruské buržoazie nad neschopností vlastní vlády rusifikovat polská území a učinit z nich vhodný objekt pro hospodářskou expanzi – přesně dle výše zmíněného předpokladu nutnosti jazykové jednoty.

Skutečnost, že přechod k imperialistické fázi vývoje narážel v ruském prostředí na nepřekonatelné obtíže, svědčila dle Kelles-Krauze o nevhodnosti a nepřipravenosti ruského „hospodářského organismu“ na společenský převrat, což ovšem znamenalo, že polští socialisté neměli jediný důvod vyčkávat na revoluci v rámci impéria. Kromě toho zde působil ještě jeden faktor, spočívající v již zmíněném nerovném přístupu ruské, resp. jakékoliv záborové vlády, k zájmům domácí a polské buržoazie. Patriotičtí socialisté v tomto směru zdůrazňovali roli výrazné protekcionistické politiky ruské vlády, vůči níž byla polská společnost bez politických práv zcela bezbranná. O to optimističtější situaci však představovala vidina samostatného státu, který by obrannými mechanismy – ať už v podobě cel, tarifů či obchodních smluv – vůči ruským hospodářským zájmům disponoval.³⁵ Námitky proti polské autonomii v podání Rosy Luxemburgové tím byly najednou převráceny, neboť domnělá škodlivost potenciální ztráty ruských trhů byla Kelles-Krauzem odmítnuta s tím, že polská buržoazie v rámci ruského impéria z těchto trhů stejně neprofitovala. To by naopak mohla, pokud by existovala v rámci suverénního státu – podobně jako Kuba, jež byla sice ekonomicky výrazně orientovaná na Spojené státy, přesto však nezávislá.³⁶

³³ „Przecież każdy, kto zna stosunki, przyzna, że polskie mieszczaństwo kapitalistyczne w Królestwie, jeśli jest świadomie za łącznością państwową z Rosją i przeciw dążeniom niepodległościowym, to daleko mniej ze względu na rynki rosyjskie niż z obawy zaburzeń, rewolucji w ogóle, ze strachu przed rządem i z potrzeby jego opieki przeciw robotnikom...“ Tamtéž, s. 378.

³⁴ Srov. P. NETTL, *Rosa Luxemburg*, s. 812–813.

³⁵ „...niepodległe państwo polskie daleko skuteczniej od okutego społeczeństwa będzie mogło za pomocą traktatów, wzajemnych ulg lub represalii etc. bronić swego przemysłu i handlu wobec Rosji, w dodatku z konieczności osłabionej oderwaniem się Polski, oraz szukać dla nich nowych dróg w międzynarodowym koncercie polityki handlowej...“ Tamtéž, s. 142.

³⁶ „Przykładem...tego twierdzenia – wyspa Kuba, której byt ekonomiczny, oparty na plantacjach cukru, stokroć bardziej jest zależny od rynków amerykańskich niż byt Królestwa od rynków rosyjskich, a której pomimo to Stany Zjednoczone, choć mogły, nie anektowały, lecz zgodnie z wolą Kubańczyków zapewniły jej prawie całkowitą niepodległość...“ K. KELLES-KRAUZ, *Niepodległość Polski a materialistyczne pojmowanie*, s. 381.

Kelles-Krauz: jazykové versus politické pojetí národa

S ohledem na obhajovanou potřebu národní homogenity je rovněž třeba zaměřit pozornost na demokratické principy politického zřízení, které dle Kelles-Krauze představovaly společný cíl buržoazie a proletariátu. Socialistický teoretik uznával, že motivace obou tříd byla v tomto ohledu odlišná, neboť zatímco buržoazie vytvářela demokracii jako fasádu pro zajištění vlastních pozic a ta jí tudíž postačovala v omezené míře, žádal proletariát takovou demokracii, jež by „zajistila svobodný oběh myslí mezi všemi částmi a vrstvami národa, rozvoj osvěty a kultury, které jsou nutnými podmínkami ekonomického a politického vítězství dělnické třídy“.³⁷

Jakou souvislost však měla vize společenské přestavby v důsledku demokrati- zace s deklarovaným požadavkem národní homogenity? V tomto případě přichází opět ke slovu Kelles-Krauzovo výše naznačené akcentování jazykové roviny jakožto klíčového faktoru lidské sounáležitosti. Jestliže demokracie pro své naplnění vyžado- vala většinové rozhodování, byl tento způsob vlády aplikovatelný pouze za podmínek náležité komunikace. Představitel PPS sice většinový princip nepovažoval za ideální, když uznával, že v socialistické budoucnosti bude ovládnání menšiny většinou nahra- zeno jednomyslností, která při unifikovaných zájmech zajistí „etiku rozhodování bez sankcí a donucení“,³⁸ pro epochu společenské a ekonomické přestavby však platilo, že musí být nesena majoritou, jež byla realizovatelná pouze skrze národní jazykovou jednotu – „jedinou přirozenou hranicí je zde jazyková vzájemnost“.³⁹

Princip společné platformy v podobě jazyka Kelles-Krauz neúprosně hájil i v případě poněkud kontroverzní teze o paralelním úsilí buržoazie a proletariátu o proměnu společnosti. Jeho prizmatem byly totiž nekompromisní hrany třídního boje broušeny vědomím, že obě protichůdné třídy sice představovaly vzájemné soupeře, ti se ovšem snažili o přizpůsobení společnosti k obrazu svému – buržoazie o takovou společnost, jež by hájila jejich vlastní zájmy, proletariát pak o tu, jež by prosadila zá- jmy všech. Tento vzájemný zápas však mohl být veden jen v případě, že obě strany a všichni zúčastnění jaksi věděli „o co jde“, to znamená, že měli v mysli určitou ideu společného dobra, jež byla vyjádřitelná a nesená opět společným jazykem. Proletariát zkrátka mohl buržoazii porazit a následně zahrnout do socialistické společnosti pouze tehdy, pokud byl schopen objasnit své cíle.

Problematika požadované národní jednoty však teorii patriotického socialismu stavěla před ožehavou otázkou vztahu vůči odlišným národnostem, v jejímž rámci bylo nutné vyřešit postoj budoucího nezávislého Polska vůči těm etnikům, jež se nacháze- la v jeho teritoriálním vymezení, avšak nesplňovala nutný požadavek jazykové vzá- jemnosti. V tomto ohledu je možné považovat za směrodatné ty Kelles-Krauzovy úvahy, jež se týkaly vypuknutí revoluce a řešily společný postup periferních provincií proti carskému režimu. Dle jeho předpokladů bylo totiž nutné, aby bylo nadcházející povstání vedeno v široké linii „na všech důležitých místech státu, a nikoli pouze v Petrohradě“.⁴⁰ S tímto požadavkem ovšem souvisela nutnost přimět ke vzájemné

³⁷ Tamtéž, s. 384.

³⁸ Tamtéž, s. 385.

³⁹ Tamtéž, s. 385.

⁴⁰ „Jeżeli się wchodzi na drogę rewolucyjną, to tylko taki cel – obalenie caratu – może wy- tworzyć dostateczną napięcie i wyładowanie energii rewolucyjnej. Energia ta musi być wprowadzo-

spolupráci všechna národně-formativní hnutí usilující v rámci ruského impéria o zisk autonomie. Dle Kelles-Krauzových představ tak měli polští, finští, litevští a ostatní separatisté stupňovat své požadavky, oslabovat tím případnou carskou politiku ústupků v duchu „rozděl a panuj“ a docílit paralyzování a krachu dosavadního režimu. V tomto ohledu by bylo ze strany socialistů bláhové snažit se tyto separatistické tendence potírat, neboť jejich záměr byl společný. Z toho důvodu Kelles-Krauz horoval za podporu všech národně-osvobozeneckých hnutí a jejich uznání na bratrském základě – ve chvíli povstání nemělo záležet na tom, kdo je Litevec a kdo Polák, ale na tom, že jejich společným cílem je rozbití impéria a následná přeměna společnosti.

V případě úspěšného svržení carského režimu a s ním spojené dezintegrace impéria vyvstávala otázka dalšího vývoje, neboť využití národnostních svárů nemuselo nutně predikovat uznání jejich nároků i po úspěšném provedení revoluce. Kelles-Krauz si v této situaci představoval zformování jakýchsi nástupnických kapitalistických států, jejichž vytvoření mělo respektovat výše zmíněné principy jazykové jednoty při zachování ekonomické akceschopnosti. V tomto směru tedy představitel PPS nebyl proti případným federalistickým koncepcím, zohledňujícím obchodní zájmy, ale domníval se, že v případě polského národa by spojenectví s východoevropskými etniky nebylo pro Poláky výhodné.⁴¹

V tomto okamžiku totiž nastupovala ke slovu zmíněná teorie závislosti kvality politického a ekonomického systému na stupni národního rozvoje, což znamenalo, že vstup do federace s etnikem na nižším civilizačním stupni by pro Poláky znamenal zbytečnou zátěž, zpomaloval tempo kapitalistického vývoje a tím oddaloval socialistickou revoluci. Jestliže Poláci nemohli usilovat o proletářskou revoluci v rámci Ruska, neboť jejich kulturní úroveň vyžadovala vyšší úroveň práv a svobod, bylo by pošetilé, aby po získání nezávislosti dobrovolně drolili národní homogenitu a civilizační úroveň, což souviselo s Kelles-Krauzovým přesvědčením, že polský národ – na rozdíl od zbytku východoevropských – jaksi přirozeně patřil k západnímu civilizačnímu okruhu a k východním vlivům byl násilně „přivlečen“ carským režimem.⁴²

Problematika unitární stát versus federalismus otevírala rovněž otázku teritoriálního vymezení budoucího polského státu, v jehož případě operoval Kelles-Krauz s vágním a mysteriozním konceptem polské civilizace. Budoucí stát měl tak podle něho zahrnout ta teritoria, která „patřila a patří do Polska jakožto civilizačního ohniska“,⁴³ čímž se však socialistický teoretik dostával do pastí vlastního protirečení. Pokud totiž klíčový princip budoucího národního státu spočíval v jeho jazykové

na w ruch – jest to chyba oczywiste – na wszystkich ważniejszych punktach państwa, a nie tylko w Petersburgu. Wszędzie rewolucjoniści zaatakować muszą miejscowe władze i usiłować zająć ich miejsce...” K. KELLES-KRAUZ, *Niepodległość Polski w programie*, s. 144.

⁴¹ „...že potom, i to w toku może jeszcze tego samego kryzysu rewolucyjnego, może się wytworzyć jakaś federacja nowo powstałych państw na gruncie interesów handlowych czy innych, to bynajmniej wyżej naszkicowanej postaci rzeczy nie zmienia, a do Polski zresztą zupełnie się nie stosuje...” Tamtéž, s. 146.

⁴² „Polska należała w ciągu całych swych dziejów do Europy zachodniej, przyłączenie jej do Rosji, do życia wschodnioeuropejskiego, leżało jedynie w interesie Rosji carskiej i ta pomimo całej swej przemocy nie zdołała zagarnąć Polski całej. Pozostała połową i całym swym życiem cywilizacyjnym zresztą Polska trzyma się Europy zachodniej i nie miałaby w żadnym razie żadnego powodu do wchodzenia w dobrowolną federację z Rosją i Syberią...” Tamtéž, s. 146–147.

⁴³ Tamtéž, s. 147.

homogenitě – tak jak Kelles-Krauz pro rozvoj demokracie a výrobních vztahů požadoval – představovala zásada budoucích polských hranic na základě dosahu „polské civilizace“ velmi pravděpodobně narušení tohoto principu, neboť vzájemné krytí etnických a hodnotových vzorců nebylo možné předpokládat. Kelles-Krauzova koncepce tak v podstatě oscillovala mezi etnickým a politickým pojetím národa, když na jedné straně apelovala na jazykovou jednotu, na druhé straně však připouštěla vymezení pomocí společně vyznávaných hodnot, vyjádřených loajalitou ke společnému cíli – socialismu. Tuto zásadu přitom explicitně zdůraznil sám autor, když rozvoj dosahu polské civilizace ztotožňoval s rozmachem polského socialismu a PPS jako jejího šířitele – „hranice Polska tak měly sahat tam, kam bude dosahovat vliv polské socialistické strany“.⁴⁴ Tato definice však znamenala, že se Kelles-Krauz nevyhýbal případné obnově státu v původních hranicích, neboť spekuloval o tom, že vliv polského národa by mohl zasáhnout Litvu, Lotyšsko, Livonsko, Kurlandsko, Ukrajinu i Bělorusko, ačkoliv i v tomto případě měla být ctěna zásada sebeurčení – každý národ si tak měl zvolit, zda bude dobrovolně součástí polského národa, anebo vytvoří vlastní stát.⁴⁵

Luxemburgová: marxismem proti Marxovi

Zcela odlišný pohled na roli národního vědomí v rámci socialistického diskurzu skýtá přístup Rosy Luxemburgové, jejíž striktně internacionalistické pojetí národní problematiky a v důsledku toho i negace polské otázky jakožto něčeho, čím by se měli marxističtí teoretici zabývat, představovaly explicitní vzpouru proti představám Marxe a Engelse. Její primární úkol tak spočíval v nalezení způsobu, pomocí něhož by bylo možné ospravedlnit nerespektování tezí zakladatelů marxismu, resp. odchýlení od jejich původních představ. Luxemburgová se tohoto cíle ujala vcelku odvážnou snahou prokázat, že nikoli internacionalisté, nýbrž samotný Marx v problematice polské nezávislosti nerespektoval zásady vlastního učení a že správné marxistické hledisko tedy paradoxně nezastával Marx, nýbrž ona.⁴⁶

Socialistická teoretička poukazovala ke skutečnosti, že Marxovo chápání polské otázky vycházelo z tradičních představ evropských demokratů, kteří během 19. století vyjadřovali myšlenku polské nezávislosti vytrvalé sympatií a snažili se je zdůvodnit na základě „univerzalistické fasády“ práva národů na svobodu. To však dle Luxemburgové pouze zakrývalo pragmatický kalkul, spočívající v úvaze, že nezávislé Polsko by představovalo vhodný nástroj pro odstranění největší překážky evropské svobody, a sice carského Ruska. Podpora polské otázky tudíž nebyla nezištnou sympatií, ale politickým aktem, a jestliže Marx s Engelsem uvažovali obdobně, „uplatňo-

⁴⁴ „...rozwój cywilizacji polskiej utożsamia się coraz bardziej z rozwojem polskiego socjalizmu, zatem rola ogniska, punktu ciężenia, przewodniczki przechodzi do socjalistycznej partii polskiej...“ Tamtéž, s. 147.

⁴⁵ „Jak daleko wpływ socjalistycznej partii polskiej – czyli wpływ Polski – w chwili rewolucyjnej sięgać będzie, tego na mapie narysować się nie podejmujemy, ale poza ten kres partia ta postara się terytoria od Rosji oderwać. Można przewidzieć, że separacja ta obejmie oprócz Polski Litwę, Łotwę, Inflanty, Kurlandię, być może – część Rusi Białej, Małej Rusi...“ Tamtéž, s. 147.

⁴⁶ Rosa LUXEMBURG, *The Polish Question and the Socialist Movement*, in: Davis Horace (ed.), *The National Question – Selected Writings by Rosa Luxemburg*, New York 1976, <http://www.marxists.org/archive/luxemburg/1905/misc/polish-question.htm>.

vali namísto socialistické teorie a taktiky praktické zájmy západní buržoazie“.⁴⁷ Pro toto smělé konstatování měla svědčit například skutečnost, že v případě rusko-polského vztahu klasikové socialismu z nepochopitelných důvodů odmítali aplikovat dialektické schéma třídního boje a uvažovali o ruském a polském národě jako o dvou oddělených homogenních jednotkách, namísto aby zde viděli otevřený a spojitý prostor třídního střetu.

Kromě toho se v otázce polské nezávislosti dle socialistické teoretičky projevovala určitá nekonzistence marxistického vztahu vůči právu národů na sebeurčení. Tuto tezi dokazovala mimo jiné skutečností, že Marx sice na jedné straně apeloval na svobodu polského národa, na druhé straně však neváhal upírat právo na vlastní stát jižním Slovanům i všem etnikům Osmanské říše, a to z toho důvodu, že rozpad turecké velmoci by znamenal zesílení autokratického Ruska. V tomto požadavku se tak jednoznačně zrcadlilo strategické a pragmatické uvažování, nikoli zásada vědeckého socialismu, poněvadž Marxovy argumenty byly následující – je třeba podporovat Poláky, jejichž svoboda znamenala oslabení carského režimu, avšak nikoli separatistické národy Osmanské říše, jejichž nezávislost by carský režim upevnila. Pohledem Luxemburgové by však – dle principů logiky kapitalistického vývoje – měli socialisté uvažovat přesně opačně, tedy podporovat emancipaci utlačovaných národů proti zpátečnickému, zaostalému, feudálnímu a ekonomicky neefektivnímu Turecku a naopak brzdit polské snahy o odtržení od kapitalizujícího se Ruska.⁴⁸ Je tedy zřetelné, že nepřitelem Luxemburgové nebyla národní emancipace jako taková, ale iredentistické úsilí v okamžiku, kdy kolidovalo se zájmy socialismu.

Odpor Luxemburgové vůči nacionalistickému křídlu polských socialistů⁴⁹ byl ve značné míře umocněn tím, že tak jako Marx s Engelsem upřednostnili v případě polské otázky taktický kalkul nad vlastní vědeckou teorií, snažili se patriotičtí socialisté zakrýt tuto nekonzistenci opětovným porušením zásad marxistického myšlení v podobě jakési dogmatizace. Dle internacionalistů totiž Kelles-Krauz a jeho stoupenčí neměli pro obhajobu národních pozic socialistického hnutí žádný silnější argument než názory obou „klasiků“, což ovšem vedlo ke snaze učinit z marxistického učení dogma na principu „pravdivé je to, co řekl Marx“.

Marxistická teorie však pohledem Luxemburgové neměla stát na dílčích názorech svého tvůrce vůči jednotlivým problémům, nýbrž na dvou základních vědeckých principech – jednak na dialektickém materialismu jakožto metodě historické analýzy třídního boje, a jednak na logice kapitalistického vývoje.⁵⁰ Marxismus tudíž nemohl aspirovat na žádný způsob dogmatického výkladu, poněvadž základní esencí jeho uvažování byl neustálý vývoj v duchu dialektického materialismu, zpochybňující jednou provždy všechny „věčné formule a pravdy“, což dobře vystihl Engelsův výrok, hovořící o tom, že „to, co je dobré tady a teď, je někde jinde zlem a naopak, to, co je

⁴⁷ Tamtéž; srov. Hans-Ulrich WEHLER, *Sozialdemokratie und Nationalstaat. Die deutsche Sozialdemokratie und die Nationalitätenfragen in Deutschland von Karl Marx bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges*, Würzburg 1962, s. 17; Andrzej WALICKI, *Rosa Luxemburg and the Question of Nationalism in Polish Marxism (1893–1914)*, Slavonic and East European Review 61, 1983, s. 565.

⁴⁸ P. NETTL, *Rosa Luxemburg*, s. 813–814.

⁴⁹ Je zajímavé, že zatímco Lenin své protivníky tituloval jako „oportunisty“ či „likvidátory“, používala Luxemburgová termíny „nacionalista“ či „sociálpatriot“. Tamtéž, s. 820.

⁵⁰ R. LUXEMBURG, *The Polish Question and the Socialist Movement*.

správné a rozumné za určitých podmínek, stává se za jiných podmínek nesmyslným a absurdním“.⁵¹ Jestliže se tudíž Marx na základě postřehů z roku 1848 po celý život domníval, že ustavení suverénního polského státu by prospělo socialistické věci, znamenalo to, že neuplatnil výše zmíněnou zásadu, neboť to, co mohlo být vhodné za podmínek Ruska feudálního a zaostalého, představovalo za situace, kdy Rusko dle Luxemburgové zažívalo kapitalistický rozmach, fatální chybu.

Luxemburgová: národ jako překážka akumulace kapitálu

Argumentace proti Marxovi přitom úzce souvisela s chápáním logiky ekonomického vývoje, jejíž rozdílná interpretace byla jednou z dalších příčin ideologického rozporu polských marxistů. Zatímco Kelles-Krauz se domníval, že „vztah polského průmyslu vůči východním trhům není závislý na inkorporaci polských zemí do ruského impéria“,⁵² a že nezávislý polský stát by pomocí vlastní hospodářské politiky umožnil polské buržoazii snadnější rozvoj, než jakého byla schopna v podřízeném vztahu vůči ruskému centru, byla Luxemburgová zcela opačného názoru. První z jejích námitek proti prospěšnosti případného odtržení polských zemí od dosavadních záborových velmocí akcentovala potřebnou centralizaci ekonomického vývoje,⁵³ která jediná měla být schopna přivést kapitalismus do krizové fáze a následně přinést společenskou revoluci. Tímto pohledem byla polská buržoazie v soudobé situaci úzce propojena s ruskými trhy, což oboustranně zajišťovalo větší možnosti akumulace kapitálu. Každé zpřetrhání tohoto „hospodářského organismu“ by – jak již bylo výše řečeno – znamenalo ekonomický regres, v důsledku toho zpomalení kapitalistického rozvoje a tím i zmenšení šance na revoluci.

Luxemburgová se svou tezi snažila dokázat poukazem k reálnému politickému vývoji, který podle ní jednoznačně prokazoval, že skutečný zájem polské buržoazie netkvěl v nezávislosti, ale v zachování vykořisťovatelského vztahu, v důsledku čehož nacionální rétorika sloužila pouze jako fasáda a nástroj manipulace s proletariátem. Tato skutečnost se měla plně projevit v průběhu revoluce v roce 1905, v rámci níž vedli odboj proti režimu pouze socialističtí aktivisté, zatímco národní demokraté a ostatní strany, reprezentující zájmy kapitalistů, zachovali loajalitu a pomohli ruské správě povstání potlačit.⁵⁴ Polská buržoazie a národní demokracie jako její obhájkyň zkrátka nemohly podpořit úsilí o nezávislost, neboť k jeho úspěšnému dokončení by byla zapotřebí pomoc proletariátu, a protože by dělnictvo díky své početnosti sehrálo

⁵¹ Rosa LUXEMBURG, *The Right of Nations to Self-Determination*, in: D. Horace (ed.), *The National Question – Selected Writings by Rosa Luxemburg*.

⁵² K. KELLES-KRAUZ, *Niepodległość Polski w programie*, s. 141.

⁵³ V souvislosti s teorií akumulace kapitálu zastávala Luxemburgová názor, že kapitalistický systém nevyžaduje a nezajišťuje samostatný stát každé národnosti, ale snaží se o přesný opak, tudíž centralizaci: „ogólny fakt, że rozwój dziejowy, zwłaszcza nowoczesny rozwój kapitalistyczny, zdąza nie do zwrócenia każdej narodowości samoistnego bytu, lecz raczej w przeciwną stronę...“ Rosa LUXEMBURG, *Kwestia narodowościowa i autonomia*, in: Rosa Luxemburg, *Wybór pism*, sv. 2, Warszawa 1959, s. 138.

⁵⁴ Srov. Stanisław KALABIŃSKI – Feliks TYCH, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1969; Stanisław KALABIŃSKI, *Antynarodowa polityka endecji w rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1955, s. 203–318.

v boji o národní svobodu klíčovou roli, bylo by předpokládaným pohledem „endecji“ schopno vnutit polské buržoazii socialismus.⁵⁵

Na základě těchto argumentů socialistická teoretička postulovala tezi, že idea polské nezávislosti je „smyšlenou potřebou“, která je „protivná jak materiálnímu rozvoji polské společnosti, tak zájmům proletariátu“,⁵⁶ jinými slovy, že tato snaha směřuje nejen proti tendencím ekonomického vývoje, „železným zákonům historie“⁵⁷ a zájmům buržoazie, ale v konci i proti potřebám samotného dělnictva. Konvergenci národní nezávislosti se zájmy polského proletariátu přitom měly bránit dva faktory. V návaznosti na propojenost ruské a polské buržoazie a výhodnost této kompaktnosti a centralizace upozorňovala Luxemburgová na podobné tendence v případě proletariátu, neboť výrazná početnost dělnického hnutí bez ohledu na národnostní rozdíly měla přispět ke značnému rozvoji výrobních sil a tím pádem i přiblížit socialistickou revoluci. Druhý argument, týkající se formování solidárních pout navzdory národnostnímu principu, pak víceméně vyplýval z předchozího – Luxemburgová v tomto ohledu spekulovala, že případná nezávislost by znamenala zpřetrhání nadnárodních dělnických vazeb a vedla by de facto ke vzájemnému zneprátení. Integrace různých etnik včetně polského národa do kapitalistického prostoru záborových velmocí tak v jejích očích představovala jakýsi žádoucí předstupeň internacionálního sjednocení.⁵⁸

Další trn v oku pak pro Luxemburgovou tvořila Kelles-Krauzova úvaha o potenciálním zisku nových trhů, jež by se polskému státu – pokud by získal nezávislost na Rusku – otevřely. Tato spekulace přitom vycházela ze zcela jednoduchého rozvažování, jež bylo vyjádřeno v článku *Beitrag zur Program der Polnischen Sozialen Demokraten*.⁵⁹ Jestliže by Poláci ztratili v důsledku odtržení od impéria přístup k ruským trhům, platila by tato skutečnost i opačně a polská buržoazie by získala možnost expandovat do hospodářského prostoru Litvy a Haliče. Takové uvažování však pro Luxemburgovou představovalo otevřené vyhlášení války a snadnou kořist pro její slovní útoky, neboť přesně tyto teorie dle jejího názoru svědčily o dekadenci polského socialismu a nerespektování zásad historického materialismu. Úvahy o možnostech kapitálové expanze ve stylu „něco za něco – my ztratíme vaše trhy a vy naše“ totiž opět degradovaly marxistický přístup na úroveň „buržoazního taktizování“ a subjektivních přání bez jakéhokoli vztahu k vědeckým principům společenského vývoje. Toto „perverzní“ pronikání buržoazní ideologie i rétoriky do socialistického učení vedlo Luxemburgovou k tomu, že polské socialisty, resp. „sociálpatrioty“ označila za inteligenci, která byla „naučena věřit socialistické víře, avšak nikoli myslet v duchu vědeckého socialismu“.⁶⁰

⁵⁵ R. LUXEMBURG, *Kwestia narodowościowa*, s. 164–165.

⁵⁶ „...potrzeba niepodległości jest potrzebą zmyśloną, obcą, nie tylko wymogom rozwoju materialnego społeczeństwa polskiego, ale także interesom proletariatu polskiego...“ M. WALDENBERG, *Z problematyki narodu w polskiej myśli socjalistycznej okresu zaborów*, in: J. Goćkowski – Andrzej Walicki (eds.), *Idee i koncepcje narodu w polskiej myśli politycznej czasów porozbiorowych*, Warszawa 1977 s. 251.

⁵⁷ R. LUXEMBURG, *The Polish Question and the Socialist Movement*.

⁵⁸ M. WALDENBERG, *Z problematyki narodu*, s. 252.

⁵⁹ R. LUXEMBURG, *The Polish Question and the Socialist Movement*.

⁶⁰ Tamtéž.

Luxemburgová: národní pospolitost jako buržoazní mýtus

„Nákaza“ buržoazním myšlením měla být v případě patriotických socialistů navíc přítomna nejen v rovině chybné interpretace ekonomického vývoje, ale především v otázce národní emancipace. Internacionalistickým pohledem viděno totiž národní pospolitost nepředstavovala přirozenou jazykovou jednotku a žádoucí prostředek pro rozmach proletariátu jako v případě Kelles-Krauze, ale pouze určitou fasádu, pomocí níž se buržoazii dařilo klamat dělnickou třídu a zrazovat ji od jejích skutečných zájmů. Uznání polské otázky jakožto jednoho z cílů socialistického úsilí znamenalo v očích internacionalistů nepřipustný ústupek buržoazii, neboť přesně tyto rozněcované nacionální vášně, maskované pod rouškou univerzalistických principů typu práva na sebeurčení národů, tříštily proletariát do antagonistických skupin a namísto sjednoceného dělnictva utvářely vzájemné nepřátele.⁶¹ Z této logiky pak přirozeně vyplývaly ostré výpady Luxemburgové proti PPS, jejíž taktiku označovala za „nacionalistický separatismus...paralyzující celou jednu skupinu socialistů“⁶² a způsobující „prodlužování existence absolutismu a nevolnictví ruského i polského proletariátu“.⁶³ Krom toho bylo nutné vnímat, že uznání požadavků polského národa s sebou přinášelo nutný precedens, který Luxemburgová vyjádřila slovy – „pokud má být obnova polského státu cílem sociální demokracie, proč by jím neměla být restituce Alsaska-Lotrinska Francii, italské nároky vůči Terstu či separatismus Čechů?“⁶⁴ Jejím pohledem tak postoj patriotických socialistů vůči polské otázce otevíral „Pandořinu skříňku“ falešné národnostní problematiky, čímž v multi-národním prostředí drolil společný zájem a ohrožoval jednotu Internacionály.

Jako příklad „sociálpatriotického“ podléhání buržoazním mýtům socialistická teoretička uváděla paralelu mezi zásadou národního sebeurčení s představami původních utopických socialistů o „právu na práci“. To mělo jejich pohledem představovat univerzalistický a naplnitelný princip, skrze nějž by byly vyřešeny všechny sociální otázky, avšak rok 1848 a neslavné pokusy o realizaci tohoto práva ukázaly, nakolik se jednalo o nerealizovatelnou a naivní ideu. Ztotožnění konceptu „práva na práci“ se zásadou „práva na sebeurčení“ tak mělo jediný smysl – dokázat, že anarchistické uvažování utopických socialistů a představy „sociálpatriotů“ měly stejné kořeny, a sice naivní víru nepodloženou žádnou prokazatelnou teorií. Tak jako bylo bláhové se domnívat, že kapitalistický systém zajistí každému práci, nebyla představa sobě rovných národních států o nic reálnější – „kdyby měla každá skupina mluvící odlišným dialektem mít svůj vlastní stát, upadla by Evropa do feudální anarchie“.⁶⁵

Skutečnost, že „právo národů“ bylo ze strany internacionalistů označováno za metafyzické klišé,⁶⁶ spadající do klamné skupiny lidských a občanských práv bez možnosti jakéhokoli praktického uplatnění, vyvěrala do značné míry z odlišného chápání národní pospolitosti jako celku. Pro Luxemburgovou nebyl totiž národ žádnou

⁶¹ „In der Ära dieses entfesselten Imperialismus kann es keine nationalen Kriege mehr geben. Die nationalen Interessen dienen nur als Täuschungsmittel, um die arbeitenden Volksmassen ihrem Todfeind, dienstbar zu machen...“ P. NETTL, *Rosa Luxemburg*, s. 814.

⁶² Srov. R. RAUBA, *Naród w myśli politycznej*, s. 94.

⁶³ Tamtéž.

⁶⁴ R. LUXEMBURG, *The Polish Question and the Socialist Movement*.

⁶⁵ P. NETTL, *Rosa Luxemburg*, s. 813.

⁶⁶ M. WALDENBERG, *Z problematyki narodu w polskiej*, s. 258.

věčnou a absolutní hodnotou, mající svůj přirozený účel, ale pouze zvláštní kategorií buržoazní společnosti, která byla spjata s ekonomickým systémem a jako taková od-souzena k zániku spolu s koncem kapitalismu.⁶⁷ Zatímco patriotičtí socialisté tak chá-pali národní pospolitost jako přirozenou lidskou organizaci, umožňující skrze společ-ný jazyk zesílit a zároveň ztlumit třídní napětí, představoval národ pro zastánce teorie Luxemburgové pouze účelový, prázdný a přechodný pojem.

V internacionalistickém pojetí tudíž žádný národ netvořil homogenní společ-nost, v každém musely zákonitě existovat třídy s antagonistickými zájmy, v důsledku čehož musel v jeho rámci zuřit i třídní konflikt – v tom případě zde ovšem neexistoval žádný prostor pro fungování jakési národní jednoty, tím méně pak pro společný národní zájem.⁶⁸ V tomto momentu nastupovaly opětovně ke slovu důsledné zásady vědeckého socialismu, poněvadž Luxemburgová konstatovala, že přehlížet tento klí-čovný rozpor mezi domnělou jednotou národa a třídním konfliktem – a spojovat tak nacionalistické cíle se socialistickými – mohli pouze utopičtí socialisté. Ostrému úto-ku se v tomto směru nevyhnul zejména Bolesław Limanowski, jehož úvahy Luxem-burgová charakterizovala naivním parafrázováním – „socialismus je bezpochyby krásnou myšlenkou, patriotismus neméně krásnou, tak proč bychom obě tak krásné myšlenky neměli spojit dohromady?“⁶⁹

Kritice za nepochopení, resp. neprohlédnutí skutečné podstaty národní ideo-logie se ovšem nevyhnuli ani představitelé té strany, s níž Luxemburgová plánovala společný postup, tedy Ruské sociálně demokratické dělnické strany, rozštěpené na menševiky a bolševiky. Ačkoliv Luxemburgová primárně kritizovala menševická sta-noviska, je třeba si uvědomit, že v této době byla nacionální tematika oběma frakcemi ruských socialistů pojmána víceméně totožně. O tom ostatně svědčí i Leninovo sta-novisko, považující právo na národní sebeurčení za „výjimku z naší všeobecné praxe centralismu“, namířenou proti „arcireakčnímu velkoruskému nacionalismu“.⁷⁰ Lze říci, že Lenin v tomto postoji víceméně navázal na původní Marxovy taktické úvahy o nutnosti zakomponování národní problematiky jako nástroje rozvrácení Ruska, s čímž však Luxemburgová nebyla ochotna se smířit. Využití národnostního napětí bylo totiž v jejích očích to samé jako Leninova líbivá politika vůči nespokojeným sedlákům s příslibem jejich zisku pro proletářskou revoluci, neboť to, co se zdánlivě jevilo jako služba socialismu, bylo ve skutečnosti sejitím „na dráhu maloburžoazie“.

Představitelka polské sociální demokracie přitom nebyla srozuměna s tím, z jakého důvodu považovali ruští souputníci za nutné zakotvit v rámci programu strany devátý článek, hovořící o tom, že „všechny národnosti, tvořící stát, mají právo na sebeurčení“, když v tom samém programu sedmý bod zaručoval rovnost občanů

⁶⁷ P. NETTL, *Rosa Luxemburg*, s. 815–816.

⁶⁸ „...w społeczeństwie klasowym naród jako jednolita całość społeczno-polityczna nie istnieje...“ R. LUXEMBURG, *Kwestia narodowościowa*, s. 148.

⁶⁹ „Der Sozialismus ist zweifellos eine schöne Idee, der Patriotismus eine nicht minder schö-ne, warum sollten sich die beiden so schönen Ideen also nicht miteinander vereinen?“ P. NETTL, *Rosa Luxemburg*, s. 817.

⁷⁰ „Das Recht auf Selbstbestimmung ist eine Ausnahme von unserer allgemeinen Prämisse des Zentralismus. Diese Ausnahme ist in Anbetracht des erzreaktionären grossrussischen Nationalismus absolut notwendig, und der geringste Verzicht auf diese Ausnahme ist Opportunismus (wie bei Rosa Luxemburg), ist ein einfältiges Spiel zu Nutz und Frommen des grossrussischen erzreaktionären Nationalismus...“ Tamtéž, s. 822.

bez ohledu na pohlaví, vyznání, rasu či národnost, třetí článek zajišťoval rozsáhlou míru lokální samosprávy s ohledem na skladbu populace a osmý bod umožňoval etnickým skupinám vzdělání i úřední komunikaci v jejich jazyce.⁷¹ Luxemburgová tento paradox využila k tomu, aby opětovně označila rádobyuniverzální pojetí práva za prázdnou fasádu bez praktického dosahu, neboť jaký smysl mělo nereálné oprávnění na vlastní stát za situace, kdy společnost měla jedinci zajistit veškeré potřebné svobody a vyřešit sociální problémy proletářskou revolucí?

Ke kritice autonomizačních plánů pro všechna etnika v rámci Ruska socialistické teoretice navíc posloužila soudobě populární myšlenka „stovky národů“, jež ústy ruských konzervativců vyjadřovala pochyby o tom, zda vzájemně natolik odlišná etnika, jejichž nižší sociální vrstvy neuměly číst ani psát, byla vůbec zralá na zavedení parlamentarismu.⁷² Luxemburgová přitom nejprve poukázala na troufalost „dekadentní buržoazie“, odvažující se rozhodovat o tom, kdo je a kdo není schopen rozumět politice, což bylo z její strany kritizováno otázkou, proč by měl být do politiky povolán každý „tukem oteklý obchodní rada či hloupý východopruský junker a nikoli chłop“?⁷³ Jejím pohledem totiž správa společných věcí a kolektivní rozhodování nevyžadovaly v parlamentu beztak chybějící vzdělanost, ale upřímnou touhu podílet se na vlastním osudu. Proletariát jakékoliv národnosti tak nemusel být nutně gramotný, ale musel vědět, co chce, a to svobodu od kapitalistického útlaku, což autorka trefně vyjádřila paralelou s „chyceným karasem“, který na otázku, zda „chce být upečený, nebo usmažený, odpověděl, že především nechce být snědený“.⁷⁴ V klíčovém poselství teorie „sta národů“ se ovšem Luxemburgová víceméně ztotožňovala se závěry jejích tvůrců, neboť postulovala, že proletariát by sice bez ohledu na národnostní rozdíly byl schopen zasahovat do politiky, avšak vytváření jednotné politické linie či schvalování společných zákonů by v podmínkách „parlamentu dvaadvaceti národů“ bylo stěží realizovatelné.

Souhlasila-li však socialistická teoretička s odsouzením buržoazního parlamentu jakožto neakceschopného tělesa, vedlo toto konstatování logicky ke zcela odlišným východiskům, než v případě ruských konzervativců. Zatímco pravíci kritici národnostní autonomie totiž využívali argumenty o nemožnosti parlamentní shody proti buržoazním svobodám a pro zachování autokratického carského režimu,⁷⁵ usilovala

⁷¹ R. LUXEMBURG, *The Right of Nations to Self-Determination*.

⁷² Rosa LUXEMBURG, *Na temat „Stu narodów“*, in: Róża Luksemburg, Rok 1905 (Wybór artykułów), Warszawa 1951, s. 42.

⁷³ „W samej rzeczy, jakżeby, na miły Bóg, prosty rosyjski lub polski robotnik fabryczny, ba, jakżeby prosty chłop mógł dostać się na zawrotne szczyty polityki burżuazyjno-parlamentarnej? Każdy zwyczajny rycerz giełdowy, każdy radca handlowy nalany tłuszczem, każdy bezmyślny junkier wschodnio-pruski, który tylko ze szpicrutą w rękę i tylko w stajni czuje się w swoim żywiole – są jakby naturalnie urodzeni do rozstrzygnięcia spraw wewnętrznej polityki państw, ale proletariusz, ale prosty chłop nie umiejący czytać ani pisać...“ Tamtéž, s. 43.

⁷⁴ „I ostatecznie, gdy chodzi o własną skórę, to z pewnością i Kirgizi, i Lapończycy, i Kałmucy umieliby dać odpowiedź na wzór owego karasia, który na pytanie, czy woli być upieczony, czy też usmażony, odpowiedział chłodno, że przede wszystkim wolałby w ogóle nie być zjedzony...“ Tamtéž, s. 42–43.

⁷⁵ Luxemburgová se v tomto ohledu domnívala, že kritika parlamentarismu sloužila jako nástroj ospravedlnění soudobé situace, kdy dle jejích slov „několik generálů s červeným nosem od vodky dosahovalo harmonie po vzoru «Tanzt ihr Polen, tanzt ihr Deutsche, alle nach derselben

Luxemburová o přesný opak – rozšíření svobod a sbratření lidí skrze společnou proletářskou revoluci. Jestliže by tak selhání parlamentarismu v ruském prostředí vedlo buržoazii ke klasickému řešení v podobě nasazení síly podle vzoru „výlučných práv v případě sociální otázky a absolutistické knuty v otázce národnosti“, ⁷⁶ měli socialisté reagovat řešením národnostní problematiky v rámci přestavby společnosti.⁷⁷

Luxemburová: kulturní versus politické společenství

Žádoucí podoba řešení národnostní entropie nás ovšem přivádí k nutnosti objasnění internacionalistického chápání pojmu „národnost“. Představy Luxemburové o jakémsi spontánním „odumření“ národnostní problematiky v okamžiku sociální přestavby totiž na první pohled vytvářely určitý paradox, neboť socialistická teoretika na jedné straně označovala národ za „buržoazní mýtus“ a odmítala uznat, že by byl reálnou politicko-společenskou jednotou, na druhé straně však reakcí na teorii „sta národů“ de facto uznala národnost za objektivně existující entitu. Na tuto skutečnost ostatně hojně upozorňovali i přední kritici Luxemburové z řad PPS, kteří poukazovali na rozpor mezi deklarovanými cíli a politickou realitou, kdy internacionalisté sice rétoricky usilovali o nadnárodní sounáležitost a tepali patriotické socialisty za obhajobu principu sebeurčení, na druhé straně však ve vlastní straně zachovávali autonomii a hájili její organizaci na národnostním principu.⁷⁸ Je však možné tuto protichůdnost považovat za účelové přizpůsobení marxistické teorie politické taktice, tedy přesně to, co Luxemburová vyčítala jak „sociálpatriotům“, tak Marxovi?

Ačkoliv paralelní negace národní existence a akceptace národnostní problematiky se mohou na první pohled jevit jako nekonzistentní postoje, lze při bližší analýze dospět k přesvědčení, že nemusely nutně představovat vzájemně se vylučující teze. Určitým východiskem zde může být vnímání rozdílu mezi národním vědomím a patriotismem, jež od sebe odlišuje uznání reálně existujících společenských vlastností na jedné a vyvozování nutných vzorců společenského chování na druhé straně. Luxemburová v tomto ohledu neměla problém s prvním zmíněným, neboť byla ochotna uznat, že určité národní skupiny vykazují specifické vlastnosti a znaky, v důsledku čehož bylo možné říci, že „osoba X byla typicky německá, zatímco vlastnost Y typicky ruská, Skandinávci byli obyčejně urostlí a Leninova nepoddajnost vycházela z tatarsko-mongolské divokosti“.⁷⁹ Zásadní klíč k pochopení internacionalistické teorie však představovalo přesvědčení, že z těchto objektivně existujících národních

Peitsche»“, tedy že vláda pevné ruky měla vyřešit všechny rozmišky, což však bylo naprosto iluzorní. Tamtéž, s. 45.

⁷⁶ „Mamy tu znowu cenne wyznanie burżuazji...že wszystkie te problemy potrafi ona dziś jak i dawniej rozwiązać jedynie w ten sposób, że chowa cały swój tak sławetny parlamentarizm do kieszeni, wszystkie zaś troski, jakie jej sprawiają dzieje świata, oddaje wprost i z pełnym zaufaniem w ręce żandarma. Dla kwestii socjalnej – prawa wyjątkowe, dla kwestii narodowej – knut absolutyzmu...“ Tamtéž, s. 45.

⁷⁷ „Również i w Rosji nie wolność obywatelska rozbija się o problem narodowy, lecz, na odwrót, problem narodowy uzdrowiony zostanie przez wolność obywatelską, która zrodzi się z rewolucyjnej akcji klasowej proletariatu...“ Tamtéž, s. 47.

⁷⁸ P. NETTL, *Rosa Luxemburg*, s. 819.

⁷⁹ „Person X war typisch deutsch, Eigenschaft Y war typisch russisch, Skandinavier waren übte Kerle...Lenins Unnachgiebigkeit war tatarisch-mongolische Wildheit...“ Tamtéž, s. 827.

odlišností nebylo možné vyvozovat žádné důsledky pro politickou a společenskou organizaci – německý dělník sice vykazoval odlišné znaky než ruský a mluvil jiným jazykem, to ale v žádném případě nemělo bránit jejich společnému postupu a vést k rozptylu na základě práva na sebeurčení jakožto „záměrné buržoazní fasády“.

Z této dichotomie národa jako politické entity a národnosti ve smyslu souboru kulturních vlastností pak vyplýval i přístup vůči polské otázce – Luxemburová v žádném případě nepopírala existenci polské identity (pročež nespátřovala problém v organizaci SDKPiL na národnostním principu), ale odmítala uznat, že by svébytná identita zakládala právo na autonomii. Ve sporu mezi politickým a etnickým pojetím národa by tak teorie Luxemburové jednoznačně patřila ke druhému zmíněnému, což ostatně konvenovalo s pozdějším chápáním národnostní problematiky ze strany Stalina, jenž zastával princip kulturní autonomie za podmínek administrativní a politické příslušnosti k celku.⁸⁰

S kulturním pojetím národní existence souvisel i fakt, že Luxemburová v případě polské otázky akceptovala citlivost národního útlaku, když uznávala, že „barbarský útisk duchovní kultury nemůže být dělnické třídě lhostejný“, o čemž ostatně svědčil její postřeh, že „nejhorší útlak materiálních zájmů nebyl schopen vyvolat tak fanatický plamenný odpor a nenávisť jako útisk ve sféře duchovního života – náboženský a národní“.⁸¹ I pohledem socialistických internacionalistů tak mělo národní vědomí s třídními zájmy souvislost, avšak docela jinou, než jak si ji představovali zastánci patriotického socialismu, neboť proletariát sice neměl útlak kulturního a intelektuálního dědictví přehlížet, měl ho však zároveň chápat jako „krvácející ránu v rámci oceánu společenského strádání“⁸² a z toho důvodu spojit jeho odstranění se zničením systému. Polský proletariát tak měl válčit za obranu národní identity jako součásti kulturního a duchovního dědictví, jež však nemělo implikovat důsledky do politické roviny, což v podstatě odkazovalo k folklórnímu chápání národního rozvoje.

Při snaze o nalezení odpovědi na otázku jaké místo bylo v teorii socialistického internacionalismu v podání Rosy Luxemburové vyhrazeno národnímu diskurzu lze tudíž konstatovat, že národní rozvoj byl v tomto směru vymezen velmi úzce v hranicích kulturních a intelektuálních tradic. Tato skutečnost přitom značně vyplývala z ideologických zásad vědeckého socialismu, jehož prizmatem představovala národní jednotka pouhou „masku buržoazních zájmů“ bez jakéhokoli přirozeného smyslu pro společenskou realitu. Jestliže tak budeme chtít definovat roli národního vědomí pro koncepci polské sociální demokracie, je třeba si uvědomit, že pouta kolektivního cítění byla v tomto případě mnohem silněji projektována do třídní sounáležitosti, jež byla objektivizována jako ohnisko osobní loajality. Vzájemná pospolitost se tedy pohledem Luxemburové neomezovala na teritoriální hranice ani na roli etnické příbuznosti, nýbrž byla vyjádřena společným zájmem, což teoretická polské sociální demo-

⁸⁰ P. NETTL, *Rosa Luxemburg*, s. 826.

⁸¹ „Dla klasy robotniczej sprawa narodowa u nas nie jest i nie może być obcą, nie może jej być obojętnym ucisk najnieznośniejszy w swym barbarzyństwie, bo skierowany na kulturę duchową społeczeństwa...najbardziej nieludzkie nawet gnębienie interesów materialnych nie jest zdolne wywołać tak fanatycznego, płomiennego buntu i nienawiści, jak ucisk wkraczający w sfery życia duchowego: ucisk religijny i narodowy...“ M. WALDENBERG, *Z problematyki narodu w polskiej*, s. 259.

⁸² R. LUXEMBURG, *The Polish Question and the Socialist Movement*.

kracie vyjádřila slovy: „Mám velkou, milou vlast, kterou nemůže vlastnit žádný pruský prokurátor... Čím jiným je tato vlast, než obrovskou masou pracujících mužů a žen! Čím jiným je než růstem blahobytu, mravnosti a duchovní síly všech mas, které tvoří lid!“⁸³

Závěr

V případě polského socialistického paradigmatu je třeba podotknout, že jeho vztah k otázce národního rozvoje byl notně odvislý od preferování zásad třídního boje a nutnosti společenské přestavby, v jejichž důsledku byla národní problematika odsouvána „na druhou kolej“, popřípadě dávána do souvislosti s obecnými symptomy sociální nespravedlnosti. Úsilí o národní nezávislost tak mohlo ve vztahu k socialistické revoluci představovat podřízený, nebo maximálně rovnocenný záměr, nikdy však nemohlo sloužit jako cíl sám o sobě.

I přes toto upozadřování národní problematiky však polská otázka nacházela v marxistickém myšlení své místo, což bylo zapříčiněno dvěma faktory. Jednak skutečností, že polská společnost na rozdíl od západních národů nedisponovala vlastním státem, v čemž byla ze strany některých domácích socialistů spatřována překážka kapitalistického vývoje, a jednak vědomím, že emancipaci polského národa jako nezbytnou součást socialistického úsilí do své teorie zakomponovali i Marx s Engelsem.

Analýza obou paralelních socialistických proudů v polském prostředí přitom potvrdila, že vzájemně neslučitelná stanoviska obou těchto teorií a v důsledku tak i zcela protivný postoj vůči národní otázce ve velké míře vyplýval z odlišné interpretace marxistické teorie. Zřetelně se tato skutečnost zrcadlí například v úvahách o akutnosti proletářské revoluce, kde byla v případě Kelles-Krauze hájena zásada postupných změn, zatímco Luxemburgová preferovala razantní a urychlený převrat, s čímž souvisela i otázka prospěšnosti, resp. škodlivosti národního vědomí. Kelles-Krauz se totiž domníval, že pozvolná cesta k socialistickému převratu může být umožněna pouze skrze homogenní sociální celek, jehož dosažení předpokládalo vyvinutí určité revoluční energie, Luxemburgová oproti tomu spatřovala v národních tendencích pouze nebezpečné tříštění třídního vědomí, v jehož důsledku se proletariát místo na společenskou přestavbu soustředil na boj o „buržoazní mýtus“.

Koncepce Kelles-Krauze v tomto směru rozlišovala mezi tzv. vylučujícím a harmonickým třídním vědomím. Zatímco vylučující vědomí mělo hrát ústřední úlohu během emancipace proletariátu, jejímž cílem byla distinkce vůči buržoazii a odmítnutí exploatace, samotná revoluce již měla probíhat v duchu harmonické verze, kdy by se dělnická třída stala jakýmsi předvojem sociální přestavby a zahrnula ve svých principech celou společnost. Nabytí tohoto vyššího třídního vědomí ovšem nutně vyžadovalo existenci jednotného jazyka jako komunikační platformy, což autorovi zpětně potvrzovalo platnost národa jako základní jednotky socialistické revoluce. Pohledem Luxemburgové však tyto úvahy představovaly pouze „nákazu buržoazní

⁸³ „Ich habe eine so grosse, liebe Heimat, wie sie kein preussischer Staatsanwalt besitzt... Was ist das Vaterland anderes, als die grosse Masse der arbeitenden Männer und Frauen! Was ist das Vaterland anderes, als die Hebung des Wohlstandes, die Hebung der Sittlichkeit, die Hebung der geistigen Kräfte der grossen Masse, die das Volk ausmacht...“ P. NETTL, *Rosa Luxemburg*, s. 828.

ideologií“ a nerespektování zásad vědeckého socialismu, neboť nic takového jako národní jednota v důsledku neslučitelnosti třídních cílů neexistovalo.

Striktní uplatnění marxistické teorie Luxemburová vyžadovala i v případě ekonomické roviny, kde případný zisk nezávislosti, vyjádřený ustavením polského státu, představoval jejím pohledem jednoznačný krok zpět, neboť odtržení od ruského prostoru by znamenalo ztrátu tamějších trhů a snížení možností akumulace kapitálu, v důsledku toho zpomalení kapitalistického rozvoje a tím i oddálení revoluce. Prizmatem patriotických socialistů však byla představa nutného hospodářského sepětí s ruskou oblastí přirozeně mylná, což Kelles-Krauz dokládal ekonomickou „šikanou“ polské buržoazie ze strany ruské vlády, které bylo možné čelit právě případným ziskem nezávislého státu. Protichůdnost patriotického socialismu a internacionalismu je nutné konstatovat i pro otázku jejich zařazení do rámce dichotomie politického a kulturního pojetí národa. V případě Luxemburové je třeba uznat, že její internacionalistická představa národa jednoznačně vyplývala z etnicko-kulturního pojetí, neboť hájila nutnost odlišení národního vědomí jako souhrnu typických kulturních vlastností v podobě charakteru či fyzických dispozic od politických aspirací. Skutečnost, že určitá pospolitost vykazovala shodné znaky, tak neměla mít v žádném případě dosah do politické roviny. To bylo sice určujícím faktorem i v případě koncepce Kelles-Krauze, poněvadž zakomponování národa jakožto homogenní jednotky do socialistické teorie vyžadovalo nezbytně jazykový princip, současně je ovšem nutné uznat, že představy patriotických socialistů připouštěly i politickou interpretaci. Ta se pregnantně projevila např. v Kelles-Krauzových úvahách o Polsku jako „civilizačním ohnisku“, jež mělo působit v roli vzoru ostatním. Budoucí hranice Polska tak měly sahát tam, kam bude dosahovat vliv polských socialistů, což jednoznačně odkazovalo k politickým principům loajality a společného cíle.

SUMMARY

The aim of this paper is to compare two rival conceptions of socialism in the Polish milieu at the turn of the 19th and 20th century, focusing on the national issue. As the main theoretical leaders, we can highlight Kazimier Kelles-Krauz as the exponent of the so called patriotic socialism and Rosa Luxemburg as the defender of an internationalist conception. In this respect it is necessary to analyse impacts of these contradictory conceptions regarding the idea of national progress that could have been understood as equal to the aims of the socialist revolution or as hostile to them. The first problems arose from the different interpretation of class consciousness. While Luxemburg preferred an immediate outbreak of a socialist revolution and called the national feeling a bourgeois facade, Kelles-Krauz emphasized the necessity of a gradual revolutionary energy, which was to be achieved only by understanding between both classes through a common language and harmonious consciousness. The theory of capital accumulation is another antagonistic issue. In this respect, Luxemburg protested against the idea of independent Poland because of a loss of access to the Russian market and a consequent reduction of the extent of exploitation. By contrast, Kelles-Krauz maintained the idea of a sovereign Polish state as a protector of Polish bourgeoisie that would accelerate capital accumulation against Russian economical bullying. The last difference in the national discourse was caused by a dichotomy between the ethnic and political concept of the nation. While Luxemburg conceived the nation as an aggregate of typical cultural and physical features without political consequences, Kelles-Krauz interpreted the nation as a community of common goals and values.

Michael PORTMANN, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2008, 554 s. ISBN 978-3-7001-6503-3.

Rozsáhlá studie rakouského historika byla v roce 2005 předložena jako habilitační práce na vídeňské univerzitě. Postihuje procesy komunistické revoluce v dnešní Vojvodině, tedy historických oblastech Banátu, Sremu, Bačky a Baranje, které od roku 1945 tvoří autonomní oblast v rámci Srbské republiky. Časově zahrnuje rozmezí let 1944, kdy byla v létě ve Vojvodině nejprve zřízena vojenská správa, pak autonomie, a 1952, kdy se v listopadu konal VI. sjezd Komunistické strany Srbska.

První tři rozsáhlé kapitoly tvoří úvod, v kterém autor vysvětluje tematiku práce, otázky a metody jejího zpracování, a zvláště podrobně popisuje odkud a kde pro ni získával materií (zejména užitečná je informace o možnostech využívání centrálních jugoslávských a místních srbských archivů – Archivu Srbska a Černé Hory, Archivu Vojenského historického ústavu, Archivu Srbska, předsednictva skupštiny, Archivu J. B. Tita a Archivu Vojvodiny, archivů v Somboru, Subotici a Zrenjaninu). Část textu tvoří podrobný historický přehled celé oblasti, včetně základních informací o jejím obyvatelstvu a o postavení jednotlivých regionů v letech války (Banát pod německou vojenskou správou, Bačka a Baranja byly anektovány horthyovským Maďarskem a Srem přičleněný k ustašovskému Nezávislému státu Chorvatsko). Teprve čtvrtá a pátá kapitola Jugoslávie na přelomu a Orgány a etapy revoluce podrobně líčí, jak se od podzimu 1944 ve Vojvodině ustavila lidově demokratická moc, která pod vedením komunistické strany prosazovala urychlenou sovětizaci a současně se vypořádávala s hospodářskou obnovou válkou zdevastovaných regionů. Následující kapitola Obyvatelé a národnostní politika podrobně rozebírá vztah k národnostním menšinám. Především k početné téměř půlmilionové německé menšině (dunajských Švábů); na osmdesát tisíc jich sloužilo v rozličných formacích Třetí říše a další tisíce kolaborovaly s okupanty a čtvrt milionů z nich nacisté koncem války evakovali. Ti, co zůstali (asi sto tisíc), byli do léta 1948 internováni, pak vysídleni do Německa či Rakouska. Listopadovým usnesením partyzánského parlamentu (AVNOJ) z roku 1944 byli všichni jugoslávští Němci zbaveni občanství a byl jim sekvestrován majetek (zabavený zemědělský majetek představoval polovinu půdního fondu Vojvodiny a na tato hospodářství přijížděli lidé, postižení válkou, především Srbové; příchod 230 tisíc nových usedlíků v letech 1945–1947 je podrobně vylíčen v kapitole sedmé a osmé, částečně deváté). Za své chování v době války byla i částečně postižena maďarská menšina. Půl milionu Maďarů však nebylo zbaveno občanských práv a jen necelá desetina z nich byla nějakou dobu v pracovních táborech. Někteří byli povoláni do armády, nebyli však vysídlováni. Příslušníci ostatních národnostních menšin, s výjimkou těch, kteří prokazatelně kolaborovali (na 170 tisíc jugoslávských občanů bylo zbaveno občanských práv), nebyli postiženi. V poslední kapitole Závěry autor dovozuje plynulý přechod národně osvobozenického boje a občanské války v revoluci. Současně rekapituluje změny, ke kterým došlo v oblasti politické, ekonomické, ve vzájemných vztazích v regionu se smíšeným obyvatelstvem a při plnění potřeb základních modernizačních výzev, jako industrializace, řešení agrárního problému, zajišťování potřeb ve školství a osvětě.

Součástí práce je více než stovka stran příloh, jako např. Úkoly vojenské správy, Instalace vojenské správy, Příkaz k internaci Němců v Bačce, Příkaz k zacházení s Němci a Maďary v Banátu, Bačce a Baranji, Příkaz k pracovnímu nasazení „Volksdeutsche“, Zpráva o menšinách z roku 1952, Zpráva o kolonizaci z roku 1946 atp.

Téměř třicet stran bibliografie, zahrnujících stovky větších i menších edic pramenů, dobové literatury a tisku, memoárů a zdrojů sekundární literatury, svědčí o pracovním nasazení autora, který dokázal k dané problematice napsat dosud nejlepší a nejvíce vyčerpávající (nejen svým rozsahem) monografii.

Miroslav Tejchman

Čeští vystěhovalci na Kavkaze ve druhé polovině 19. a na začátku 20. století

Igor Vladimirovič Krjučkov – Andrej Nikolajevič Pticyň

Czech Émigrés in the Caucasus Mountains in the Second Half of the 19th and the Early 20th Century

The essay comments on the genesis of the Czech émigrés' emigration from the Habsburg Monarchy to the Caucasus Mountains, one of the main regions where they settled down. The author monitors individual waves of emigration, formation of the Czech diaspora and transformations of the Russian policy towards the immigrants. The Czech émigrés brought with them modern farming technologies and intensive farming methods that were gradually adopted by the local population. Entrepreneurs, who formed an important group, contributed to the development of local industry with beer brewing, meat processing or building industry. Czech teachers played an important role. Musicians represented a specific group especially in large towns such as Tiflis, Stavropol and Baku. The Czech colonizers gradually became Russian citizens, but many of them preferred to keep their Austrian nationality and return to their country after some time. A vast majority of them remained members of the Roman Catholic Church, but more and more of them gradually joined the Orthodox Church. The success of the Czech émigrés was based on their diligence and high level of literacy, which sharply contrasted with the level of the local population. The Czechs pursued a federative life and established compatriots' associations. A large Czech diaspora lived in the Caucasus Mountains in the early 20th century, but it became depleted after the revolution and the civil war.

Key words: History, emigration, immigration, émigrés, colonizers, the Caucasus Mountains, diaspora

Od dávných dob sloužil Kavkaz jako svébytná „křižovatka“ různých migrací a díky tomu se stal jedním z nejmnohonárodnostnějších regionů světa. V 60. letech 19. století byl na etnické mapě kavkazského regionu zaznamenán výskyt představitelů v tomto místě zcela nového národa – Čechů. Přesídlení Čechů na Kavkaz bylo součástí silného migračního proudu, který ve druhé polovině 19. století a začátkem století 20. směřoval z Čech a Moravy do Ruska.

Hromadná emigrace Čechů byla vyvolána především sociálně-ekonomickými důvody. Rusko, jež se bouřlivě rozvíjelo, skýtalo imigrantům z přelidněných českých zemí široké možnosti k tomu, aby zde našli práci, získali půdu, rozvinuli různé druhy podnikání a pozvedli svou životní úroveň. Českým vystěhovalcům se v této slovan-ské zemi vždy dostávalo srdečného přijetí. Důležitou roli hrála i politika ruské vlády,

kteřá byla orientována na to získat pro zemi zahraniční kolonisty a odborníky, včetně Čechů.

Mezi vystěhovalci, kteří přišli do Ruska z rakousko-uherské monarchie ve druhé polovině 19. a začátkem 20. století, tvořili Češi většinu. Podle údajů z všeruského sčítání lidu z roku 1897 zaujímali poddaní Františka Josefa I. druhé místo mezi cizinci, kteří pobývali na ruském území. Předstihli je pouze imigranti z Německa. V souhrnu bylo tehdy v Rusku 122 tisíc příslušníků rakousko-uherské monarchie, což představovalo 20 % z celkového počtu cizinců.¹ Objem migrace mezi oběma zeměmi byl tak veliký, že ruská vláda v roce 1906 v průběhu rozhovorů, týkajících se uzavření dvoustranné obchodní dohody, navrhla Rakousku-Uhersku, aby pro státní příslušníky obou zemí byl zaveden bezvízový režim přechodu hranic. Avšak tento na svou dobu revoluční návrh byl rakousko-uherskou vládou zamítnut, neboť vláda se obávala, že nad migračními procesy ztratí kontrolu.²

Podle údajů ze sčítání lidu z roku 1897 žilo v Rusku 50 385 Čechů a Slováků (v materiálech ze sčítání byli vykazováni společně, nicméně Češi zde tvořili převládající většinu). Z tohoto počtu skoro víc než polovinu tvořili muži, těch bylo 26 569, zatímco žen jen 23 816. Češi žili hlavně na venkově. Ve městech jich bylo zaregistrováno pouze 8375 (jen 17 % z celkového počtu). To korespondovalo i s tím, že 57 % Čechů v Rusku v odpovědích na dotaz po „hlavním zaměstnání“ uvedlo „zemědělství“. Hlavními oblastmi, v nichž se Češi v Rusku usadili, byly gubernie na jihu a západě – Volyňská (tam žilo 27 670 Čechů, více než polovina z jejich celkového počtu) a Kyjevská (3294), dále Piotrkovská gubernie v ruské části Polska (4987) a gubernie při Černém moři – Tauridská (1962) a Chersonská (1351). Početné české komunity existovaly rovněž ve městech: Kyjev (954 osob), Oděsa (616), Moskva (604), Varšava (543) a Sankt Petěrburg (414).³

České vystěhovalectví do Ruska proběhlo ve dvou vlnách. Mezi vystěhovalci první vlny (v 60. až 70. letech 19. století) převažovali rolníci, kteří založili početné české kolonie na Volyni, na Krymu a na černomořském pobřeží Kavkazu. Koncem 19. a počátkem 20. století začala česká emigrace směřovat převážně do ruských měst v důsledku končícího programu zahraniční kolonizace okrajových částí Ruska. Aktivně pokračovala až skoro do začátku první světové války. Tak např. v roce 1911 vystavil ruský konzulát v Praze 2020 vstupních víz, v roce 1912 jich pak bylo 3303.⁴

Složení české emigrace do Ruska bylo z hlediska sociálního a profesního dosti pestré. Kromě rolníků-kolonistů byli mezi vystěhovalci široce zastoupeni podnikatelé, inženýři, technici, dělníci, kvalifikovaní řemeslníci a další profese. Důležité místo mezi imigranty zaujímali rovněž příslušníci inteligence, zejména pedagogové a hudebníci.⁵

Jednou z hlavních oblastí, v nichž se Češi v Rusku kromě uvedených regionů usazovali, byl Kavkaz. Nacházelo se zde hodně volné půdy určené k zahraniční kolonizaci. Tento překotně se rozvíjející region prahl po pracovitých rukou a zejména po

¹ *Обščий свод по империи резултатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 29 января 1897 г.*, Sankt Petěrburg 1905, tom I, s. 3–4.

² Archiv vněšněj politiky Rossijskoj imperii (Moskva), f. 155, op. 408, d. 1, l. 176.

³ *Обščий свод по империи*, tom II, s. XI, LIII, 3, 39.

⁴ Archiv vněšněj politiky Rossijskoj imperii, f. 155, op. 408, d. 1352, l. 37.

⁵ Jaroslav VACULÍK, *Češi v cizině – emigrace a návrat do vlasti*, Brno 2002, s. 20; Elena P. SERAPIONOVA, *Lica češskoj nacional'nosti*, Rodina, 2006, č. 4, s. 108.

kvalifikovaných odbornících z oblasti průmyslu, zemědělství, vzdělávání atd. V daném období byl Kavkaz intenzivně osídlován; podíl cizinců na složení obyvatelstva byl zde ve srovnání s jinými ruskými regiony nejvyšší.

Formování české vystěhovalecké diaspory na Kavkaze začalo na rozhraní 60. až 70. let 19. století, i když někteří Češi se tam usazovali již dříve. Tak např. jako hlavní lékař a náčelník vojenské městské nemocnice v Tiflisu (Tbilisi), která byla největší v zemi, působil Ivan (Jan) Příbyl, a to od roku 1819 až do své smrti v roce 1866. Dostalo se mu uznání jako zakladateli gruzínského lázeňství a prvnímu objeviteli slavných minerálních pramenů „Boržomi“.⁶

Po ukončení kavkazské války a potlačení odporu horalů (1864) zahájila ruská vláda rozsáhlou kolonizaci připojených území. Potřebovala především osídlit černo-mořské pobřeží Kavkazu, odkud bylo vypuzeno místní horské obyvatelstvo (odešlo do Turecka). Za tímto účelem začala ruská vláda na pobřeží aktivně přemísťovat ruské rolníky a kozáky a rovněž zvat zahraniční kolonisty.

Podle zákona „O osídlování Černomořského okruhu a jeho správě“, přijatého v roce 1866, se povolovalo volné přesídlení na pobřeží „osobám všech vrstev a národností“. Přitom imigranti dostávali velké přídělky půdy (až 30 desjatín na rodinu), byly jim poskytovány finanční příspěvky na nákup dobytka a zemědělského nářadí i potravin na první tři roky. Na dobu 15 let byli přistěhovalci osvobozeni od placení všech daní a na dobu pěti let od vojenské služby. Kolonisté nebyli omezováni, pokud šlo o volbu vyznání a používání rodného jazyka, a měli rovněž právo sestavovat místní samosprávu.⁷

Pro emigranty ze zahraničí byly tyto podmínky velmi přitažlivé. Na pobřeží vznikly početné osady Arménů a Řeků, kteří se sem přestěhovali z Turecka, a rovněž kolonie Čechů a Němců.

Pozvání českých kolonistů na Kavkaz bylo iniciováno ruskými státními orgány, nemělo ale oficiální charakter. Oficiální představitelé Ruska a zástupci slovanských spolků jednali v 60. letech 19. století o vystěhovalectví s českou politickou a společenskou reprezentací (s Františkem Braunerem a dalšími). Zpočátku se hovořilo o tom, že by se na Kavkaz přesměřoval vystěhovalecký proud, který z českých zemí mířil do Ameriky, a dokonce se zvažoval i transfer amerických Čechů na Kavkaz (ještě před tím byl v jednání projekt na přesídlení amerických Čechů na ruský Dálný východ, k jeho realizaci však nedošlo).⁸

V české společnosti se myšlenka vystěhovat se do slovanského Ruska setkala s ohlasem, podporovala ji řada představitelů české společnosti. Už počátkem 60. let 19. století se rozběhlo přesídlování českých kolonistů na Krym, rokem 1868 začala hromadná emigrace Čechů na Volyň. V řadě českých měst vznikly vystěhovalecké kanceláře, které se zabývaly nábořem budoucích kolonistů. Zástupci těchto agentur zaslali na rozhraní 60. a 70. let 19. století ruskému caru Alexandrovi II. a dalším ruským vedoucím představitelům řadu provolání, v nichž slibovali zorganizovat vystě-

⁶ M. CHUBUA, *Českij vrač i kolybel' gruzinskoj kurortologii*, Večernij Tbilisi, 2010, 16. ijunja.

⁷ Gosudarstvennyj archiv Krasnodarskogo kraja (Krasnodar), f. 452, op. 1, d. 2623, l. 3–4.

⁸ Vratislav DOUBEK, *Česká emigrace do Ruska v druhé polovině 19. století. Dobové interpretace*, in: 150 let Slovanského sjezdu (1848). Historie a současnost, Praha 2002, s. 184–185; Jaroslav VACULÍK, *K počátkům českého zemědělského vystěhovalectví do Ruska ve 2. polovině 19. století*, tamtéž, s. 196–197.

hování „desítek a možná i stovek tisíců Čechů“ na Kavkaz, pokud ruská vláda poskytne kolonistům speciální úlevy a finančně zajistí jejich přesun. Nejrozsáhlejším vystěhovaleckým projektem byl návrh, který připravil František Kampelík. Předpokládal v něm, že na Kavkaze vznikne „specifická československá gubernie s nezávislými institucemi, s obyvatelstvem, kterého bude přinejméně půl milionu... s průmyslovými městy, dobrými školami, dílnami“.⁹

V létě roku 1869 přijel do Tiflisu zástupce pražské vystěhovalecké kanceláře, advokát Vjačeslav Petříček a jednal tam s místodržitelem Kavkazu Michaiilem Nikolajevičem, bratrem cara. Ten se ale k myšlence hromadného přesídlení Čechů na Kavkaz postavil velmi obezřetně. Nepovažoval za správné, aby se českým kolonistům dostalo nějakých zvláštních výhod, a domníval se, že by se měli přistěhovat na základě všeobecných zásad. Navíc upozornil na to, že množství volné půdy určené na černomořském pobřeží ke kolonizaci bylo zredukováno (ve skutečnosti nejlepší půda na pobřeží byla rozdělena mezi členy carské rodiny a představitele nejvyšších kruhů). Proti masovému, organizovanému vystěhování Čechů na Kavkaz se postavilo rovněž ruské ministerstvo zahraničních věcí v čele s knížetem A. M. Gorčakovem. Vedoucí představitelé diplomatického resortu měli za to, že by to mohlo vyvolat vážné zhoršení vztahů s habsburskou monarchií, která již tak obviňovala Rusko z „panslavistických snah“. A tak se ruská vláda nakonec rozhodla, že přesídlení Čechů na Kavkaz nebude organizovat po státní linii, ale že celou záležitost předá soukromým vystěhovaleckým společnostem a agenturám, působícím v českých zemích. Českou emigraci tak mohli ruští diplomaté prezentovat před habsburskou vládou jako „výsledek soukromé iniciativy samotných Čechů“. Toto rozhodnutí ruských úřadů výrazně omezilo rozsah české kolonizace Kavkazu.¹⁰

Slovanské dobročinné spolky Moskvy a Sankt Petěrburgu velmi aktivně podporovaly myšlenku na přesídlení Čechů na Kavkaz, ale prolobovat ji na státní úrovni se jim nepovedlo. Jejich podíl na organizaci emigrace se tak omezil na to, že zprostředkovaly kontakty mezi českými a ruskými vystěhovaleckými představiteli, že získaly ruské paroplavební společnosti pro přepravu kolonistů, že publikovaly propagační materiály v českém a ruském tisku atd. V roce 1870 slovanské spolky finančně zajistily cestu českého novináře Eduarda Valečky do Novorossijska. Valečka po svém návratu domů vydal v Praze brožuru, ve které popsal území nabízené Čechům k usazení, vytýčil trasu cesty z českých zemí na Kavkaz a uvedl seznam výhod, které ruské úřady přesídlencům nabízejí.¹¹

Mezi českými kolonisty, kteří odešli na Kavkaz, byli podruzi, nádeníci, chalupníci, domkaři, zemědělští dělníci a malí řemeslníci. Rekrutovali se především z hustě osídlených zemědělských oblastí jižních a západních Čech – z okolí Budějovic, Písku a Tábora na jihu a z okolí Plzně, Klatov a Sušice na západě a také z jiných míst. Další kolonisté přišli též z východních Čech a z Moravy. Jak na Kavkaz, tak i na Krym směřovali především zástupci české venkovské chudiny, a to proto, že půda tam byla poskytována zdarma a kolonisté navíc dostávali státní výpomoc. Imigranti, kteří měli

⁹ *Zarubežnyje slavjaně i Rossija*, Dokumenty archiva M. F. Rajevskogo. 40-80-je gg. XIX v., Moskva 1975, s. 195.

¹⁰ Zoja S. NĚNAŠEVA, *Načalo emigracii čechov v Rossiju v seredine XIX veka*, in: *Slovanské historické studie* 29, Praha 2003, s. 32–35.

¹¹ Eduard G. VALEČKA, *Černomořský okruh Kavkazu*, Praha 1871.

prostředky na nákup půdy, dávali přednost tomu vystěhovat se na Volyň. Podle hodnocení současníků byli čeští vystěhovalci na Kavkaz „třída chudší a velmi málo uvědomělá“.¹²

Stěhování českých kolonistů na Kavkaz probíhalo do značné míry živelně. Všichni, kdo se chtěli vystěhovat do Ruska, dostávali od vystěhovaleckých agentur potřebné informace, vyřizovali si doklady pro výjezd ze země a pak se ve skupinách tvořených zpravidla několika rodinami vydávali na cestu. Trasa jejich putování na Kavkaz vypadala následovně: po železnici se přes Vídeň a Budapešť dopravili do maďarského přístavu Baziáš na Dunaji, tam se nalodili na parníky a na nich se plavili po Dunaji a Černém moři s přestupy v Galace a v Oděse. Během cesty vystěhovalci často hodně strádali. Tak např. čeští kolonisté, které ruská paroplavební společnost převážela koncem 60. let 19. století z Oděsy do Novorossijska, na tom byli až tak špatně, že vedení této společnosti bylo nuceno zajistit pro ně bezplatné obědy.¹³

Při organizování českého vystěhovalectví sehrály významnou úlohu některé osobnosti, které v Černomořském okruhu bezprostředně působily. Vystěhovalce zval a jejich usídlování se aktivně věnoval hlavní agronom Černomořského okruhu Bedřich Heyduk (který si v Rusku říkal Fjodor). Právě on poradil náčelníkovi Černomořského okruhu generálu D. V. Pilenkovi, aby české kolonisty povolal. Také Pilenko se snažil českým kolonistům všemožně pomáhat. Heyduk pak díky svým kontaktům v českých zemích fungoval jako určitý prostředník. Časopis *Hlas* již v roce 1868 informoval všechny, kdo se chtěli vystěhovat do Ruska, že v Novorossijsku „pak by příchozí musel se vyptati na Čecha p. Bedřicha Heyduka (bývalého tajemníka hospodářské jednoty kraje pražského, nyní zaměstnaného co hospodářský znatel (agronom) ustanovený od ruské vlády v černomořském okruhu; od něho pochází také dopis v novinách našich uveřejněný). B. Heyduk každému vše věrně i upřímně poví a dle možností jemu i na ruku bude“.¹⁴

B. Heyduk přijel do Ruska v roce 1864. Nejprve působil jako konzultant na statkářských usedlostech na Ukrajině a přednášel na charkovské univerzitě, aby byl v roce 1876 jmenován do funkce hlavního agronoma nově vytvořeného Černomořského okruhu. V daném regionu se Heyduk významně zasloužil o rozvoj zemědělství, zejména pak sadařství a vinařství. Kromě jiného bylo pod jeho vedením na statku Abrau-Djurso u Novorossijska vyrobeno první ruské šampaňské.¹⁵

Za své služby obdržel Heyduk tři sta děsatin půdy v Cemešské dolině u Novorossijska, kde vybudoval příkladné hospodářství, které se stalo zkušebním místem pro zavádění pokrokových zemědělských technologií. Později na místě statku vznikla osada Gajduk, která je nyní předměstím Novorossijska. Po Heydukově smrti pokračoval v jeho díle syn Jaroslav, který rovněž působil ve funkci agronoma Černomořského okruhu a který napsal řadu vědeckých pojednání o kavkazském zemědělství.¹⁶

V roce 1871 měl Heyduk na moskevské univerzitě veřejné přednášky o rozvoji zemědělství na černomořském pobřeží, které byly pak publikovány v populárním

¹² Jan AUERHAN, *České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze*, Praha 1920, s. 63.

¹³ Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj Federacii (Moskva), f. 1750, op. 1, d. 353, l. 1–2.

¹⁴ *Hlas*. Politický týdeník pro náš lid, roč. VII, 1868/ č. 33, s. 395.

¹⁵ Závod v Abrau-Djurso je i dnes hlavním producentem ruského šampaňského.

¹⁶ Vladimír S. PUKIŠ, *Češskije korni rossijskogo šampanskogo (F. Hejduk)*, Enoteka, 2007, č. 3, s. 30.

časopise *Russkij věstnik*. Konstatoval v nich, že „ruské státní zájmy o Černé moře lze zajistit jen tehdy, pokud břehy tohoto moře, jež jsou součástí našeho státu, budou osídleny ruským živlem, nebo zčásti takovým, který má s ruským lidem stejné zájmy a snahy, tj. živlem slovanským“.¹⁷ Počátek českého vystěhovalectví na Kavkaz oceňoval jako pozitivní fakt pro rozvoj ekonomiky a zdůrazňoval přitom, že čeští kolonisté pocházeli především z hornatých oblastí, a tudíž měli zkušenosti s hospodařením v těchto podmínkách. Zmiňoval i to, že čeští kolonisté s sebou přinášeli pokrokové metody v zemědělství a v chovu skotu a rovněž dokonalejší zemědělské nástroje, které pak od nich přebírali ruští rolníci.¹⁸

První skupina českých kolonistů dorazila na černomořské pobřeží v roce 1868 a byla usídlena v okolí města Tuapse. V údolí řeky Pšenacho (Psynacho) založili kolonisté pět samostatných usedlostí, které pojmenovali podle jmen rodin prvních přistěhovalců: Martyncev, Kordle, Odegnala, Sedlačkin a Šinkorin. V roce 1872 dostaly tyto osady společný název – Češskije Georgievskije chutora a v roce 1902 byly přejmenovány na ves Anastasijevka. Druhá skupina Čechů (třicet rodin) přijela do Novorossijska v září roku 1868 a byla usídlena na řece Džubge.¹⁹

Čeští kolonisté upřednostňovali na černomořském pobřeží kompaktní usídlení. Jejich osady tam vznikaly převážně na rozhraní 60. a 70. let 19. století a Češi žili v 15 vesnicích, z nichž některé byly čistě české a jiné smíšené a kromě Čechů v nich žili i Rusové, Řekové a Poláci.

České kolonie vznikaly především v okolí již existujících ruských měst, protože to bylo území zabydlenější a příhodnější k životu. Zajímavý je fakt, že ač byli Češi rakousko-uherskými občany, neměla ruská vláda žádné pochybnosti o jejich loajalitě a umožnila jim usídlit se ve strategicky důležitých oblastech, odkud předtím z vojenských a politických důvodů vystěhovala místní horské obyvatelstvo.

Na Kavkaze se vytvořilo šest oblastí české kolonizace. Z toho pět se jich nacházelo na černomořském pobřeží (od severu na jih) – v okolí Anapy kolonie Varvarovka a Pavlovka (obě byly založeny v roce 1870); poblíž Novorossijska to byla Kirillovka (1869), Mefodijevka (1869), Vladimirovka (1870), Glebovka (1870) a Borisovka (1871); v okolí Gelendžika pak Tekos (1869), Tešeb (1900) a Aderbijevka; v blízkosti Tuapse Anastasijevka (1868). V Suchumském okruhu pak Cebel'da. Mimo černomořské pobřeží existovala kompaktní česká sídla v okolí Majkopu, a to osady Mamacev a Srednij Dukmasov.²⁰ Z hlediska tehdejšího administrativního členění se většina českých kolonií nacházela v Černomořském okruhu (od roku 1896 Černomořská gubernie). Pod Kubáňskou oblast spadaly české kolonie Varvarovka, Pavlovka, osady Mamacev a Srednij Dukmasov. A konečně kolonie Cebel'da se nacházela v Suchumském okruhu Kutaiské gubernie (dnes je to ves Cabal Gul'ripšského okresu Abcházie).

Jména českých kolonií na Kavkazu jsou velmi zajímavá. Většina z nich byla pojmenována na počest svatých, uctívaných společně jak katolíky, tak pravoslavnými

¹⁷ Fjodor HEJDUK, *O značenii dlja Rossii razvitija sel'skochozjajstvennoj promyšlennosti na severo-vostočnom beregu Černogo morja*, *Russkij vestnik*, 1871, č. 3, s. 13.

¹⁸ F. HEJDUK, *O značenii dlja Rossii razvitija sel'skochozjajstvennoj promyšlennosti*, s. 15.

¹⁹ *Zarubežnyje slavjaně i Rossija*, s. 176.

²⁰ I. V. KUZNECOV, *Čechi Kavkaza*, in: *Bulleten' Centra sodějstvija razvitiju i pravam rasovyč, etničeskich i lingvističeskich men'sinstv*, vyp. 1, Krasnodar, s. 117.

(Mefodijevka, Kirillovka, Glebovka, Vladimirovka a další). Kolonie Anastasijevka nesla jméno vyjadřující „oddanost vrchnosti“, byla totiž pojmenována na počest dcery ruského cara Mikuláše II. Jiné osady (Tešebš, Tekos, Cebel'da) si podržely dřívější, adygejské názvy.

Podle údajů B. Heyduka žilo v říjnu roku 1870 na černomořském pobřeží asi 150 českých rodin (přibližně sedm set osob).²¹

Ruský badatel A. V. Vereščagin uváděl, že české kolonie měly v roce 1872 následující počet obyvatel: Mefodijevka – 91 osob (47 mužů a 44 žen), Kirillovka – 181 (86 a 95), Vladimirovka – 108 (56 a 52), Glebovka – 132 (67 a 65), Varvarovka – 165 (76 a 89), Pavlovka – 94 (52 a 42) a Češskije Georgievskije chutora – 113 (54 a 59). Celkový počet obyvatel českých osad tak činil 884 osob (438 mužů a 446 žen). Nicméně Vereščagin zároveň upozorňoval, že v některých českých osadách žilo i nemnoho Rusů, a tak počet Čechů na pobřeží by měl být nižší, než jsou uváděná čísla.²²

Největší část českých kolonistů dorazila na Kavkaz koncem 60. a v 70. letech 19. století. V menším měřítku emigrace pokračovala v 80. letech 19. století a v první polovině 90. let. Je třeba ale zdůraznit, že ačkoliv nejvíce českých kolonistů se na Kavkaz vystěhovalo přímo z českých zemí, tak určitá část přicházela rovněž z jiných ruských regionů, v nichž se Češi usadili v dřívějších dobách, a to z Krymu, Severní Tauridy a z Volyně.²³ V roce 1897 byl vydán zákon, že další kolonizace černomořského pobřeží musí být prováděna výhradně ruským obyvatelstvem. Následkem toho sem byla imigrace českých kolonistů ukončena.

Čeští kolonisté, usídlení na Kavkaze, měli zpočátku velké potíže. Strádali kvůli nezvyklému klimatu a zejména kvůli malárii, na pobřeží značně rozšířené. Hodně úsilí je stála stavba domů a hospodářských budov, klučení lesa, obdělávání celiny, příprava orné půdy, zakládání zahrad, sadů a vinic, zaopatřování skotu atd. První roky se tak do paměti kolonistů vryly jako doba, naplněná nejrůznějšími potížemi a strádáním.²⁴

Nicméně postupně se čeští kolonisté díky své pracovitosti a houževnatosti a rovněž za pomoci ruských úřadů dokázali na novém místě pevně zabydlet, rozjet efektivní formy hospodaření a dosáhnout dobré materiální úrovně. V očích místního obyvatelstva získali pověst „schopných“ a zámožných hospodářů. V tomto ohledu byli srovnáváni s německými kolonisty, kteří v té době platili v Rusku za příkladné hospodáře.²⁵

K hlavním zemědělským plodinám, které čeští kolonisté pěstovali, patřily obiloviny (ozimá pšenice, ječmen, oves, kukuřice a proso), brambory, krmná řepa a zelenina. Velké výnosy dávalo pěstování tabáku. České kolonie se vyznačovaly rozvinutým vinařstvím a sadařstvím. Jejich obyvatelé se zabývali rovněž chovem skotu na

²¹ F. HEJDUK, *O značení dlja Rossii razvitija sel'skochozjajstvennoj promyšlennosti*, s. 15.

²² A. V. VEREŠČAGIN, *Putěvyje zametki po Černomorskomu okrugu*, Moskva 1874, s. 127–128.

²³ J. AUERHAN, *České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze*, s. 56; *Čechi v Krymu. Očerki istorii i kul'tury*, Simferopol 2005, s. 25, 152.

²⁴ Irina A. GERČIKOVA, *Čechi v Rossii: istorija prodolžajetsja*, Slavjanoveděnije, 2002, č. 5, s. 68.

²⁵ Karel CHOTEK, *Čechové na Kavkaze*, in: *Národopisný věstník*, roč. 5, Praha 1910, s. 205.

mléko a včelařstvím. O pracovitosti a úspěšnosti Čechů vypovídá fakt, že podíl obdělávaných a k zemědělským účelům využívaných půdních ploch byl v českých koloniích dvakrát vyšší než v ostatních osadách na černomořském pobřeží. Na začátku 20. století si začali čeští kolonisté s tím, jak rostl počet obyvatelstva a nedostávalo se půdy, pronajímat pozemky soukromých vlastníků, jež do té doby ležely ladem.²⁶

Čeští kolonisté přinesli na černomořské pobřeží Kavkazu moderní zemědělské technologie a intenzivní metody hospodaření, které si posléze osvojilo i místní obyvatelstvo. Ve zprávě černomořského gubernátora za rok 1897 se uvádělo: „Pokud jde o národnosti, kolonisté vnesli do místního polnohospodářství své specifické znalosti více či méně vyhovující místním podmínkám, aby se tyto pak staly majetkem ostatních osadníků. Např. čeští přistěhovalci mají nepochybnou zásluhu na zavedení hnojení polí a používání lehkého pluhu, velmi užitečného pro půdy v západní části gubernie. Řekové si s sebou přinesli pěstování tabáku, ale i na tomto kolbišti byli překonáni Čechy.“²⁷ Podle agronoma Jaroslava Heyduka naučili Češi místní obyvatelstvo „pole hnojiti, brambory pěstovati, dbáti dobrého semene a používatí dobrých strojů“²⁸

Český etnograf Jan Auerhan, který v předvečer první světové války objel v Rusku všechny oblasti s českou kolonizací, konstatoval: „Dnešní stav českých osad kavkazských je mnohem lepší než stav tamních osad ruských a řeckých, ale je daleko za stavem tamních osad německých a daleko za stavem českých osad na Volyni, a to jak v ohledu materiálním, tak v ohledu kulturním.“²⁹

Oficiální místa Kavkazu rovněž neustále zdůrazňovala ekonomickou převahu Čechů nad ostatními národy regionu. Češi chovali švýcarský hnědý skot, který v doživnosti předčil místní plemena, a totéž platilo i o chovu prasat. Češi dobytek často krmili a měli ho ustájen ve zvláštních ohradách, což místní obyvatelstvo nedělalo.³⁰

V závěsu za kolonisty se na Kavkaz začali aktivně stěhovat i čeští podnikatelé, technici, dělníci, řemeslníci, učitelé, hudebníci a další. Existence českých kolonií v regionu nepochybně přispěla k přílivu nových vln vystěhovalců. Koncem 19. století se tak na Kavkazu zformovala početná česká diaspora. Její podrobnou charakteristiku poskytují materiály všeruského sčítání lidu z roku 1897. Je v nich uvedeno, že na Kavkaze celkem žilo 3360 Čechů a Slováků (1872 mužů a 1488 žen).³¹

²⁶ Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij archiv (Sankt Petěrburg), f. 391, op. 4, d. 522, l. 57.

²⁷ Tamtéž, f. 1263, op. 2, d. 5384, l. 45.

²⁸ J. AUERHAN, *České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze*, s. 62.

²⁹ Tamtéž, s. 55.

³⁰ *Skotovodstvo i veterinarnyj nadzor v gubernijach Zakavkazskogo kraja*, in: Kavkazskij sbornik na 1915 g., Tiflis 1914, s. 115–116.

³¹ *Obščij svod po imperii*, tom II, s. 3.

Z hlediska kavkazských oblastí a gubernií byli Češi rozmístěni takto:

Tabulka č. 1

Počet Čechů a Slováků na Kavkaze podle údajů všeruského sčítání lidu z roku 1897³²

Gubernie nebo oblast	Celkem Čechů a Slováků			Z toho ve městech		
	muži	ženy	Celkem	muži	ženy	Celkem
Černomořská	678	612	1 290	97	91	188
Kubáňská	673	540	1 213	98	84	182
Tverská	81	49	130	50	27	77
Stavropolská	44	31	75	24	20	44
Dagestánská	15	4	19	14	4	18
Severní Kavkaz celkem	1491	1236	2727	283	226	509
Tiflisská	152	93	245	133	77	210
Kutaisská	86	81	167	36	33	69
Bakuská	90	59	149	74	44	118
Jerevanská	26	10	36	12	4	16
Jelizavetpolská	17	8	25	8	6	14
Karská	10	1	11	7	1	8
Zakavkazsko celkem	381	252	633	270	165	435
Kavkaz celkem³³	1872	1488	3360	553	391	944

81 % kavkazských Čechů tedy žilo na severním Kavkazu a jen 19 % v Zakavkazsku (na jižním Kavkaze). Tři čtvrtiny kavkazských Čechů byly soustředěny ve dvou severokavkazských regionech s kompaktními českými osadami – v Černomořské gubernii (38 % z celkového počtu kavkazských Čechů) a v Kubáňské oblasti (36 %). V Černomořské gubernii byl podíl Čechů nejvyšší ze všech oblastí ruského impéria a činil 2,24 % veškerého obyvatelstva.

V ostatních regionech severního Kavkazu a Zakavkazska žili Češi rozptýleně, a to převážně ve městech (s výjimkou Kutaisské gubernie, kde byla jedna česká kolonie). Celkem ve městech žilo 28 % z celkového počtu kavkazských Čechů. Je zajímavé, že podíl obyvatel měst byl u kavkazských Čechů mnohem vyšší než podíl městského obyvatelstva u všech Čechů v Rusku (17 %). Jestliže v Černomořské gubernii a v Kubáňské oblasti činil podle údajů ze sčítání lidu z roku 1897 podíl městského obyvatelstva mezi Čechy celkem 15 %, tak v Tverské oblasti a v Stavropolské gubernii dosahoval 59 %, v Bakuské gubernii 79 % a v Tiflisské 86 %. V roce 1897 byl počet českého obyvatelstva ve městech severního Kavkazu následující: v Novorossijsku 100 osob, v Jekatěrinodaru (Krasnodaru) 73, v Anape 52, v Majkopu 22, v Jejsku 20, v Stavropolu 42, ve Vladikavkazu 33, v Pjatigorsku 24 a v Groznm 12.³⁴

³² Tamtéž, tom II, s. 39, 75.

³³ V roce 1909 žilo na Kavkaze (s výjimkou Stavropolské gubernie) 3285 Čechů, a to 1828 mužů a 1457 žen. Byli k nim sice přiřazeni i Slováci, ale jejich počet byl mizivý. *Kavkazskij sbornik na rok 1910*, Č. I. Tiflis 1909, s. 524–525.

³⁴ *Pervaja vseobščaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii. 1897 g.*, tom LXX, Černomorskaja gubernija, Tetrád' 2, Sankt Petěrburg 1900, s. 25; tom LXV, Kubanskaja oblast', Sankt Petěrburg 1905, s. 61; tom LXVII, Stavropol'skaja gubernija, Sankt Petěrburg 1905, s. 42–43; tom LXVIII, Terskaja oblast', Sankt Petěrburg 1905, s. 58–59.

Mezi Čechy na Kavkaze převládali muži, kteří tvořili 56 %, což bylo spojeno s jejich větší mobilitou. Zároveň ale poměrně vysoký podíl žen (44 %) mezi přistěhovalci svědčil o rodinném charakteru české emigrace. U státních příslušníků z asijských a balkánských zemí, kteří se v daném období rovněž přistěhovali na Kavkaz, pak na rozdíl od Čechů jednoznačně dominovali muži.

Data sčítání svědčí o tom, že si Češi v emigraci podrželi rodinné hodnoty. Mezi Čechy v Kubánské oblasti ve věku nad dvacet let žilo v manželství 79 %, vdovami a vdovci bylo 7 % a svobodní muži a neprovdané ženy tvořili jen 14 %. Rozvedený byl pouze jeden muž.³⁵ V předrevolučním období dávali Češi přednost tomu uzavírat sňatky mezi sebou, národnostně smíšená manželství byla výjimečná. Ta se stala normou až za sovětské éry.³⁶

Rodiny kavkazských Čechů měly v předrevolučním období podobně jako rodiny obyvatel Ruska obecně většinou hodně dětí. Porodnost u nich byla vysoká. Podle údajů sčítání z roku 1897 činil u kubánských Čechů podíl dětí a mládeže do dvaceti let 49 %. Zároveň u nich v témže roce starší lidi ve věku nad padesát let tvořili celkem 10 %.³⁷ Bylo to dáno především tím, že do emigrace odcházeli převážně lidé mladšího a středního věku.

Přehled o hlavních ekonomických aktivitách kavkazských Čechů poskytují materiály všeruského sčítání lidu z roku 1987, vztahující se ke dvěma nejdůležitějším regionům jejich usazení.

³⁵ *Pervaja vseobščaja perepis'*, tom LXV, Kubanskaja oblast', s. 239.

³⁶ I. V. KUZNECOV, *Čechi Kavkaza*, s. 119.

³⁷ *Pervaja vseobščaja perepis'*, tom LXV, Kubanskaja oblast', s. 88–89.

Tabulka č. 2

Rozdělení Čechů Kubáňské oblasti a Černomořské gubernie podle druhu činnosti na základě sčítání lidu z roku 1897 (uvádí se jen samostatně činné osoby)³⁸

Druh činnosti	Kubáňská oblast			Černomořská gubernie		
	Muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
Ozbrojené síly	2		2			
Školství a vzdělávání	1	1	2	1		1
Věda, literatura a umění				3		3
Zdravotnictví	3		3			
Činnost a služby osobního rázu, posluha, nádeníci	14	11	25	11	24	35
Výnosy z kapitálu a nemovitého majetku, prostředky příbuzných	3		3	5	6	11
Zemědělství celkem	211	14	225	165	13	178
- z toho						
<i>pěstování plodin</i>	193	14	207	147	12	159
<i>Chov dobytka</i>	17		17	18	1	19
Průmysl a řemeslná výroba celkem	73	3	76	78	6	84
- z toho:						
<i>zpracování dřeva</i>	7		7	19		19
<i>zpracování kovu</i>	25		25	20		20
<i>zpracování minerálních látek (keramika)</i>				6		6
<i>lihovarnictví a pivovarnictví</i>	16		16	1		1
<i>zpracování potravin</i>	11	1	12	5	1	6
<i>Výroba oblečení</i>	6	1	7	12	5	17
<i>stavebnictví a opravy</i>	3		3	10		10
Doprava	2		2	4		4
Obchod celkem	17	2	19	6		6
- z toho						
<i>Obchod se zemědělskou produkcí</i>	8		8	2		2
<i>Obchod s látkami a oděvy</i>	2		2	1		1
<i>Obchod s alkoholickými nápoji</i>	1	1	2	2		2
Hospody, hotely a další	3		3	2	2	4
Osoby nezjištěných a neuvedených činností	17	5	22			
Samostatně činné osoby celkem	346	36	382	275	51	326
Členové rodin celkem	327	504	831	403	561	964

Statut samostatně činných osob uváděla třetina Čechů na Kubáni a čtvrtina Čechů na černomořském pobřeží, ostatní byli členové rodin. Samostatně činnými osobami byli v souladu s tradicemi té doby muži. Např. na Kubáni byla mezi muži samostatně činnými osobami rovná polovina, mezi ženami jen 6 %.

Hlavním hospodářským odvětvím bylo u Čechů v Kubáňské oblasti a v Černomořské gubernii zemědělství, kterému se věnovalo 59 % a 55 % českého obyvatel-

³⁸ *Pervaja vseobščaja perepis'*, tom LXX, Černomorskaja gubernija, Tetrad' 2, s. 78; tom LXV, Kubanskaja oblast', s. 142–143.

stva v uvedených regionech. Přitom převládalo pěstování plodin, zatímco chov skotu byl jen přidruženou činností.

Druhou oblastí z hlediska počtu Čechů, kteří se jí věnovali, byl průmysl a řemeslná výroba. Touto činností se zabývalo 20 % kubánských a 26 % černomořských Čechů. Hlavními odvětvími bylo zpracovávání kovů, vaření piva, výroba předmětů ze dřeva, výroba oděvů a potravinářská produkce. Obchodem se zabývalo 5 % Čechů na Kubáni a 2 % na černomořském pobřeží. Jako služebníci, nádeníci nebo správcové bylo u soukromníků zaměstnáno 6 % kubánských a 11 % černomořských Čechů. Dalším hospodářským sféram se z Čechů věnovali pouze jednotlivci.

Na základě seznamu českých rakousko-uherských státních příslušníků, kteří v roce 1915 žili v Kubánské oblasti, lze vyjmenovat profese, které byly mezi nimi nejrozšířenější. U mužů to byl rolník, zahradník, slévač, kovář, mechanik, malíř, obuvník, pivovarník, uzenář, účetní, úředník, obchodník, hudebník a nádeník. U Čechů převládala domácnost (ve většině případů), obchod, posluha a nádenické práce.³⁹ Uvedený rozsah profesí svědčil o úspěšné adaptaci Čechů na Kavkaze.

Mezi „městskými“ Čechy na Kavkaze tvořili speciální skupinu podnikatelé, kteří založili řadu průmyslových podniků v regionu. V té době nebyl na Kavkaze průmysl příliš rozvinutý, a tak zahraniční kapitalisté velmi ochotně zaplňovali volné ekonomické „skuliny“. Čeští podnikatelé se na Kavkaze věnovali především zakládání podniků potravinářského průmyslu – pivovarů, závodů na uzenářské zboží atd. Podle svědectví českého učitele Jaroslava Svatoše, který na Kavkaze prožil řadu let, „řada Čechoslováků vládla různými menšími živnostenskými podniky, dobře prosperujícími, a zabývala se uzenářstvím, pekařstvím, zámečnictvím, truhlářstvím, zednictvím, malířstvím pokojů, strojnictvím, klempířstvím, povoznictvím, obuvnictvím, zahradnictvím, krejčovstvím“.⁴⁰ Čeští podnikatelé působili především na severním Kavkaze, v menší míře pak v Zakavkazsku.

Velmi významnou roli sehráli čeští podnikatelé v rozvoji kavkazského pivovarnictví. Koncem 19. a začátkem 20. století založili Češi na severním Kavkaze téměř 15 pivovarů: Matyáš Jirsa v Jekatěrinodaru (Krasnodaru), v Novorossijsku a ve stanici Ust'-Labinskij; Antonín Hrubý a Karel Prefet si otevřeli své vlastní závody ve Stavropolu; Jaroslav Vostrý v Novorossijsku; Bohumil Vostrý v Temrjuku; František Procházka ve Vladikavkazu; Václav Továra v Majkopu; Ivan Hřiba v Armaviru a ve stanici Tichoreckoj; Anna Vojtěchovská ve stanici Labinskij; František Hrubý ve vsi Belaja Glina a Alois Suchý v osadě Chasavjurt.⁴¹

Na severním Kavkaze tak české pivovary zahájily provoz v mnoha regionech, přičemž k tomu došlo nejen ve městech, ale i ve velkých venkovských sídlech. Majitelé pivovarů otvírali „pivnice“ na nejrůznějších místech a prodávali tam svou produkci, která byla velmi populární, a to zejména ty druhy piva, jež byly vyrobeny podle evropských receptur, jako pivo české, vídeňské, plzeňské, mnichovské atd. Navíc v těchto pivovarech pracovalo hodně Čechů – inženýři, technici, kvalifikovaní

³⁹ Gosudarstvennyj archiv Krasnodarskogo kraja, f. 454, op. 1, d. 5844.

⁴⁰ Jaroslav SVATOŠ, *Československá emigrace na Kavkaze*, in: Naše zahraničí. Sborník Národní rady československé v Praze, roč. VIII, 1927, č. 1, s. 72.

⁴¹ *Spisok fabrik i zavodov Rossijskoj imperii*, Sankt Petěrburg 1912, tom II, s. 175, 247, 264; M. S. ŠAPSOVIČ, *Ves' Kavkaz. Promyšlennost', torgovlja i sel'skoje chozjajstvo Severnogo Kavkaza i Zakavkaz'ja*, Baku 1914, s. 42, 109, 125, 223.

dělníci. Bez jakéhokoliv zveličování lze konstatovat, že právě Češi seznámili obyvatele Kavkazu s evropskými tradicemi pivovarnictví.

Pivovary v jižním Rusku o mnoho let přežily své české zakladatele, kteří o svůj majetek přišli po revoluci v roce 1917. Např. jekatěrinodarský podnik, který v roce 1885 založil M. Jirsa, byl v provozu až do roku 2005. Stavropolský pivovar, založený v roce 1884 A. Hrubým, funguje ve Stavropolu až do dnešních dnů a jednou z jeho firemních značek je v současnosti pivo „Anton Grubi“.

Čeští podnikatelé se na jihu Ruska rovněž intenzivně věnovali budování masozpracujícího průmyslu. Začátkem 20. století fungovaly v řadě měst regionu uzenářské závody, které založili Češi: byly ve Stavropolu (majitel Karel Novotný), v Armaviru (závod „Praga češskaja“ bratří Vratislava a Juliana Štěpánkových), v Novorossijsku (majitel Antonín Sobotka), ve stanici Labinskoj (majitel František Malíř) a jinde. Kromě toho vlastnili Češi i další podniky potravinářského průmyslu. Např. v Armaviru patřila Oskaru Lažanskému velká mlékárna, ve stanici Labinskoj měl Václav Kozel velký mlýn atd.⁴²

Někteří čeští podnikatelé vkládali na Kavkazu své prostředky i do budování podniků těžkého průmyslu. Např. Karel Husník založil v Jekatěrinodaru slévárenský a strojírenský závod (postaven v roce 1886). V jeho díle poté pokračoval jeho syn Vladimír. Husníkuv závod byl v Jekatěrinodaru jedním z největších podniků, v předvečer první světové války tam bylo zaměstnáno 120 pracovníků a hodnota produkce činila 140 tisíc rublů ročně.⁴³

Několik podnikatelů se snažilo podnikat i v zábavním průmyslu. Např. první stálé kino ve Stavropolu zřídil v roce 1912 již dříve zmíněný Karel Novotný (a toto kino funguje dodnes).

K ekonomickému rozvoji Kavkazu velmi významně přispěl i český odborník pan Kožura, který v Novorossijsku položil základy k výrobě cementu.⁴⁴ Právě od této doby se zde cementářský průmysl začíná intenzivně rozvíjet. Ještě před začátkem 20. století se Novorossijsk v Rusku stává jeho hlavním producentem a také exportérem, zejména do Osmanské říše.

Jednou z profesí, jejíž příslušníci zanechali na Kavkaze trvalou stopu, byli čeští pedagogové. Je známo, že již od poloviny 19. století začali být do Ruska zváni, a to nejprve jako učitelé jazyků a poté učitelé hudby, tělesné výchovy atd. Také ve školách na Kavkaze jich byl značný počet. V předvečer první světové války a pak i během ní zde působila celá plejáda českých středoškolských profesorů. Nejznámějším z nich se stal Josef Švec (profesor tělesné výchovy v Jekatěrinodaru a později jeden z velitelů československých legií v Rusku). V Jekatěrinodaru působil též Alexandr Drbohlav (ředitel střední obchodní školy), Karel Šulc (profesor tělesné výchovy, předtím učil v Poti), Pavel Živný (gymnastika), E. Kasan (hudba) a Ivan Groštoft. V Novorossijsku vyučovali Češi J. Luňák (klasická filologie), Josef Fremter a M. Pašek (hudba), E. Janák (gymnastika), Karásek (moderní evropské jazyky, působil rovněž v Kutaisu) a Jan Gallij; v Tuapse učila Ludmila Jirsová (francouzština); v Soči Jindřich Bouř (tělesná výchova, působil rovněž v Poti); v Armaviru Karel,

⁴² *Otčet Avstro-Vengerskogo vspomogatel'nogo obščestva v Rostove-na-Donu za 1911 g.*, Aleksandrovska 1912, s. 22.

⁴³ *Jekatěrinodar-Krasnodar. 1793–1993*, Krasnodar 1993, s. 166.

⁴⁴ *Kuban' i Černomorskoje poberež'je v 1871 g.*, Jekatěrinodar 1914, s. 261.

Marie a Anna Skálovi (hudba); v Jejsku Soukup a Mužík (oba profesoři moderních evropských jazyků); v Tichorecku Václav Antonín (němčina); ve městě Romanovskij chutor (dnes Kropotkin) Václav Holý (dějepis a zeměpis); ve Stavropolu L. Švarc (hudba); v Pjatigorsku Ludvík Lát a další. V Tiflisu byli řediteli dvou místních gymnázií Jaroslav Svatoš a Josef Drbohlav, profesorem gymnastiky František Zeman a profesorem na umělecké škole František Havelka.⁴⁵

Čeští učitelé pracovali i na školách v českých koloniích. Např. v Kirillovce na začátku 20. století mnoho let působil učitel Červený, který sem přijel z Čech. Vyučování na těchto školách probíhalo až do poloviny 90. let 19. století ve dvou jazycích – v ruštině a v češtině. Pak se s prosazením oficiálního kursu rusifikace jediným vyučujícím jazykem stala ruština.⁴⁶

Velmi významná byla i činnost českých vědců, působících na Kavkaze. V roce 1879 geolog Josef Kučera (přítel B. Heyduka) z Pražské polytechniky probádal z geologického hlediska okolí Novorossijska a objevil zde přírodní vápenatou horninu vhodnou k výrobě cementu (slín).⁴⁷ Přínos B. a J. Heydukových k rozvoji agronomiky v uvedeném regionu byl již rozebrán výše.

Zcela specifickou profesní skupinu tvořili na Kavkaze čeští hudebníci, kteří nepřetržitě vystupovali na scénách Tiflisu, Stavropolu, Baku a dalších velkých měst regionu.⁴⁸ Někteří z nich žili v Rusku trvale, jiní ve snaze přivydělat si přijížděli jen na sezónu, zejména do lázeňských měst, a pak se zase vraceli domů.

České obyvatelstvo na Kavkaze koncem 19. a začátkem 20. století početně postupně narůstalo, a to jak díky přirozenému přírůstku, tak i přílivu nových přistěhovalců. Odliv Čechů z důvodu jejich návratu do původní vlasti byl velmi malý. Mezi léty 1897 až 1914 vzrostl počet českého obyvatelstva v Černomořské gubernii téměř na tisíc osob, v průměru se jednalo o 54 osob ročně. Podle oficiálních údajů bylo v Černomořské gubernii k 1. lednu 1914 2375 Čechů.⁴⁹ Z toho ve městech v ní žilo asi 12 % z uvedeného počtu. Nejpočetnější česká komunita byla v Novorossijsku, a to 320 osob.⁵⁰ V Tuapse pak žilo 83 Čechů a v Soči 14. V českých koloniích byl počet Čechů následující: Glebovka 233 osob, Kirillovka 314, Mefodijevka 284, Vladimirovka 163, Pavlovka 144, Tešebš 122, Tekos 86 a Anastasijevka 230.⁵¹ V osadě Varvarovka v Kubáňské oblasti žilo v roce 1910 podle údajů českého etnografa Karla Chotka 350 Čechů.⁵² Češi v Černomořské gubernii žili i v osadách, kde hlavní obyvatelstvo tvořili příslušníci jiných národů (údaje z roku 1914). Byla to Aderbijevka (40 Čechů), Veljaminovka (22), Borisovka (21), Vasiljevka (18), Čilipsy (10) a další. Kromě toho byla v roce 1914 zjištěna přítomnost Čechů i ve třech osadách, které vznikly při cementárnách v okolí Novorossijska (20 osob), na „šlechtitelských

⁴⁵ Gosudarstvennyj archiv Krasnodarskogo kraja, f. 454, op. 1, d. 5844; J. SVATOŠ, *Čechi Kavkaza*, s. 19; Vladimír S. PUKIŠ, *Štrichi k portretu češskoj kolonii Jekatěrinodara i Novorossijska v načale I mirovoj vojny (glazami polkovnika Josefa Šveca)*, *Voprosy južnorossijskoj istorii*, vyp. 14, Moskva–Armavir 2008, s. 86–90.

⁴⁶ J. AUERHAN, *České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze*, s. 63.

⁴⁷ I. A. GERČIKOVA, *Čechi v Rossii*, s. 69.

⁴⁸ Severokavkazskij kraj, 1914, č. 812, s. 3.

⁴⁹ *Kuban' i Černomorskaja gubernija v 1914 g.*, Jekatěrinodar 1914, s. 231.

⁵⁰ Tamtéž, s. 269.

⁵¹ Archiv goroda Novorossijska, f. 74, op. 1, d. 15, l. 3, 36–48.

⁵² K. CHOTEK, *Čechové na Kavkaze*, s. 202.

pozemcích v údolí řeky Cemeš,, (vzorových statcích) (29), v Gagře (9) a v okolí stavby železnice z Tuapse do Soči.⁵³

Druhým regionem z hlediska početnosti českého obyvatelstva byla na Kavkaze počátkem 20. století Kubánská oblast, kde v roce 1909 žilo 1213 Čechů. Pokud jde o Zakavkazsko, tak nejvíce Čechů zde žilo v Tiflisské gubernii (245 osob), v Kuttaisské gubernii (168 osob) a v Bakuské gubernii (149 osob).⁵⁴

Většina Čechů, kteří přijeli na Kavkaz, tam zůstávala trvale. Z toho důvodu u nich poměrně často docházelo ke změně státní příslušnosti. Týkalo se to především kolonistů, kteří se hromadně stávali ruskými občany. Vedle toho ale mnozí Češi zejména ve městech dávali přednost tomu zachovat si rakouskou státní příslušnost, neboť měli v plánu si v Rusku vydělat a pak se vrátit domů do vlasti. V době, kdy probíhalo všeruské sčítání lidu (1897), si cizí státní příslušnost v Černomořské gubernii uchovalo celkem 17 % Čechů a v Kubánské oblasti 36 %. Přitom procento cizích státních příslušníků bylo mnohem vyšší mezi obyvateli měst, např. ve městech Černomořské gubernie činilo: v Novorossijsku 41 %, v Tuapse 30 % a v Soči 100 %.⁵⁵ Masové přijetí ruského státního občanství lze nicméně hodnotit jako doklad úspěšné adaptace převážné většiny českých přistěhovalců na Kavkaz.

Češi, kteří se vystěhovali na Kavkaz, zůstávali většinou věrni katolické církvi. Chodili na mše v katolických kostelech, které byly v mnoha kavkazských městech. V českých koloniích se pak kostely a kaple budovaly z prostředků samotných obyvatel. V roce 1895 byl v Novorossijsku postaven katolický kostelík, a to hlavně díky úsilí místní české komunity. Se stavbou velkého kostela se zde započalo v roce 1907, dokončen byl ale až v letech první světové války. Začátkem 20. století byly katolické kostely ještě v českých osadách Kirillovka a Pavlovka, v ostatních koloniích fungovaly pouze kaple. Tím, kdo v tomto období katolický rozmach v Novorossijsku organizoval, byl kněz Štefan Porubský, národností Slovák. Navíc se i velmi zasloužil o kulturní rozvoj českých kolonií – vedl kursy českého jazyka a v Kirillovce založil českou knihovnu.⁵⁶

Zároveň se však někteří Češi svého náboženského vyznání vzdávali a přecházeli k pravoslaví, které bylo v Rusku oficiálním náboženstvím. Příklon k pravoslavné církvi velmi podporovaly ruské úřady, které vedly příslušnou agitaci a přeběhlíkům nabízely různé výhody, usnadňovaly jim postup v kariéře atd. Vliv mělo i okolní prostředí, v němž Češi žili mezi pravoslavným obyvatelstvem a neměli nikde poblíž katolickou farnost. Současně někteří Češi přecházeli k pravoslaví i z „ideových důvodů“, aby dali najevo svou sounáležitost s ruským lidem. Podle sčítání z roku 1897 bylo mezi Čechy v Kubánské oblasti 761 katolíků (63 %), 17 protestantů (1 %) a 434 pravoslavných (36 %). V téže době tvořili čeští katolíci v Černomořské gubernii 90 % a pravoslavní jen 10 %.⁵⁷ To dokládá, že na místech kompaktního osídlení si Češi mnohem lépe udrželi svou náboženskou identitu.

⁵³ Archiv goroda Novorossijska, f. 74, op. 1, d. 15, l. 41–48.

⁵⁴ *Kavkazskij sbornik za 1910 g.*, Č. I. Tiflis 1909, s. 524–525.

⁵⁵ *Pervaja vseobščaja perepis'*, tom LXX, Černomorskaja gubernija, Tetrad' 2, s. 25; *Pervaja vseobščaja perepis'*, tom LXV, Kubanskaja oblast', s. 239.

⁵⁶ Vladimír S. PUKIŠ, *Katoličeskije chramy Černomorskogo poberež'ja Severo-Zapadnogo Kavkaza*, in: Poljaki v Rossii: istorija i sovremennost', Krasnodar 2007, s. 250–253.

⁵⁷ *Pervaja vseobščaja perepis'*, tom LXV, Kubanskaja oblast', s. 71; tom LXX, Černomorskaja gubernija, Tetrad' 2, s. 88.

Sčítání z roku 1897 prokázalo, že Češi se ve srovnání s jinými etnickými skupinami regionu vyznačovali vysokou mírou gramotnosti. Např. z 884 kubánských Čechů ve věku nad deset let umělo rusky číst a psát 260 osob (29 %), totéž zároveň ale umělo „v jiných jazycích“ 230 osob (26 %). Navíc 27 Čechů mělo středoškolské nebo vysokoškolské vzdělání (3 %), což bylo poměrně hodně mezi převážně venkovských obyvatelstvem. Míra gramotnosti mezi všemi kubánskými Čechy činila 42 % (u Čechů nad deset let pak 60 %). Přitom míra gramotnosti veškerého obyvatelstva na Kubáni byla jen 17 %.⁵⁸

Češi, kteří žili na Kavkaze v cizojazyčném prostředí, se snažili udržet si svůj jazyk, kulturu i tradice. Ve velkých městech zakládali krajanské spolky. V Baku, Tiflisu, Jekatěrinodaru a v Novorossijsku fungovaly sokolské organizace.⁵⁹ Češi se aktivně podíleli na činnosti Rakousko-uherského pomocného (dobročinného) spolku, který existoval v Rostově na Donu, ale svou působností obhospodařoval celý severní Kavkaz.⁶⁰

Ve druhé polovině 19. a začátkem 20. století tak na Kavkaze vznikla velká česká diaspora. Tvořili ji čeští kolonisté, kteří žili na černomořském pobřeží Kavkazu, a české obyvatelstvo měst, tvořené podnikateli, techniky, dělníky, řemeslníky, učiteli atd. Přistěhovalci se dokázali poměrně rychle přizpůsobit novým podmínkám a domoci se určitého sociálního postavení. Češi významně přispěli k sociálně-ekonomickému i kulturnímu rozvoji regionu.

Další osud českých přistěhovalců na Kavkaz probíhal různě. Češi, kteří žili ve městech, se většinou po revoluci a občanské válce v Rusku vrátili do samostatného Československa.⁶¹ Čeští kolonisté zůstali i nadále žít ve svých osadách a prošli spolu s Ruskem krutými zkouškami 20. století. V sovětské éře byli kavkazští Češi vystaveni silným asimilačním tlakům, ale dokázali se udržet jako specifická etnická skupina. Českým kolonistům na Kavkaze se povedlo uchovat si až do konce 20. století svůj jazyk a mnohé obyčeje a tradice své vlasti. V současné době působí v Novorossijsku a v okolních vesnicích dva české kulturní spolky, a to spolek „Nazdar“ a „Mateřídouška“. Udržují čilé styky s Českem a pro potomky Čechů organizují vyučování českého jazyka. V posledních letech se kavkazští Češi stali předmětem intenzivního studia ruských historiků a etnografů. Svědčí to o tom, že se české diaspoře podařilo v dějinách mnohonárodnostního kavkazského regionu zanechat výraznou stopu.

Z ruštiny přeložila Ivana Fialová

⁵⁸ *Pervaja vseobščaja perepis'*, tom LXV, Kubanskaja oblast', s. 88–89.

⁵⁹ K. CHOTEK, *Čechové na Kavkaze*, s. 202–204; V. S. PUKIŠ, *Štrichi k portretu češskoj kolonii*, s. 90.

⁶⁰ *Otčet Avstro-Vengerskogo vspomogatel'nogo obščestva v Rostove-na-Donu za 1911 g.*, Aleksandrovska 1912.

⁶¹ J. VACULÍK, *Češi v cizině – emigrace a návrat do vlasti*, s. 39.

SUMMARY

The essay comments on the genesis of the Czech émigrés emigration from the Habsburg Monarchy to Russia, in this case the Caucasus Mountains. Together with the Czech colony in Volhynia, they represented the largest Czech community on the Russian Empire's territory. The author monitors individual waves of emigration, formation of the Czech diaspora and transformations of the Russian policy towards the immigrants from an obliging up to a reserved attitude. The immigration was not organized along the state line, because the Russian government feared worsening relationships with the Habsburg Monarchy or, more precisely, accusations that Russia supports "pan-Slavic relations".

The Czech émigrés brought modern farming technologies and intensive farming methods that were gradually adopted by the local population. It included fertilizing of fields and usage of a light plough, which had been almost unused in these regions. Entrepreneurs, who formed an important group, contributed to the development of local industry with beer brewing, meat processing and building industry, thus bringing with them a central European entrepreneurial culture. The Czech teachers played an important role. Musicians represented a specific group particularly in large towns such as Tiflis, Stavropol and Baku. The Czech colonizers gradually became Russian citizens, but many of them preferred to keep their Austrian nationality and considered returning to their country after some time. A vast majority of them remained members of the Roman Catholic Church, but more and more gradually joined the Orthodox Church.

The success of the Czech immigrants was based on their diligence, technical advancement, entrepreneurial ability and a high level of literacy which sharply contrasted with the level of the local population. The Czechs pursued a federative life and established compatriots' associations. Together with the other immigrants, particularly from Germany, they strongly helped to form a basis of a civic society in regions where they had settled down. A numerous Czech diaspora lived in the Caucasus Mountains in the early 20th century, but it became depleted after the revolution and the civil war. The paper includes hitherto unpublished materials from Russian archives.

Peter ŠVORC a kol., *Vel'ká doba a jej dôsledky. Prešov v 20. rokoch 20. storočia*, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov 2012, 252 s. ISBN 978-80-555-0465-0.

Autorský kolektív slovenských historiků Patrika Derfiňáka, Martina Ďurišina, Jána Džujka, Libuše Frankové, Nadeždy Jurčišinové, Petera Kovaľa pod vedením Petera Švorca pripravil v rámci projektu zabývajúciho sa multikultúrnym a multietnickým charakterom východoslovenských miest kolektívnu monografiu, ktorá navázala na interpretačne zastaralou prácu *Dějiny Prešova* z 60. let minulého stoloť. Pretože již nevyhovovala potrebám moderní doby, pracovníci Inštitútu dejín na Filozofické fakulte Prešovské univerzity se rozhodli pripravit moderní zpracování novodobých dějin Prešova v přelomovém roce 1918 a letech následujících. Monografie je prvním krokem ke zpracování ucelených moderních dějin města. Již úvodní pasáže, zabývající se posledními roky první světové války naznačují, jak složitá byla národnostní struktura Prešova a z ní vyplývající problémy. Rozpad Rakouska-Uherska byl pojímán různými národnostními a politickými směry odlišně, často leckdy protikladně, jak to přesvědčivě dokazují národní rady vzniklé na území tohoto města: promaďarská Prešovská (Maďarská) národní rada, obdobně zaměřená Východoslovenská národní rada pod vedením Viktora Dvortsáka, která však aspirovala na širší regionální dosah, Karpatoruská národní rada, jež se pod vedením Antona Beskida zaměřovala na rusínské obyvatelstvo a postupně přecházela z ukrajinské na ruskou orientaci, promaďarská Župná národní rada a konečně posléze vzniklá Slovenská národní rada pre Prešov a okolie zastupující československé zájmy. Již tento výčet naznačuje, s jakými obtížemi se etabloval československý stát v této oblasti, do které se

československé vojenské jednotky dostaly až koncem prosince 1918. Rušivě do vývoje zasáhla i měsíční okupace maďarskými bolševickými vojsky v červnu 1919 a vyhlášení Slovenské republiky rad, což zjišťilo vztahy ve městě a způsobilo značné materiální škody. Po úvodních pasážích o obecném vývoji města následují kapitoly o vývoji školství, o společenském a kulturním životě i o vývoji tisku a průmyslu. Závěrečná kapitola o řecko-katolické církvi v této oblasti ovšem navozuje nezodpovězenou otázku, jaká byla situace v římskokatolické církvi, která měla ve městě a okolí, stejně jako i na zbytku slovenského území, jednoznačnou prioritu.

Jan Němeček

Kvasyliv: fragmenty istoriji, tom 1, Rivne, Vydavnyctvo Volynski oberehy 2011, 398 s. ISBN 978-966-416-261-3.

Ke 140. výročí příchodu Čechů do volyňského Kvasilova vyšel 1. díl plánované dvoudílné historie obce. Zahrnuje v první nejobsáhlejší části období od 70. let 19. století do konce 40. let 20. století, tj. od imigrace Čechů po jejich reemigraci (s. 8–185). Padesátým až osmdesátým letům je věnována druhá část (s. 242–397).

Jde již o třetí práci o dějinách tohoto důležitého českého střediska na Volyni. První *Kronika Kvasilova* vyšla z pera Josefa Nahlovského již v roce 1929. Péčí Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel vyšla druhá *Kronika Kvasilova*, jejímž autorem je Mikuláš Šerent'uk, který mj. využil i *Popis Kvasilova*, který v listopadu až prosinci 1951 publikovala Marie Tomášová v časopisu tehdejšího Svazu Čechů z Volyně *Věrná stráž*. Anotovaná třetí publikace byla připravena ukrajinskými vlastivědnými pracovníky a historiky, přičemž z velké části nejde o práci původní, ale shromáždění všeho, co bylo dosud o Kvasilově publikováno. Tato metoda se neukázala být právě nejšťastnější.

V první části, která nás nejvíce zajímá, je nejobsáhlejší studie Češi na Volyni (s. 76–129), jejíž autor je údajně neznámý (sic!). Jde prý o rukopis knihy vydané v Sankt Petěrburgu, ovšem bez uvedení vrocení. Studie zahrnuje jen 70. a 80. léta 19. století, takže by mohlo jít o starší práci vydanou koncem 19. století. Práce nepřekračuje naši nynější znalost problematiky, z imigrace Čechů na Volyň obviňuje Poláky, kteří prý z politických důvodů vypracovali plán přesídlení Čechů, který pak sami realizovali.

U kapitoly nazvané K historii volyňských Čechů (s. 170–181), u níž je v obsahu uveden jako autor L. Potapčuk, nakonec zjistíme, že jde o překladatele z češtiny, který bez vědomí autora přeložil některé pasáže z druhého dílu recenzentových *Dějin volyňských Čechů*.

Kapitola Naše historie (s. 19–51) je kompilací článků v časopise *Věrná stráž* 1951 a dalších dobových publikací. V části Pod Polskem je kladen důraz na sociální poměry v kvasilovské strojárně ing. Vladimíra Svárovského, honorárního konzula ČSR ve Volyňském vojvodství (1931–1939). Už 3. června 1921 zde došlo ke stávce 32 dělníků, kteří protestovali proti nízkým platům. Organizátoři stávky byli propuštěni a stávka skončila. Autorka to připisuje nedostatečné organizaci a nízké politické uvědomělosti dělníků.

K velkým změnám došlo v roce 1939. Strojárna byla nacionalizována a prvním sovětským ředitelem se stal bolševik Andrij Tokarev, důstojník vyslaný z nitra SSSR, kterého „dělníci milovali“. Aby umožnil dělnickou práci i ženám, zřídil mateřskou školu. Ani slovem se však autorka nezmiňuje o deportacích do GULAGu, jejichž obětí se stal i ing. V. Svárovský, o jehož dalším osudu nejsou žádné zprávy.

Knihou není ucelenou historií obce, ale obsahuje skutečně pouze fragmenty různé proveniencce. Její sepsání mohlo být svěřeno profesionálnímu historikovi, redakce místní žurnalistky je nedostatečná.

Jaroslav Vaculík

Problémy slovanské menšiny v Itálii ve 20. letech 20. století

Jana Hrabcová

Problems of the Slavic Minority in Italy in the 1920th

This paper deals with the situation and problems of the Slavic minority (Croats and Slovenes) living in Italy during the interwar period. It focuses on events on the Istrian Peninsula and in Trieste during the 1920s and the Pula trial in 1929. Mainly Croatian and Slovenian literature and sources were used in preparing this paper. Important sources used in preparation of this study also came from collections of texts from regularly held meetings called the Pazin Memorial. These meetings of experts on the history of Istria and the contemporary witnesses have been held in Pazin since the 1970s. In addition, materials from the Czechoslovak Consulate General in Trieste were used as important sources. This consulate worked in Trieste from 1921 to 1939 and, together with its business activities, it closely monitored the political and national life throughout a wider area of the former Austrian Littoral. To illustrate the situation, the Croatian contemporary press and the press published by the Slavic minority in Istria was used as well.

Key words: History, 20th century, Italy, Istrian Peninsula, Slavic Minority, Trieste, 1920s

Slovanská menšina žijící v meziválečné Itálii, tvořená převážně Chorvaty a Slovinci, byla koncentrována v oblasti Istrijského poloostrova, v povodí řeky Soči a na ostrovech v Kvarnerském zálivu (Cres, Lošinj a další). Následující studie je věnována zejména osudům istrijských Chorvatů.¹ Pokouší se zmapovat nelehké postavení této menšiny ve 20. letech 20. století, v první řadě její zápas s italským fašistickým režimem, jenž vyvrcholil v roce 1929 zatčením a odsouzením několika chorvatských politických aktivistů v procesu konaném v Pule. Pro přípravu studie byly kromě poměrně rozsáhlé chorvatské odborné literatury použity také informace ze sborníků vzniklých z pravidelně konaných setkání regionálních historiků s názvem Pazinský memoriál. Tato setkání odborníků zabývajících se dějinami Istriie a také pamětníků se pořádají v istrijském městě Pazin od 70. let 20. století. Jako významný zdroj informací byly použity také materiály meziválečných československých zastupitelských úřadů v Itálii a Jugoslávii uložené ve fondech Archivu Ministerstva zahraničních věcí v Praze. Nejčastěji se jednalo o zprávy československého generálního

¹ Tato studie vznikla jako výstup projektu financovaného Grantovým fondem děkana Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně pro rok 2011 (evid. č. MUNI/21/HRA/2011).

konzulátu v Terstu, který zde působil od roku 1921 do roku 1939 a který kromě svých obchodních aktivit sledoval také politický a národnostní život v celém širším prostoru někdejšího rakouského Přímoří. Pro dokreslení situace byl použit i chorvatský dobový tisk vycházející v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců a také tisk vydávaný slovanskou menšinou na Istrii.²

Charakteristickým rysem Istrijského poloostrova (Istrie) byla vždy multietnicita a promíšenost tamějšího obyvatelstva. Do konce první světové války patřila Istrie habsburské monarchii. Spolu s oblastí Gorice a Gradišky a městem Terstem tvořila jednu z předlitavských provincií (korunních zemí) označovaných jako rakouské Přímoří (německy Österreichisches Küstenland, italsky Litorale Austriaco, slovinsky Avstrijsko primorje, chorvatsky Austrijsko primorje). Podle posledního sčítání obyvatelstva z roku 1910, které bylo provedeno ještě za Rakouska-Uherska a v němž byla určujícím kritériem obcovací řeč, žilo na Istrii 41,6 % chorvatsky mluvícího obyvatelstva, 36,5 % italsky hovořícího, 13,6 % obyvatel mluvících slovinsky a 3,3 % obyvatel hovořících německy. Italové se většinou koncentrovali v istrijských městech na pobřeží, Chorvaté, kteří se věnovali převážně zemědělství, obývali především centrální a jižní oblasti poloostrova. Slovinci žili v severní části poloostrova. Důležitým městem Istrie byla Pula – nejvýznamnější přístav válečného loďstva habsburské monarchie s rozsáhlými dílnami a doky potřebnými ke stavbě a opravě lodí (Arsenal). V Pule kromě námořníků žili také početní dělníci a řemeslníci, kteří sem přišli za prací prakticky ze všech koutů Rakouska-Uherska.

Významný zlom do dosavadního vývoje Istrijského poloostrova přinesl konec první světové války. Po zániku habsburské monarchie si Istrii nárokovala Itálie i nově vznikající jihoslovanský stát. Od konce října do listopadu 1918 se v prostoru poloostrova pokoušel rozvinout své politické struktury Stát Slovinců, Chorvatů a Srbů, který sdružoval Jihoslovany z rozpadlé habsburské monarchie. Již 5. listopadu 1918 však do Puly vstoupily italské jednotky a jménem Dohody ji obsadily. Istrie byla totiž na základě Londýnského paktu z roku 1915 mezi Dohodou a Itálií přislíbena Itálii. Na základě jednání vedených o tzv. jadranské otázce na pařížské mírové konferenci byla pak přiřčena Italskému království.³ Itálie tak bezprostředně po skončení první světové války obsadila území Istrie, Terstu a Gorice a také město Zadar v Dalmácii. Stát Slovinců, Chorvatů a Srbů (Država Slovenaca, Hrvata i Srba), přechodný státní

² Pro studium dějin Istrie a dalších chorvatských a slovinských oblastí pod italskou správou v meziválečném období jsou důležité především následující práce: Nevio ŠETIĆ, *Istra za talijanske uprave. O istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu 1918.–1941.*, Zagreb 2008; Darko DUKOVSKI, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća (1918.–1947.)*, Zagreb 2010; Marino MANIN (ur.), *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.–1943.)*, Zbornik radova z međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb 22.–23. listopada 1997, Zagreb 2001; Ernest RADETIĆ, *Istarski zapisi*, Zagreb 1969; TÝŽ, *Istra pod Italijom 1918.–1943.*, Zagreb 1944; Božo MILANOVIĆ, *Istra u dvadesetom stoljeću*, Pazin 1992; Milica KACIN-WOHINZ – Jože PIRJEVEC, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, Ljubljana 2000; Jože PIRJEVEC, „Trst je naš!“ *Boj Slovencev za morje (1848–1954)*, Ljubljana 2007.

³ Blíže k situaci na Pařížské mírové konferenci srov. Dragovan ŠEPIĆ, *Istra uoči Konferencije mira. Talijanska okupacija Istre i talijanski Hrvati*, Zbornik Historijskog instituta JAZU (Zagreb) 4, 1961, s. 349–382; TÝŽ, *Talijanski iridentizam na Jadranu. Konstante i transformacije*, Časopis za suvremenu povijest (Zagreb) 7, 1975, s. 18–20; Džejms H. BERGVIN, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije*, Beograd 2007, s. 22.

útvár Jihoslovanů z někdejšího Rakouska-Uherska, jehož součástí okupovaná území bezprostředně v okamžiku zániku podunajské monarchie načas byla, sice rozeslal protestní nóty italskému Ministerstvu zahraničních věcí i vládám USA, Francie a Velké Británie, ale marně.⁴

Oficiálně se Istriie spolu s ostrovy Cresem, Lošinjem, Palagružou a Lastovem, se Zadarem a slovinskými oblastmi Gorici, Gradiškou, Terstem a západními okraji Kraňska stala součástí Italského království po uzavření Rappalské smlouvy mezi Itálií a Královstvím Srbů, Chorvatů a Slovinců 12. listopadu 1920.⁵ Na italském území se tak ocitlo na 300 tisíc Slovinců a asi 160 tisíc Chorvatů.

Otázku Rijeky, která byla mezinárodně významným přístavem, taktéž řešila Rappalská smlouva – Rijeka se podle ní měla stát samostatným městem. Ve skutečnosti byla však v prosinci 1918 rovněž obsazena italským vojskem. Nejprve byl v Rijece sice vyhlášen nezávislý stát, ale Itálie to chápala jenom jako přechodnou fázi, než dojde k definitivnímu obsazení města.⁶ V září roku 1919 pak do Rijeky vpochoďovaly oddíly vedené italským básníkem a dobrodruhem Gabrielem d'Annunziem a město obsadily. O rok a půl později, v lednu 1921, však sama italská vláda, v zájmu zachování dobrých vztahů s velmocemi, které trvaly na dodržení Rappalské smlouvy, pomohla d'Annunzia z Rijeky vyhnat. Později si Itálie vymohla revizi Rappalské smlouvy a v roce 1924 byla situace Rijeky na základě tzv. Římské smlouvy definitivně vyřešena ve prospěch Itálie a přístav se stal součástí Italského království. Pouze rijecké předměstí Sušak připadlo Království SHS.⁷ V roce 1924 byla pak v rámci Italského království vytvořena tzv. Rijecká prefektura, která zahrnovala území od Plominského zálivu ležícího zhruba ve střední části východoistrijského pobřeží na sever až do části slovinského území. Italská nadvláda Rijece přinesla značný hospodářský úpadek, protože z Rijeky se stal okrajový přístav.

Na základě Rappalské smlouvy byla italskému obyvatelstvu, které zůstalo v Dalmácii a dalších oblastech, jež připadly Království SHS, zajištěna základní menšinová práva. Pro slovanské obyvatelstvo, které žilo na území Itálie, však smlouva žádná taková práva nezajišťovala.⁸ Menšinová práva Slovanů žijících v Itálii nezajišťovaly ani Římské dohody uzavřené mezi Italským královstvím a Královstvím SHS v roce 1924 ani hospodářské Nettunské konvence.⁹ Slovanské obyvatelstvo tak bylo

⁴ Nevio ŠETIĆ, *Istra za talijanske uprave. O istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu 1918.–1941.*, Zagreb 2008, s. 34–35.

⁵ Text smlouvy srov. Ferdo ČULINOVIĆ, *Dokumenti o Jugoslaviji: Historijat od osnutka zajedničke države do danas*, Zagreb 1968, s. 200–203.

⁶ D. DUKOVSKI, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća*, s. 33.

⁷ Blíže o situaci v Rijece a Sušaku srov. Željko BARTULOVIĆ, *Sušak – talijanska uprava i iridentizam 1918.–1943.*, in: M. Manin (ur.), *Talijanska uprava*, s. 203–243.

⁸ Milica KACIN-WOHINZ, *Jugoslavensko-talijanski odnosi i slovensko-hrvatska manjina u Italiji između dvaju ratova*, in: M. Manin (ur.), *Talijanska uprava*, s. 71–72.

⁹ Tzv. Římské smlouvy byly dohody podepsané mezi Itálií a Královstvím SHS 27. 1. 1924. Těmito smlouvami Itálii definitivně připadl přístav Rijeka, Království SHS dostalo pouze malý přístav Sušak. Římskými smlouvami si oba státy také slíbily vzájemnou neutralitu v případě nevyprovokovaného napadení třetí zemí a také vzájemnou diplomatickou podporu v případě ohrožení zájmů nebo bezpečnosti obou signatářů třetí zemí. Blíže k tomu srov. James H. BURGWIN, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period, 1918–1940*, Westport, CT, 1997, s. 25.

Nettunské konvence řešily kromě hospodářských otázek také problémy Rijeky a Zadaru. Italské menšině v Dalmácii zaručovaly právo na používání italského jazyka ve správě a soudnictví.

často vystaveno perzekuci a pronásledování. Většina příslušníků ostatních národnostních menšin, kteří na Istrii žili a pracovali za dob habsburské monarchie, byla italskou okupační mocí donucena oblast opustit těsně po obsazení.¹⁰ Vedle Rakušanů, Maďarů a Němců musela z Istrie odejít i řada Čechů a Slováků, kteří do této oblasti přišli za prací ve druhé polovině 19. století a pro italskou moc představovali nebezpečí pro svůj slovanský původ a pro neskrývanou podporu chorvatskému a slovinskému národnímu hnutí. Jejich odchod Istrii oslaboval zejména hospodářsky, protože se obvykle jednalo o kvalifikovanou pracovní sílu.¹¹

Bezprostředně po válce byly na Istrii alespoň částečně obnoveny chorvatské i slovinské kulturně-osvětové organizace, školy, hospodářské organizace, tisk a další instituce, jejichž činnost byla za války přerušena. Brzy se začaly formovat také politické strany. Již v srpnu 1919 se všechny slovanské občanské politické strany sjednotily pod hlavičkou politického spolku Edinost, jehož cílem bylo hájit zájmy slovanského obyvatelstva na Istrii.¹² Spolek Edinost sice neměl pevnou politickou organizaci, ale zato se mohl pochlubit velkým počtem sympatizantů. V roce 1926 však musela být činnost spolku na příkaz fašistů ukončena.

Po roce 1921, kdy začalo být jasné, že přímo na Istrii nebude možné vytvořit chorvatské politické nebo národní organizace, byl v Terstu zřízen podvýbor spolku Edinost pro Istrii. Jeho předsedou se stal kněz Božo Milanović, nedlouho předtím vyhnaný z Istrie fašisty, a tajemníkem vysokoškolský student Mijo Mirković, pozdější známý istrijský spisovatel, píšící pod pseudonymem Mate Balota. Kulturním a politickým centrem istrijských Chorvatů se tak stal Terst.¹³

První zmínky o fašistech na Istrii se objevují už v průběhu roku 1919. Jak podotýká Darko Dukovski, je zajímavé, že původně byla značná část istrijských fašistů, až 36 %, chorvatského původu.¹⁴ Fašismus totiž původně ve složité poválečné době, charakterizované ekonomickou krizí, všeobecným rozvratem a chaosem, působil jako hnutí, které mělo přinést nový řád a pořádek. Mussolini navíc dovedl velmi obratně kličkovat, aby si získal nejen přízeň mas, ale i dosavadních politických špiček a krále. Upustil od republikanismu i antiklerikalismu, aby si získal průmyslníky, vyslovil se

Pro Království SHS byly Nettunské konvence značně nevýhodné, zejména chorvatské politické strany se v bělehradské skupštině ostře stavěly proti jejich ratifikaci. Blíže k tomu srov. Bogdan KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975, s. 45.

¹⁰ Petar STRČIĆ, *Egzodus Hrvata iz Istre i drugih hrvatskih krajeva između 1918. i 1958. godine kao politička, nacionalna i gospodarska pojava*, in: M. Manin (ur.), *Talijanska uprava*, s. 25–26.

¹¹ Češi se na Istrii většinou živili jako řemeslníci, uplatnění našli také v loděnicích a dalších průmyslových odvětvích. Část z nich do oblasti přišla také jako zaměstnanci státní správy či kněží. Blíže o Čechích v Terstu v meziválečném období pojednávají práce slovinského historika Boruta Klabjana, zejména: Borut KLABJAN, *Čehoslovaška na Jadranu. Čehi in Slovaki ter njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne*, Koper 2007.

¹² D. DUKOVSKI, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća*, s. 25.

¹³ B. MILANOVIĆ, *Istra u dvadesetom stoljeću*, s. 128–130.

¹⁴ D. DUKOVSKI, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća*, s. 27.

pro hospodářský liberalismus. Král pak po slavném pochodu fašistů na Řím v říjnu 1922 pověřil Mussoliniho sestavením nové vlády.

Fašismus ale brzy odkryl svůj nacionalistický rozměr. Na Istrii a v Julském Benátsku obecně se jeho obětí stávali příslušníci slovanské menšiny, ušetřeni nebyli ani Němci. První závažné incidenty doprovázené násilím se začaly objevovat už v roce 1920. Ve stejném roce byla fašisty vypálena pazinská tiskárna, kde se tiskl chorvatsky psaný týdeník *Pučki prijatelj*, a tak se tisk tohoto listu musel přestěhovat do Terstu (srov. dále).

Zanedlouho po obsazení Istrie začalo docházet k útokům, jejichž oběťmi se stávali chorvatští vlastenci, intelektuálové, učitelé a také katoličtí kněží a mniši. Ti byli často vyháněni ze svých farností a klášterů. Pokud nepocházeli přímo z Istrie, byli nuceni odejít do Království SHS. Mnozí z nich byli také konfinováni v Itálii, mezi prvními krcký biskup Anton Mahnič¹⁵ nebo medulinský farář Luka Kirac, který strávil nejprve dva roky na Liparských ostrovech a potom byl deset let, až do své smrti v roce 1931, držen ve městě Rakotule.¹⁶ Fašisté také často útočili na fary, během domovních prohlídek rozbíjeli nábytek a vybavení, kněží často neušli ani fyzickým útokům a zatýkání, stejně jako farníci, kteří se je odvážili bránit nebo jen navštívit na faře.¹⁷ Celkově bylo do roku 1931 internováno 35 chorvatských a slovinských kněží, 23 bylo uvězněno a 108 vyhnáno za hranice.¹⁸ Konfinaci neušli mnohé významné osobnosti politického života, např. právník a někdejší poslanec Chorvatského sněmu Šime Kurelić, který v roce 1921 zemřel v důsledku podlomeného zdraví po nuceném pobytu na Sardinii.¹⁹

Fašistické násilí se stupňovalo. Dne 13. července 1920 byl zapálen Národní dům v Terstu a shořel s ním i sousedící hotel Balkan. Národní dům, který zde stál od roku 1904,²⁰ představoval kulturní středisko pro terstské Chorvaty, Slovince, ale i Srby, sídlo v něm měl místní Sokol, Národní divadlo, Jadranská banka a další kulturní a národní instituce. Napadení neušel ani konzulát Království SHS v Terstu. V troskách hořícího hotelu Balkan zahynulo během požáru na padesát hotelových hostů. V Pule se téhož roku stal terčem útoku tamní chorvatský Národní dům. V únoru 1921 postihla Terst další vlna protislovanských útoků, četné útoky italských nacionalistů byly namířeny zvláště proti slovanským socialistům.

Mezi slovanským obyvatelstvem Istrie pomalu, ale jistě začínal růst odpor proti italské okupaci. Jeho prvním projevem bylo vyhlášení tzv. Labinské republiky v březnu 1921. Tehdy horníci z okolí Labinu zorganizovali generální stávkou na protest proti vyvlastnění dolů italskou správou a proti fašistickému teroru. Horníci zformovali ozbrojené oddíly a v podstatě celá oblast Labinu, s výjimkou samotného

¹⁵ E. RADETIĆ, *Istarski zapisi*, s. 277, 281–282; TÝŽ, *Istra pod Italijom 1918.–1943.*, Zagreb 1944, s. 72–73.

¹⁶ N. ŠETIĆ, *Istra za talijanske uprave*, s. 42–43 a 181–182.

¹⁷ Situaci kněží na Istrii na počátku 20. let popisuje jeden z nich: Božo MILANOVIĆ, *Pod strahovladom*, in: TÝŽ, *Istra u dvadesetom stoljeću*, s. 89–98; K této problematice dále srov. Ivan GRAH, *Istarsko svećenstvo i nacionalna borba (1918.–1943.)*, in: M. Manin (ur.), *Talijanska uprava*, s. 597–616; Jože PIRJEVEC, *Talijanska država i svećenstvo u Istri*, in: tamtéž, s. 617–622.

¹⁸ Fran BARBALIĆ, *Vjerske slobode Hrvata i Slovenaca u Tsrtu, Istri i Gorici*, Zagreb, 1941, s. 81.

¹⁹ N. ŠETIĆ, *Istra za talijanske uprave*, s. 52.

²⁰ J. PIRJEVEC, „*Trst je naš!*“, s. 47.

města, se na několik týdnů ocitla mimo kontrolu italských úřadů. Na přelomu března a dubna pak následovala tzv. Proštinská vzpoura rolníků.²¹ Celkově se obou vzpour účastnilo na osm tisíc obyvatel Istrie. Labinská republika i Proštinská vzpoura byly italským vojskem a karabiníky tvrdě potlačeny a Proština byla vypálena. Nejvíce byla postižena vesnice Šegotiíci.²² Labinská republika a Proštinská vzpoura byly pozdější jugoslávskou, resp. chorvatskou historiografií často interpretovány jako první protifašistické vzpoury na světě, ale jak podotýká Petar Stršić, přestože fašisté se na jejich potlačení podíleli, obě tyto vzpoury byly namířeny v první řadě proti italské správě, která tehdy ještě nebyla fašistická, a zlomily je pravidelné královské jednotky.²³

Incidenty a násilí provázely také přípravu a průběh parlamentních voleb v květnu roku 1921, kdy docházelo k zastrašování slovanských voličů a falšování volebních výsledků. Přesto se ale do římského parlamentu dostal jeden chorvatský zástupce, dr. Uliks Stanger z Opatije,²⁴ a čtyři Slovinci. Machinace s hlasy a výsledky provázely i další, oficiálně stále ještě svobodné, volby v roce 1924. Itálie se všemi možnými prostředky snažila zabránit tomu, aby se do parlamentu dostali zástupci slovanských a dalších národnostních menšin. Výjimkou nebyly ani fyzické útoky na voliče i na samotné kandidáty a vynucování hlasování pro fašistické kandidáty zbraněmi.²⁵ Nakonec byli přece jen zvoleni dva slovinští poslanci, z chorvatských kandidátů se však do římského parlamentu nedostal ani jeden.²⁶

Po převzetí moci fašisty v celé Itálii v roce 1922 se upevnila jejich moc i na Istrii. Během roku 1923 získali fašisté převahu ve většině zdejších městských rad a zcela zrušena byla také už tak skromná autonomie občin na Istrii.²⁷ Tlak na poitalštění tzv. nově osvobozených provincií, mezi něž fašisté počítali i Istrii, narůstal.²⁸

Represe neustále sílily, fašisté se brzy zaměřili na slovanské tiskoviny. Istrijští Chorvaté vydávali (s různě dlouhými přestávkami) po první světové válce pouze dvě pravidelná periodika, a to týdeníky *Istarska riječ* a *Pučki prijatelj*.²⁹ V letech 1929–1930 krátce vycházel týdeník *Istarski list*.³⁰ Už od počátku (od roku 1919) se listy musely potýkat s cenzurou ze strany italských úřadů a také s útoky. Pouhý měsíc

²¹ Proština je zemědělská oblast v okolí Puly. O vzpouře blíže srov. Miroslav BERTOŠA, *Proština 1921. Antifašistički pokret jugoistočne Istre*, Pula 1972.

²² Dušan TUMPIĆ, *Hrvatska Istra*, Zagreb 1993, s. 88–89.

²³ Petar STRŠIĆ, *Fašizam u Istri i Rijeci između dva svjetska rata i radovi O. Mandića*, Pazinski memorijal 13, 1984, s. 119–120.

²⁴ Dr. Uliks Stanger v roce 1924 emigroval do Království SHS, kde žil a provozoval svou advokátní praxi ve Splitu. Srov. N. ŠETIĆ, *Istra za talijanske uprave*, s. 114.

²⁵ Celou řadu konkrétních případů uvádí E. Radetić. Srov. E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, s. 141–145.

²⁶ Tamtéž, s. 174.

²⁷ Opčiny jsou správní celky, obvykle město s okolními obcemi.

²⁸ Darko DUKOVSKI, *Politički, gospodarski i socialni uzroci egzodusa istarskih Hrvata u vrijeme talijanske uprave 1918.–1943.*, in: M. Manin (ur.), *Talijanska uprava*, s. 100.

²⁹ D. TUMPIĆ, *Hrvatska Istra*, s. 86. Blíže o vývoji tisku na Istrii srov. Božo MILANOVIĆ, *Tršćanska hrvatska štampa između dva rata s osvrtom na Istru*, Pazinski memorijal 1, 1970, s. 129–147; Ante IVEŠA, *Tršćanska hrvatska štampa između dva rata*, Pazinski memorijal 1, 1970, s. 149–162; Božo MILANOVIĆ, *Uskrnuće i progonstvo „Pučkog prijatelja“*, in: TÝŽ, *Istra u dvadesetom stoljeću*, s. 83–88.

³⁰ A. IVEŠA, *Tršćanska hrvatska štampa između dva rata*, s. 152.

poté, co začal v Pazinu vycházet *Pučki prijatelj*, zaútočili místní fašisté na tiskárnu a způsobili tam velkou škodu. List sice vycházel dále, ale už v červenci 1920 se útok opakoval a tentokrát se stal pro tiskárnu osudným. Tisk listu musel být přenesen do Terstu. *Istarska riječ* vycházela v Terstu od počátku, podobně jako slovinský list *Edinost*. Tamtéž vycházel také časopis *Vez*, určený istrijským ženám a *Mladi Istranin*, dětský časopis redigovaný Viktorem Carem Eminem, který byl vydáván jako příloha novin.³¹ Brzy došlo také na represe vůči vydavatelům a odběratelům. Konec chorvatských novin na Istrii přišel v roce 1928, kdy bylo vydáno nařízení, že šéfredaktorem jakýchkoliv novin se může stát pouze člen fašistických novinářských odborů.³² Definitivní zákaz chorvatských i slovinských novin přišel v roce 1931.

Italští šovinisté se také snažili bránit tisknutí chorvatských knih a pokoušeli se znemožnit jejich distribuci mezi obyvatelstvo, např. prostřednictvím knihoven a čítáren, které zavírali a dokonce také vypalovali (Lovran, Buzet aj.). Během požáru Národního domu v Pule v roce 1920 lehla popelem také Slovanská čítárna a Lidová knihovna. Šlo o sedm tisíc svazků, které zde byly uloženy.³³ Velký význam pro šíření chorvatské literatury na Istrii měla Společnost sv. Mohora, založená roku 1924, jež navzdory mnohým překážkám a cenzuře vydala v průběhu dvacátých let na Istrii celkem 57 chorvatských knih a několik modlitebních knížek.³⁴ Velmi oblíbené byly mezi lidmi kalendáře, ale vycházely i knihy o hospodářství a zemědělství, knížky pro děti, které musely navštěvovat italské školy, i díla krásné literatury.³⁵

Fašistický režim na Istrii se začal zostřovat po vraždě italského socialistického poslance Giacoma Matteottiho v roce 1924.³⁶ O rok později byla prakticky zlikvidována opozice a později rozpuštěny i všechny nefašistické politické strany. Větší nebezpečí pro fašisty však znamenaly slovanské kulturní a osvětové spolky, a proto se je také snažili likvidovat. Po roce 1926, kdy vstoupil v platnost Zákon na ochranu státu, hrozilo za pokus o zvonuzaložení rozpuštěných spolků, organizací nebo politických stran tři až deset let vězení.³⁷

³¹ Tamtéž, s. 152–153.

³² D. DUKOVSKI, *Politički, gospodarski i socialni uzroci egzodusa istarskih Hrvata*, s. 110.

³³ Branimir CRLJENKO, *Hrvatske čitaonice preporodne Istre u obrani jezičnog i kulturnog identiteta istarskih Hrvata*, in: M. Manin (ur.), *Talijanska uprava*, s. 533–534.

³⁴ Blíže o Společnosti sv. Mohora a její činnosti srov. Božo MILANOVIĆ, *Društvo sv. Mohora za Istru*, in: TÝŽ, *Istra u dvadesetom stoljeću*, s. 228–238.

³⁵ B. MILANOVIĆ, *Tršćanska hrvatska štampa između dva rata s osvrtnom na Istru*, s. 144–145.

³⁶ Giacomo Matteotti (1885–1924) byl tvrdým kritikem Mussoliniho a shromažďoval materiály o fašistických zločinech. Koncem května vystoupil v parlamentu s emotivním projevem, v němž poukázal na nezákonné praktiky během voleb. O dva týdny později zmizel a v srpnu bylo nalezeno jeho mrtvé tělo nedaleko Říma. Matteotti byl brutálně zavražděn fašisty. Jeho smrt znamenala klíčový bod ve vývoji italského fašismu, Mussolini se v té době definitivně rozhodl odstranit parlament a nahradit jej Velkou fašistickou radou (Gran consiglio del fascismo), která byla nejvyšším plenárním orgánem fašistické strany.

³⁷ Vjekoslav BRATULIĆ, *Ilegalne organizacije u Istri i Slovenskom primorju i djelovanje Specialnog tribunala za zaštitu države (1927.–1936.)*, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci*, 6–7, Rijeka 1964, s. 456.

Likvidace a poitalš'ování chorvatských škol na Istrii začalo v podstatě ihned po válce.³⁸ Do ledna 1923 bylo poitalš'těno nebo úplně zavřeno 150 chorvatských základních a středních škol. Zbytek chorvatských škol byl zlikvidován v důsledku tzv. Gentileho školské reformy z roku 1923.³⁹ V roce 1926 se už na Istrii nacházela pouze jediná slovinská třída, a to v obci Dolina u Terstu a poslední chorvatská v Opatiji.⁴⁰ O místo přišlo na dvě stě učitelů, kteří rozšířili už tak velmi početné řady istrijských nezaměstnaných, nebo byli jakožto představitelé chorvatských intelektuálních elit a národního hnutí pronásledováni a vyháněni.⁴¹ Pokud se nenarodili přímo na Istrii, byli nuceni odejít, nejčastěji do Království SHS. Odchod chorvatských učitelů těžce postihl kulturní život istrijských Chorvatů, neboť v osobách pedagogů odcházeli často zároveň knihovníci, vedoucí pěveckých sborů či tamburašských orchestrů a dalších kulturních a osvětových organizací.⁴² To však fašistickou moc ani v nejmenším nezajímalo. Její postoj dobře vystihoval citát z projevu provinčního komisaře pro Istrii Host-Venturiho, který uvádí ve své zprávě tehdejší československý konzul v Terstu Eduard Machatý: „Učitelem v Istrii může být jen Ital a fašista. Slovanští učitelé musí být zaměněni italskými. Pouze italský učitel může v těchto pohraničních krajích konati svoji svatou vlasteneckou povinnost.“⁴³

Chorvatské obyvatelstvo na rušení škol v mateřském jazyce reagovalo tak, že odmítalo posílat své děti do školy, za což italská vládnoucí moc trestala rodiče pokutami nebo dokonce vězením.⁴⁴ Záhy po nástupu fašismu, od školního roku 1923–1924, byly ve slovanských oblastech Itálie zrušeny i zbývající chorvatské a slovinské třídy. Vzdělávání ve slovanském jazyce bylo v roce 1926 ve státních školách zrušeno úplně (s výjimkou věrouky pro nižší stupeň). Později bylo zakázáno i na školách soukromých. Po roce 1928 žáci dokonce nesměli ani navštěvovat slovanské školy mimo hranice Itálie.⁴⁵ Chorvatština byla rovněž zakázána ve státní správě a v roce 1925 i na soudech. Po roce 1927 byly rozpuštěny a zakázány také chorvatské a slovinské kulturní spolky (např. hudební spolek Naša sloga), zákazu nebyl ušetřen ani chorvatský Sokol a další tělovýchovné organizace.

³⁸ O situaci chorvatských škol v době italské vlády na Istrii srov. Mirjana DOMINI, *Hrvatske škole u Istri za vrijeme talijanske uprave*, in: M. Manin (ur.), *Talijanska uprava*, s. 390–414; Ante CUKROV, *Hrvatsko osnovno školstvo u Istri od 1918. do 1945. godine*, in: tamtéž, s. 415–488; Vjekoslav BARTULIĆ, *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom*, Zagreb 1955; Mate DEMARIN, *Hrvatsko školstvo u Istri između dva svjetska rata*, Zagreb 1972.

³⁹ Giovanni Gentile byl filosof a především nejvýznamnější ideolog fašistického režimu. Reformou se snažil do italského školství zavést kritéria idealistické pedagogiky. Důraz kladl na humanitní disciplíny a pokusil se ve školství zavést třídní hledisko. Blíže srov. Giuliano PROCACCI, *Dějiny Itálie*, Praha 2007, s. 346.

⁴⁰ Archiv Ministerstva zahraničních věcí (dále AMZV), Praha, fond Politické zprávy (dále PZ), Itálie, Konzulát Terst 1926, Fašistický kongres v Pulji, 8. 6. 1926, s. 2.

⁴¹ D. DUKOVSKI, *Politički, gospodarski i socialni uzroci egzodusa istarskih Hrvata*, s. 103.

⁴² Branimir CRLJENKO, *Hrvatske čitaonice preporodne Istre u obrani jezičnog i kulturnog identiteta istarskih Hrvata*, in: Marino Manin (ur.), *Talijanska uprava*, s. 535.

⁴³ Citováno podle zprávy československého konzula v Terstu: AMZV, PZ, Itálie, Konzulát Terst 1926, Fašistický kongres v Pulji, 8. 6. 1926, s. 1.

⁴⁴ A. CUKROV, *Hrvatsko osnovno školstvo u Istri*, s. 435.

⁴⁵ D. DUKOVSKI, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća*, s. 45.

Královským dekretem z roku 1923 byla poitalštna většina slovanských toponym na Istrii. Italské a slovanské varianty místních jmen se na Istrii paralelně užívaly odedávna, nyní však bylo povoleno používat pouze italskou verzi. Z Labinu se tak stala Albona, z Puly Pola, z Poreče Parenzo, z Pazinu Pisino atd.⁴⁶ Další dekret z téhož roku zakazoval dávat dětem „směšná“, tedy neitalská, jména. Československý konzul v Terstu Machatý informoval o jednom konkrétním případě Ministerstvo zahraničních věcí: „Jistý Slovinec chtěl dáti svému dítěti křestní jméno Gorazd. Úředník matriční odmítl toto jméno registrovati a zapsal o své vůli přibližně odpovídající jméno (Gerardo). Dotyčný Slovinec nechtěl za těch okolností vůbec dítěti dáti křestní jméno a odvolal se k civilnímu a trestnímu soudu v Terstu. Stížnost jeho byla však zamítnuta s odůvodněním, že význam jména Gorazd je blíže neznám a jméno mohlo by eventuálně býti neslušné neb směšné. Toto soudní rozhodnutí bylo potvrzeno i apelačním soudem terstským, který odůvodňuje zásah státní správy do této otázky; odvolává se i na francouzskou revoluci a poukazuje, že strana měla možnost dáti dítěti odpovídající jméno italské (Probo) neb poitalštné řecké (Aristide). Tím, že strana za dnešních poměrů, kdy by mělo býti pýchou každého vše poitalštiti, nechtěla dáti dítěti jméno v jazyku Dantově, vzbuzuje podezření, že jedná se o úmysl více méně podezřelý. Otcovského práva však nelze zneužívati na úkor práva veřejného k urážení národního vědomí a rušení veřejného pořádku. Rozhodnutí ta byla sdružením samosprávných korporací v Terstu tlumočena všem obcím v nových provinciích jako norma pro podobné případy.“⁴⁷

Po roce 1928 bylo nařízeno měnit neitalská křestní jména dokonce zpětně. Změnám neušla ani příjmení.⁴⁸ Oficiálně nešlo o přejmenování, ale vracení zkomolených příjmení do jejich původní italské (latinské) podoby. Tak se např. z Milana Ribariće stal Emilio Pescatore. Jaká bude „staronová“ podoba určitého příjmení, bylo čistě na rozhodnutí prefekta oblasti. Nežádka se tedy stávalo, že členové jedné rodiny, kteří žili v různých prefekturách, měli po změně každý jiné příjmení. Ten, kdo by i po změně nadále používal své staré slovanské příjmení, měl být potrestán vysokou pokutou.⁴⁹

To však italské moci nestačilo a postupem času zašla ještě dále. Zakázán byl veřejný zpěv v chorvatštině nebo slovinštině, veřejné proslovy v těchto jazycích a jakékoliv další veřejné vyjadřování v „lokálních jazycích“. Zpívat ve slovanských jazycích se mohlo pouze v kostele.⁵⁰ V brožuře o situaci slovanské menšiny v Itálii vydané v Jugoslávii v roce 1934 se píše: „Osud našeho národa pod Itálií je zoufalý. Na jihoslovanskou Julskou krajinu padla neproniknutelná tma. Jihoslovanský jazyk je vyhnán ze škol, z úradů i z veřejných míst, ukryl se do kostelů.“⁵¹ Postupně však z kostelů začala mizet i chorvatská kázání. Staroslověnská liturgie, kterou stále používali kněží na některých ostrovech v Kvarnerském zálivu, byla nahrazena latinskou, stejně tak chorvatské kněží vystřídali italští, bez ohledu na fakt, že

⁴⁶ N. ŠETIĆ, *Istra za talijanske uprave*, s. 65.

⁴⁷ AMZV, PZ, Itálie, Konzulát Terst, Zákaz křestních jmen slovanských v Itálii, 3. 2. 1926, s. 1–2.

⁴⁸ *Oko promjene obiteljskih prezimena u Istri*, Obzor (Zagreb), 13. 1. 1929, s. 2.

⁴⁹ E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom 1918.–1943.*, s. 154–156.

⁵⁰ *Neoslobođena braća. Teška hronika našeg življa pod Italijom*, Beograd 1934, s. 17.

⁵¹ Tamtéž, s. 33.

venkovské obyvatelstvo v jejich farnostech často vůbec neumělo italsky.⁵² Vznikaly tak kuriózní situace, kdy knězi dávajícímu poslední pomazání tlumočil zpověď umírajícího kostelník a podobně.⁵³

Veřejné prohlášení, že je někdo Chorvat nebo Slovinec bylo považováno za narušování veřejného pořádku a provinilec mohl být potrestán až dvěma roky vězení.⁵⁴ Od roku 1927 docházelo na základě královského dekretu k násilnému poitalšřování nejen slovanských, ale také německých jmen.⁵⁵ Po roce 1927 fašismus na Istrii své snahy o asimilaci chorvatského a slovinského obyvatelstva ještě zintenzivnil. Za tím účelem vznikla řada politických, společensko-hospodářských a kulturních fašistických organizací (např. Dopolavoro aj.). Jejich ohlas však nebyl veliký, ani tehdy, když členství v nich začalo být povinné.⁵⁶

V roce 1928 popisoval československý konzul v Terstu situaci Chorvatů a Slovinců na Istrii následovně: „Asi před 4 nedělemi byl v Římě u raportu zdejší federální fašistický sekretář inž. Cobolli spolu s prefektem Formaciarim. Vrátili se s plnou mocí potlačit ze slovanského elementu italského vše co vůbec je možno potlačit. Takovou krásnou plnou moc nevyužítí bylo by v očích všech zdejších šafmachrů a renegátů učiněným hříchem. A proto hned dali se do díla s ‚vyhrnutými rukávy‘ a řadí tak, že prušťí hakalisté proti nim vypadají nevinně. Právo a spravedlnost zde již, pokud jde o Slovince a Chorvaty, vůbec neexistuje. Nemají nikde zastání a jsou v pravém smyslu slova vydáni na milost a nemilost desítkám a stům fašistických činovníků, kterými jsou nové provincie obsazeny. (...) Nové tažení začíná opětně proti slovanským kněžím v Istrii a Přímoří. Útok koncentruje se proti gorickému arcibiskupovi, který je vlastně Slovincem. Tyto útoky odnesou snad také čeští kněží, dnes italští poddaní, kteří zde zůstali, nechtíce se přestěhovati k nám, ač často jim to bylo odporučováno. Co prodělává nyní zdejší slovanský živel, jest učiněnou Kalvarií. Vydání na pospas různým živlům středo- a jihoitalským jsou italští Slovinci a Chorvati nejen úplně bezbrannými ale i neustále vydráždění k nepředloženým činům. Dosud, až na jeden krutý případ – renegát a provokatér byl zastřelen – k ničemu našťestí nedošlo.“⁵⁷

Těžká ekonomická a politická situace nutila slovanské obyvatele Istrie k odchodu do emigrace. Odhaduje se, že emigrantů mohlo být na sto tisíc.⁵⁸ První vlna

⁵² B. MILANOVIĆ, *Talijanska crkvena politika*, in: TÝŽ, *Istra u dvadesetom stoljeću*, s. 250–279.

⁵³ Tamtéž, s. 260.

⁵⁴ D. DUKOVSKI, *Politički, gospodarski i socialni uzroci egzodusa istarskih Hrvata*, s. 112.

⁵⁵ D. DUKOVSKI, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća*, s. 47.

⁵⁶ Tamtéž, s. 41.

⁵⁷ AMZV, PZ, Itálie, Konzulát Terst 1928, *Slovanská menšina v Itálii. Potlačování*, 21. 9. 1928, s. 1 a 3.

⁵⁸ Dušan TUMPIĆ, *Hrvatska Istra*, Zagreb 1993, s. 105. Blíže k tématu istrijské emigrace srov. také např.: Petar STRČIĆ, *Egzodus Hrvata iz Istre i drugih hrvatskih krajeva izdeđu 1918. i 1958. godine kao politička, nacionalna i gospodarska pojava*, in: M. Manin (ur.), *Talijanska uprava*, s. 19–60; D. DUKOVSKI, *Politički, gospodarski i socialni uzroci egzodusa istarskih Hrvata*, in: tamtéž, s. 99–141; Jakov JELINIĆ, *Arhivsko gradivo o egzodusu istarskih Hrvata (1918.–1943.) u Državnom archivu u Pazinu*, in: tamtéž, s. 143–162; Antun GIRON, *Prilike na riječkom području i egzodus istarskih Hrvata između dvaju svjetskih ratova (Prilog istraživanju)*, in: tamtéž, s. 245–267; Pavao RAVLIĆ, *Gospodarski uzroci iseljavanja Hrvata i drugih stanovnika* 260

emigrantů opustila Istrii ještě na přelomu let 1918 a 1919, většinou v obavě z perzekuce za službu v rakousko-uherském vojsku. Další vlna následovala po hromadném propouštění dělníků, úředníků, ale i učitelů v letech 1925 až 1926. Emigrační vlna z let 1929 a 1930 souvisela s procesy proti účastníkům protifašistického hnutí a vlna z roku 1935 s válkou vedenou Itálií v Etiopii, kdy se emigranti snažili vyhnout mobilizaci. Emigranti většinou odcházeli do Království SHS, kde se jejich útočištěm nejčastěji stával chorvatský Záhřeb. Někteří se vydali i do Rakouska, Švýcarska či Francie. Mnozí Slované z Istrie odešli také do zámoří, nejčastěji do Spojených států amerických nebo do Argentiny.

Usazování v novém domově jim většinou komplikovaly byrokratické překážky, kvůli kterým měli problémy se získáním jugoslávského občanství. Dalším problémem byla nezaměstnanost a chudoba. Do emigrace mnohdy odcházelo vzdělané městské obyvatelstvo, jehož odchod Istrii obzvláště oslaboval, převážnou část emigrantů však tvořili istrijszí sedláci. Istrijszí emigranti se často usazovali ve Slavonii, v okolí Záhřebu, ale také např. v Makedonii nebo v Kosovu. Ti, kteří byli zcela nemajetní, pracovali jako námezdní dělníci nebo pomocné síly, zejména ve městech. Většina studentů a žáků původem z Istrie našla nový domov v Karlovari, kde pro ně byl v letech 1919–1925 zřízen zvláštní internát, který byl po roce 1925 přemístěn do Záhřebu.⁵⁹ Velká část istrijských emigrantů v Království SHS žila ve velké bídě. Pokud chtěl některý z emigrantů navštívit své příbuzné, kteří zůstali v Itálii, musel opět tajně přejít hranici. Pouze na svátek Nanebevstoupení Panny Marie v srpnu italská pohraniční policie dovolovala Chorvatům z Království SHS legálně přejít hranici u Rijeky, vykonat pouť na Trsat a při této příležitosti se setkat s příbuznými, kteří tam často i z těch nejbližších koutů Istrie přicházeli pěšky. Po několika letech však italské úřady tuto praxi zakázaly.⁶⁰

V roce 1922 byla v Záhřebu založena Osvětová a podpůrná společnost Istrie (Prosvjetno i potporno društvo Istra), která měla za úkol pomáhat uprchlíkům. Jejím prvním předsedou se stal istrijský obrozenec a politik Matko Laginja. Brzy vznikly podobné organizace také v ostatních městech, nejprve v Bělehradě a Lublani, později také např. ve Slavonském Brodě a dalších menších městech. Ani Království SHS se však pro emigranty z Istrie nestalo „zemí zaslíbenou“. Napjaté srbsko-chorvatské vztahy, zahraniční politika Království SHS a zejména pak vyhlášení diktatury krále Alexandra 6. ledna 1929 přineslo mnohým z nich rozčarování a vzbuzovalo v nich obavy z šíření fašismu.

Istre između dva svjetska rata, in: Tamtéž, s. 549–562. Osudy některých konkrétních emigrantů v Jugoslávii sleduje: Josip ČIKOVIĆ, *Stradanja i progona napredne istarske emigracije*, Pazinski memorijal 15, 1987, s. 137–145. Na život emigrantů v Záhřebu vzpomínají: Dušan TUMPIĆ, *Prilog o Zagrebu i Istri između dva svjetska rata*, Pazinski memorijal 18, 1989, s. 141–166; TÝŽ, *Istarska emigracija. Svjedočanstva*, Zagreb 1991; Franjo DEBEUC, *Istarska emigracija u Jugoslaviji između dva svjetska rata*, Pazinski memorijal 2, 1971, s. 165–182; E. RADETIĆ, *Istarski zapisi*; N. ŠETIĆ, *Istarska emigracija 1918.–1941.*, in: TÝŽ, *Istra za talijanske uprave*, s. 33–154.

⁵⁹ N. ŠETIĆ, *Istra za talijanske uprave*, s. 115, 125.

⁶⁰ D. TUMPIĆ, *Istarska emigracija*, s. 36–39.

V Záhřebu vydávali emigranti od ledna roku 1929 svůj list nazvaný *Istra*, s podtitulem *Glasiło Istrana u Jugoslaviji*.⁶¹ List nejprve vycházel jako měsíčník, pak třikrát za měsíc a nakonec se změnil v týdeník. Hlavním redaktorem se stal Ernest Radetić, od roku 1932 Ive Mihovilović, od roku 1938 Tone Peruško a v letech 1939 až 1940 znovu Ernest Radetić.⁶² V roce 1932 se novým vydavatelem stal Svaz jihoslovanských emigrantů z Julské Krajiny (Savez jugoslavenskih emigranata iz Julijske Krajine). Svaz byl nejsilnější emigrantskou organizací, která zastřešovala třicet devět emigrantských spolků s více než dvaceti tisíci členy. Jeho sídlem byl Bělehrad a prvním dlouholetým předsedou právník Ivan Marija Čok.⁶³ Svaz kromě novin vydával také kalendáře a různé propagační brožury, v nichž se snažil upozornit na situaci svých krajanů v Itálii. Jednou z těchto brožur byla např. práce *Neoslobođena braća*.⁶⁴ Protože hlavním cílem této brožury bylo vyburcovat jugoslávskou, potažmo evropskou veřejnost k zájmu o Slovany v Itálii, byly některé údaje v ní poněkud nadnesené. Přesto však zůstala cenným zdrojem informací. Pro děti v Záhřebu vycházel list *Mali Istranin*. Jeho hlavním redaktorem byl Ernest Radetić.⁶⁵

Už tak špatnou ekonomickou situaci na Istrii zhoršovala hospodářská krize, vysoká nezaměstnanost a celkový nedostatek pracovních příležitostí, prohloubený zavíráním dolů a pulské loděnice Arsenal. Průmysl na Istrii byl těžce poškozen první světovou válkou, po níž následovala hospodářská krize. Od roku 1924 se průmysl začal pomalu vzpamatovávat, ale situace byla i přesto stále velmi nepříznivá. Počet zaměstnanců pulského Arsenalu dramaticky poklesl, až jej roku 1923 italská správa definitivně zavřela. Lépe na tom byly kamenouhelné doly v okolí města Raša a rozvoj zaznamenaly doly na bauxit v oblasti střední a jižní Istrie. Jeho těžba však byla drahá a kvalita nízká, a tak nemohl na světových trzích uspět.⁶⁶ Také význam Terstu jako svobodného přístavu po obsazení Itálií značně klesl. Stal se z něj nepříliš velký tranzitní přístav s několikanásobně nižším objemem přepraveného zboží než v období před první světovou válkou. Stejný osud potkal také Rijeku.⁶⁷

Obzvláště tíživá byla situace na venkově, kde sedláci často upadali do dluhů, ať už kvůli suchým rokům a neúrodě, novým vysokým daním nebo proto, že nebyli schopni konkurovat levným výrobkům svých italských kolegů.⁶⁸ Navíc jejich konku-

⁶¹ O tisku vydávaném istrijskými emigranty v Záhřebu blíže srov. Nevio ŠETIĆ, *Tisak istarske emigracije u Zagrebu*, in: TÝŽ, *Istra za talijanske uprave*, s. 155–258; Bosiljka JANJATOVIĆ, *Istarska problematika u zagrebačkom listu Istra*, in: M. Manin (ur.), *Talijanska uprava*, s. 723–756; Ante LAUŠIĆ, *Glasiło Istra kao migracijski krik*, in: tamtéž, s. 757–762; Ive MIHOVILOVIĆ, *List Istra, glasiło jugoslavenskih emigranata iz Julijske Krajine od 1929. do 1940. godine*, Pazinski memorijal 2, 1972, s. 107–127.

⁶² O vzniku listu *Istra* srov. E. RADETIĆ, *Istarski zapisi*, s. 299–301; N. ŠETIĆ, *Istra za talijanske uprave*, s. 211–215.

⁶³ E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom 1918.–1943.*, s. 243–244; N. ŠETIĆ, *Istra za talijanske uprave*, s. 192–193.

⁶⁴ *Neoslobođena braća. Teška hronika našeg življa pod Italijom*, Beograd 1934.

⁶⁵ Nevio ŠETIĆ, *Mali Istranin – revija za najmlađe čitaoce*, in: TÝŽ, *Istra za talijanske uprave*, s. 221–232.

⁶⁶ D. DUKOVSKI, *Politički, gospodarski i socialni uzroci egzodusa istarskih Hrvata*, s. 136–137.

⁶⁷ E. RADETIĆ, *Istarski zapisi*, s. 283–285; TÝŽ, *Istra pod Italijom 1918.–1943.*, s. 110–112.

⁶⁸ *Život seljaka u Julijskoj krajini*, *Istarski list* (Trst), 21. 8. 1930, s. 3–4.

reneschopnost byla omezena řadou restriktivních nařízení italské správy a nesmyslných pokusů, jako bylo např. rušení vinogradů a olivových hájů v rámci akce „Boj o zrno“ (Borba za žito, Bataglia del grano), jejímž prostřednictvím se Istrie měla proměnit v obilnici.⁶⁹ Istrijské zemědělství poškodilo také rozpuštění hospodářských družstev.⁷⁰ Nejvíce však sedláky tížily daně. Právo na jejich výběr prodávala Itálie bankám, jejichž zástupci daně nekompromisně vybírali. Pokud poplatník neměl na zaplacení, byl mu zabaven majetek nebo dobytek, často mnohem vyšší hodnoty, než činila dlužná částka, a také bez ohledu na to, že ho sedlák nutně potřeboval k obživě.⁷¹ Majetek sedláků se často dostával do dražby, mnozí se stávali nájemci (kolóny) na svém vlastním hospodářství.⁷²

Krize, neúroda a nezaměstnanost s sebou přinesly růst kriminality. Ozbrojená přepadení, loupeže a krádeže dobytka nebyly ničím výjimečným, kvetl černý trh, obyvatelé istrijského venkova žili v neustálém strachu a nejistotě.⁷³ Zhoršil se už tak špatný zdravotní stav obyvatelstva. Špatné hygienické podmínky měly za následek, že Istrijci často umírali na tuberkulózu, tyfus, cholera, dyzenterii nebo malárii. Byla zde také nejvyšší kojenecká úmrtnost v celé Itálii.⁷⁴

V roce 1926 vešel po třech neúspěšných pokusech o atentát na Mussoliniho v Itálii v platnost Zákon na ochranu státu, který zavedl do praxe novou instituci, tzv. Speciální tribunál na ochranu státu. Tribunál soudil takové případy, které by kvůli nedostatku důkazů před řádným soudem neobstály. Za dobu svého působení, tedy od února 1927 do července 1932, odsoudil 106 Istrijců chorvatského, slovinského i italského původu. Pět z nich bylo odsouzeno k smrti. Vyšetřováním byl pověřen tajný Speciální inspektorát policie.⁷⁵ V roce 1927 byl v Itálii obnoven trest smrti.⁷⁶

Velká část údajných přestupků proti bezpečnosti státu se ke Speciálnímu soudu ani nedostala, často je řešily místní orgány. Podezřelé osoby byly pod policejním dohledem. Šéf úřadu pro veřejnou bezpečnost mohl navrhnout oblastnímu prefektovi, aby proti podezřelé osobě zahájil řízení, při kterém podezřelý často nebyl ani vyslychán. Během řízení se sešla komise sestavená z oblastního prefekta, státního zástupce, oblastního velitele karabiníků a jednoho vyššího důstojníka fašistické milice. Tato komise mohla uložit buď trest vypovězení z okresu, kde dotyčný žil, nebo napomenutí. To ve skutečnosti znamenalo určitou formu internace v místě bydliště. Člověk, kterému se takového napomenutí dostalo, se mohl zdržovat mimo svůj dům pouze v určených hodinách, nesměl se účastnit veřejných shromáždění ani se objevovat na veřejných místech a samozřejmě nesměl nosit zbraň.⁷⁷ Vypovězení, konfinace, často

⁶⁹ D. DUKOVSKI, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća*, s. 54.

⁷⁰ *Zadružna zveza u Gorici*, Pučki prijatelj (Trst), 5. 2. 1928, s. 1.

⁷¹ E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom 1918.–1943.*, s. 116–117.

⁷² B. MILANOVIĆ, *Istra u dvadesetom stoljeću*, s. 193.

⁷³ Darko DUKOVSKI, *Istra s onu stranu zakona. Povijest istarskog brigantaggia i contra-banda – socijalno razbojništvo ili cosa nostra istriana*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 28, 1995, s. 212–229.

⁷⁴ TÝŽ, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća*, s. 52–53, 56–57.

⁷⁵ Tamtéž, s. 47–48.

⁷⁶ Slavko ZLATIC, *Tajna organizacija „Borba“ 1929. godine*, Pazinski memorijal 13, 1984, s. 57–63.

⁷⁷ Vjekoslav BRATULIĆ, *Ilegalne organizacije u Istri i Slovenskom primorju i djelovanje Specialnog tribunala za zaštitu države (1927.–1936.)*, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci, 6–7, Rijeka 1964, s. 461.

znamenalobyt na Sardinii nebo Liparských ostrovech, ne nepodobný vězení. Konfinovaný nesměl opustit vesnici, ve které byl ubytovaný a jeho denní řád byl pevně stanoven. Charakter ubytování i stravy se podobal vězení, pouze s tím rozdílem, že konfinovaný se mohl přes den pohybovat po vesnici.⁷⁸

Co se týče zákonů, italská státní správa se postupně snažila sjednotit zákonodárství platící ve starých a nových italských provinciích. Ještě koncem 20. let platily na Istrii a dalších připojených oblastech některé staré rakouské zákony. Dlužno podotknout, že rakouské zákonodárství bylo v mnoha směrech propracovanější a dokonalejší, než nově zaváděné italské zákony. To často také budilo nevoli mezi slovanským obyvatelstvem.⁷⁹

Sílicí perzekuce a zhoršující se celková situace slovanského obyvatelstva Istrie s sebou přinesla aktivizaci opozice. Do protifašistického boje se zapojili komunisté (Komunistická strana Itálie), kteří aktivně šířili letáky a tisk, nevyhýbali se ale ani sabotážím a ozbrojeným útokům na fašisty a kolaboranty z řad Slovinců nebo Chorvatů nebo žhářským útokům na sídla fašistických organizací.⁸⁰

Vznikaly také nekomunistické organizace bojující proti okupaci a fašismu na Istrii. Tajná mládežnická organizace nazvaná Borba (Boj) vznikla koncem roku 1927. Cílem Borby měl být boj proti fašismu a násilí a později také za sjednocení Istrie s Jugoslávií. Členem (nikoliv členkou, ženy přijímány nebyly) organizace se mohl stát prakticky kdokoli, bez ohledu na věk, stranickou nebo ideologickou příslušnost nebo národnost, zároveň měl být svobodný, oddaný protifašistickému boji, srozuměný s možnými důsledky – tedy vězněním či dokonce ještě tvrdšími tresty v případě zatčení.⁸¹ Přijímány však neměly být osoby, které už měly co dočinění s italskou policií nebo soudy, aby na sebe organizace zbytečně neupozorňovala.⁸² Členové se dělili na aktivní, kteří přímo prováděli teroristické akce a připravovali propagandistický materiál, a pasivní, kteří materiál připravený aktivními členy distribuovali. Vedení Borby mělo být maximálně pětičlenné. Jemu byli podřízeni náčelníci jednotlivých okruhů, těch bylo šest v oblasti slovinského Přímoří, Istrie tvořila sedmý okruh. Každý okruh byl rozdělen na buňky, které měly své náčelníky jmenované vedením organizace. Buňky se dělily na tzv. trojky, tedy nejmenší organizační jednotky tvořené zpravidla třemi členy. Každý z členů trojky měl vytvořit další trojku. Propojení s vyššími organizačními strukturami zajišťoval právě zakládající člen trojky. Tak se řady Borby rozšiřovaly, aniž by se ovšem její členové příliš mezi sebou znali a věděli o sobě. Tím měla být zaručena co největší bezpečnost a utajení.⁸³ Mezi

⁷⁸ E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom 1918.–1943.*, s. 220–236.

⁷⁹ Např. podle rakouského občanského zákoníku mohl soud určit otce nemanželského dítěte a nařídít mu, aby platil alimony. Nový italský občanský zákoník tuto možnost rušil. *Novi zakoni*, Istarski list (Trst), 11. 4. 1929, s. 4–5.

⁸⁰ Giacomo SCOTTI, *Vladimir Gortan i revolucionarni pokret Istre krajem 20-tih i početkom 30-tih godina u talijanskoj literaturi*, Pazinski memorijal 13, 1984, s. 71, 78–80. K antifašistickému boji Komunistické strany Itálie a vzájemným kontaktům s organizací TIGR dále srov. Bruno FLEGO, *Vladimir Gortan i aktivni otpor „TIGR-a“ – odlučujući faktori za reviziju nacionalne politike KPI u Julijskoj krajini 1929.–1934. godine*, Pazinski memorijal 13, 1984, s. 103–113.

⁸¹ Vjekoslav LADAVAC, *Uspomene na rad organizacije „TIGR“ („Borba“) 1929. godine*, Pazinski memorijal 2, 1971, s. 108.

⁸² Slavko ZLATIĆ, *Tajna organizacija „Borba“ 1929. godine*, Pazinski memorijal 13, 1984, s. 60.

⁸³ V. LADAVAC, *Uspomene*, s. 108–109.

metodami aktivity Borby nechyběly ozbrojené a teroristické útoky, sabotáže a diverze namířené proti fašistům a fašistickým institucím, dále proti institucím a organizacím, které se podílely na odnárodňování neitalského obyvatelstva Istrie atd. Členové Borby napadali i školské instituce zakládané fašistickou organizací *Lega Nazionale*, zaútočili také na redakci fašistického terstského deníku *Il Popolo di Trieste* a další.⁸⁴

Prvopočátky antifašistické organizace TIGR (zkratka vznikla z počátečních písmen názvů oblastí, ve kterých organizace působila: Terst – Istrie – Gorica – Rijeka) lze klást už do roku 1924, kdy její první buňku založili v Terstu mladí Slovinci. V létě 1926 však její vedení emigrovalo.⁸⁵ Po rozpuštění chorvatských a slovinských osvětových spolků v roce 1927 se chorvatská a slovinská mládež začala ilegálně organizovat znovu, jejich centrem se opět stal Terst. V roce 1928 obnovila chorvatská nacionálně liberální mládež organizaci TIGR, jejímž cílem bylo národnostní osvobození obyvatel Itálie slovanského původu. Počátkem roku 1929 se organizace TIGR začala prostřednictvím Slavka Zlatiče z Beramu šířit i na Istrii. Členy se tak stali i pozdější hlavní aktéři pulského procesu Živko Gortan, Dušan Ladavac, Viktor Bačac a Vjekoslav Ladavac.

Obě ilegální organizace, TIGR a Borba, začaly brzy v boji proti fašismu spolupracovat. Úspěšné spolupráci nahrával i jejich podobný systém organizace. Časem obě organizace splynuly v jednu. Po procesu v roce 1929 (srov. dále) se ujednotil název pro celou organizaci, a to TIGR. Aktivních členů TIGR-u bylo pouze několik desítek, sympatizantů, tedy těch, kteří se snažili o zachování chorvatského a slovinského jazyka, a proto např. přechovávali knihy v nich napsané, bylo několik stovek. Členové organizace se řídili heslem, že v boji za národnostní osvobození je dovoleno použití jakýchkoliv prostředků a na násilí je třeba odpovědět také násilím. V letech 1926–1930 zaznamenala italská policie v Julské krajině 99 teroristických akcí, z toho 18 případů zhářství a 31 ozbrojených útoků na fašistické hlídky a konfidenty.⁸⁶

Pilířem činnosti organizace TIGR však nebylo násilí, ale propaganda, šířená prostřednictvím ilegálních časopisů a letáků. Členové apelovali na istrijské Slovany, aby bojkotovali fašistické úřady, nevstupovali do jejich organizací ani jinak s fašismem nespoupracovali a také aby bojkotovali fašistické volby naplánované na rok 1929.

Na 24. dubna roku 1929 byly vypsány volby do Velké fašistické rady (Gran consiglio del fascismo), která nahradila parlament. Fašistické úřady volby prezentovaly jako příležitost, při které mají obyvatelé Julské krajiny vyjádřit svou loajalitu k Itálii, zároveň ale vyhrožovali, že pokud se občané voleb nezúčastní, mohou přijít o svá občanská práva, důchodci o peníze atd.⁸⁷ Antifašistické organizace přesto vyzývaly voliče k bojkotu voleb.

Voličům byla nabídnuta pouze jediná celoitalská kandidátka, se kterou mohli vyjádřit pouze souhlas nebo nesouhlas. Jako hlavní agitátor a řečník pro předvolební kampaň byl pro terstskou oblast z Říma vyslán Francesco Giunta, bývalý fašistický politický sekretář provincie, „nechvalně proslulý zapálením místního slovanského

⁸⁴ D. DUKOVSKI, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća*, s. 50–51.

⁸⁵ Milica KACIN-WOHINC, *O narodnorevolucionarnom odporu*, s. 91–97.

⁸⁶ Tamtéž, s. 94.

⁸⁷ V. LADAVAC, *Uspomene*, s. 114.

střediska hotelu Balkanu v červenci 1920 a z činnosti rjecké v roce 1921–1922.⁸⁸ Volba tohoto řečníka symbolizovala v očích slovanského obyvatelstva aroganci vládní moci.

Režim volby se označoval jako plebiscit, jehož prostřednictvím má národ vyjádřit svou spokojenost s fašismem. Proto bylo nutné, aby volební účast byla co nejvyšší. V Julské krajině bylo nařízeno, aby voliče z každé obce přivedli do volebních místností, ve větších centrech po skupinách. Tyto skupiny obvykle vedli starostové obcí nebo učitelé a doprovázeli je místní fašisté, aby si voliči svou účast cestou nemohli rozmyslet.⁸⁹ Fašisté nejenže nutili voliče k účasti na volbách, ale na mnohých místech také kontrolovali, jak která osoba volí.⁹⁰ Dr. Pospíšil z Československého konzulátu v Terstu situaci v den voleb komentoval ve své zprávě do Prahy takto: „...ač účast na volbě není v Itálii obligatorní, tlak činěný na voliče v tomto směru byl tak značný, že nedostavení se k volbě bylo činem velmi odvážným, hlasování proti hrdinstvím, neboť tajnost volby jest sice zákonem zaručena, prakse však tak odlišná, že si každý volič při nevybíravých metodách panujícího režimu dobře rozvážil, může-li se odvážit hlasovati proti. Od několika spolehlivých a důvěry hodných voličů vím, že členové volební komise protizákoně vcházeli s voliči do volební cely, dotazovali se, kterou listinu chtějí voliti, mimo to vládní listina na vnitřní straně byla na rozdíl od bezbarvé protivládní provedena v barvách trikolory, takže stačilo listinu, mající tvar telegramu (bez obálky) vzít pouze proti světlu, aby byla tajnost volby porušena. Podotýkám, že listina zalepená voličem v cele, byla odevzdávána po opuštění cely předsedovi komise, který poznamenal ve voličském seznamu provedení volby a vhodil hlas do urny. Druhou listinu odhazoval volič ve volební cele.“⁹¹ Jak je vidět, volby tedy byly pouhou fraškou, mající potvrdit legitimitu fašistického režimu.

Během voleb došlo k incidentu, během něhož šest členů organizace TIGR střílelo na průvod voličů jdoucí z Beramu do Pazinu a také z Brestovice do Pazinu. Jak později vzpomínal účastník střelby a člen organizace TIGR Vjekoslav Ladavac, cílem této akce nebylo nikoho zabít, ale jen zastrašit voliče, aby se vrátili domů a voleb v Pazinu se neúčastnili.⁹² Byla to stejná taktika, jakou používali fašisté během voleb v letech 1921 a 1924. Tehdy měli ještě Chorvaté a Slovinci své vlastní kandidátky, a fašisté se obávali, že kandidáti z nich na Istrii zvítězí. Proto se snažili střelbou zastrašit voliče a odradit je od úmyslu jít k volbám. V roce 1929 chtěli odradit a zastrašit voliče antifašisté. Na kandidátce pro tyto volby nebyl ani jeden kandidát jihoslovanského původu.⁹³ V čele průvodu voličů měli jít podle plánu sami členové TIGR-a, aby hned po střelbě vyvolali mezi lidmi paniku a jako první se dali na útěk

⁸⁸ AMZV, PZ, Itálie, Konzulát Terst 1929, Italské parlamentní volby, ohlas v Terstu, 27. 3. 1929, s. 1–2.

⁸⁹ E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom 1918.–1943.*, s. 184–187.

⁹⁰ N. ŠETIĆ, *Istra za talijanske uprave*, s. 80.

⁹¹ AMZV, PZ, Itálie, Konzulát Terst 1929, Italské parlamentní volby, ohlas v Terstu, 27. 3. 1929, s. 5.

⁹² Stejně záměry útočníků popisoval už v roce 1929 během procesu s Gortanovou skupinou list Hrvatska straža, který vycházel v Záhřebu. List však z pochopitelných důvodů neuvedl zdroj svých informací. Srov. *Proces protiv istarskih omladinaca*, Hrvatska straža (Zagreb), 13. 10. 1929, s. 2; *Suđenje nevinim istarskim omladincima*, Hrvatska straža (Zagreb), 16. 10. 1929, s. 3.

⁹³ *Neoslobođena braća. Teška hronika našeg življa pod Italijom*, Beograd 1934, s. 42.

a strhli tak k němu i ostatní.⁹⁴ Výsledkem střelby byl jeden mrtvý – sedlák Ivan Tuhtan zemřel druhý den v nemocnici v Pule na následky zranění – a jeden raněný na trase Beram – Pazin. Oba trefila odražená střela. Střelba mezi Brestovicí a Pazinem, za kterou byl zodpovědný Vladimír Gortan, se obešla bez zranění.

Fašisté vypsalí odměnu padesát tisíc lir tomu, kdo přispěje k odhalení pachatelů střelby. To motivovalo dva členy TIGR-a, kteří se akce účastnili jako členové průvodu, aby vypovídali proti svým kolegům, konkrétně proti Vladimíru Gortanovi a Danilu Vivodovi. Uvedli je jako pachatele střelby mezi Beramem a Pazinem, byť oni sami tam vůbec nebyli a Vivoda se akce neúčastnil. Účastníkem akce a členem organizace TIGR byl jeho otec. Danilo však v dřívějších letech několikrát pobýval v Jugoslávii, a zřejmě z tohoto důvodu se na něj vyšetřovatelé také zaměřili. Nevinný Danilo Vivoda ovšem podlehl tlaku a vypověděl před vyšetřujícím soudcem všechno, co o tajné organizaci věděl. Nakonec byl za to v srpnu 1929 propuštěn. Později emigroval do Jugoslávie.⁹⁵

Podezření padlo také na Vladimíra Gortana, který podle svědků přiběhl v den incidentu domů celý zadýchaný, neznámo odkud. Navíc se objevilo svědectví Ivana Mišona a Franja Tuhtana, bratra zabitého, kteří motivovaní finanční odměnou, vypovídali proti Gortanovi. Vzhledem k tomu, že Vladimír Gortan byl už dříve sledován italskými úřady, které znaly jeho podobu, rozhodlo vedení TIGR-a, že pro něj bude nejbezpečnější, když uprchne do Jugoslávie. Přejít hranici se mu ale nepodařilo, byl zadržen ve vlaku poté, co na něj upozornil přednosta stanice v Lupoglavi, kde si kupoval lístek na vlak, protože kvůli nemocným nohám nemohl pokračovat v cestě pěšky, což by zřejmě bylo bezpečnější.

Po zatčení byl Gortan vyslýchán a zřejmě i mučen. Poté se údajně přiznal. Gortan se stal členem Borby (TIGR-a) nedlouho před incidentem, protože dle pravidel organizace mohl být jako člověk, který několikrát ilegálně přešel jugoslávsko-italskou hranici a byl vyšetřován italskými úřady, ohrožením pro její utajení. I proto jej zřejmě italské úřady považovaly za organizátora celé akce.⁹⁶ Při procesu mu také přitížil důkaz, že nakupoval zbraně a střelivo.⁹⁷

V následujících dnech se rozběhlo zatýkání členů organizace TIGR naplno. Zadržení byli nejprve odvezeni do vězení do Pazinu a poté do Říma, do známé věznice Regina Coeli. Souzení byli v Pule, kam byl z Říma povolán Speciální soud na ochranu státu. Tento soud za sedmáct let svého působení poslal na smrt 808 antifašistů, z nichž bylo 544 chorvatské nebo slovinské národnosti.⁹⁸ Jeho sídlem byl Řím, pouze třikrát soudil jinde: poprvé v Pule během procesu s Vladimírem Gortanem a ostatními členy organizace TIGR. Ve druhém případě soudil v roce 1930 v Terstu obviněné v procesu s tzv. bazovickými oběťmi (v procesu bylo 87 obviněných).⁹⁹ A pak v roce 1941 vedl taktéž v Terstu proces proti slovinským

⁹⁴ V. LADAVAC, *Uspomene*, s. 118–119.

⁹⁵ Božo MILANOVIĆ, *Moje uspomene*, Pazin 1972, s. 84.

⁹⁶ S. ZLATIĆ, *Tajna organizacija „Borba“ 1929. godine*, s. 61–62.

⁹⁷ *Proces u Pazinu*, *Obzor* (Zagreb), 16. 10. 1929, s. 1.

⁹⁸ *Istra kroz vrijeme. Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku*, Egidio Ivetic (ur.), Rovinj–Rovigno 2009, s. 559.

⁹⁹ Dne 10. února 1930 se odehrál bombový útok na redakci listu *Il Popolo di Trieste*, který byl oficiálním médiem fašistické strany v Terstu. Zraněno bylo několik osob, redaktor Guido Neri za několik dní na následky zranění zemřel. Následovalo masové zatýkání, fašisté zadrželi několik

antifašistům.¹⁰⁰ Tribunál tvořil předseda v hodnosti generála a pět soudců z řad fašistické policie.¹⁰¹

Kromě Vladimira Gortana a Danila Vivody byli v květnu 1929 zatčeni Vjekoslav Ladavac (17 let), Živko Gortan (25 let), Dušan Ladavac (19 let) a Viktor Baćac (23 let). Všichni byli vyslýcháni v Pazinu, přiznali svou účast na akci, nezmínili však existenci tajné organizace TIGR ani jména jejích ostatních členů, jimž se tak zatýkání vyhnulo. Později byli vyslýchání převezeni do Říma, kde byli obviněni z útoku na bezpečnost státu. Proces se konal v Pule od 14. října 1929. Každý převoz obviněných, stejně jako samotný proces, provázela mimořádná bezpečnostní opatření. Důvodem, proč se soud konal v Pule, a ne v Římě, bylo zastrašení obyvatelstva Istrie a také snaha odradit jej od dalšího protifašistického boje.

Soudní přelíčení bylo zahájeno 14. října 1929. Státní zástupce žádal pro všech pět obviněných trest smrti. Během procesu nesměli vystoupit žádní svědci obhajoby, obhájci byli obžalovaným přiděleni, jejich úloha byla pouze formální. Obžalovaní byli během soudního přelíčení zavřeni v klecích, aby se co nejvíce zdůraznilo, jak jsou nebezpeční. Příbuzní proces v soudní síni sledovat nesměli, veškeré publikum i přítomní novináři byli velmi pečlivě vybírání.

Zástupci slovanské menšiny v Itálii se snažili všemožnými způsoby obžalované zachránit. Kontaktovali mimo jiných i československý generální konzulát v Terstu, ale zbytečně. Konzul pak referoval do Prahy: „Zdejší slovanská menšina ústy úřadu dobře známého slovinského činovníka (italské státní příslušnosti) den před vynesením rozsudku žádala zdejší úřad o tlumočení její prosby panu presidentu republiky, aby na italském příslušném místě zasadil se o zamezení popravu obviněných. Zdejší úřad šetrným způsobem vysvětlil zásadní nemožnost zásahu s čs. strany do italské jurisdikce – zvláště jde-li o italské podané – upozorniv současně na technickou

set osob, převážně Slovinců a Chorvatů. Obviněno bylo nakonec 87 osob, z nich ale část uprchla do Jugoslávie, takže na lavici obžalovaných usedlo 52 z nich. Dne 1. září zasedl v Terstu Speciální soud, aby projednal případ první skupiny obviněných, obžalovaných z nejtěžších zločinů. Tři Slovinci a jeden Chorvat (Ferdo Bidovec, Franjo Marušić, Franjo Valenčič a Zvonimir Miloš) byli nakonec odsouzeni k trestu smrti a popraveni v Bazovici nedaleko Terstu. Podle místa popravu bývají také někdy nazýváni „bazovické oběti“. Další obvinění byli odsouzeni k dlouhým pobytům ve vězení. K prvnímu terstskému procesu srov. práce slovinského historika B. Klabjana, např. Borut KLABJAN, *Odnos Čehoslovaške do slovenske in hrvaške manjšine v Italiji v obdobju med svetovnjima vojnama*, in: Pavel Boček – Ladislav Hladký – Pavel Krejčí – Petr Stehlík – Václav Štěpánek (eds.), *Studia balcanica Bohemo-slovaca VI. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005*, Brno 2005, s. 311–316; Borut KLABJAN, *Čehoslovaška na Jadranu. Čehi in Slovaki ter njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne*, Koper 2007.

V roce 1941 byla Speciálním soudem souzena skupina šedesáti osob, odsouzeno k smrti bylo pět Slovinců. Mezi hlavní zločiny, kterými se měli provinít, patřila vlastizrada, špionáž, shromažďování zbraní, nacionalistická a komunistická propaganda atd.

K další činnosti organizace TIGR koncem 30. let srov. Borut RUTAR, *Iz primorske epopeje: Mirko Brovč in narodna vstaja organizacije TIGR v letih 1938–1941*, Celovec 2004.

¹⁰⁰ Vjekoslav BRATULIĆ, *Ilegalne organizacije u Istri i Slovenskom primorju i djelovanje Specialnog tribunala za zaštitu države (1927.–1936.)*, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci*, 6–7, Rijeka 1964, s. 456.

¹⁰¹ N. ŠETIĆ, *Istra za talijanske uprave*, s. 78.

neproveditelnost včasného tlumočení prosby příslušným místům, ježto nedisponuje vlastním kurýrním spojením s Římem a Prahou.“¹⁰²

Vjekoslav Ladavac uvádí, že bratr Živka Gortana a strýc Vjekoslava Ladavce, dr. Vjekoslav Gortan žijící v Záhřebu, přes své známé údajně kontaktoval československé velvyslanectví v Bělehradě a také zastupitelské úřady dalších zemí s žádostí o pomoc a intervenci v Římě. Nebyl však úspěšný. Podařilo se mu však na poslední chvíli, 16. října, kdy probíhal závěrečný den procesu, kontaktovat papežskou nunciaturu v Bělehradě a přes ni přímo papeže, který telegramem intervenoval ve prospěch obviněných.¹⁰³ Podle telegramu z bělehradského vyslanectví žádal jeho prostřednictvím o přímluvu prezidenta Masaryka předseda nacionalistické mládeže profesor Mile Pavlović, vyslanectví se ale po poradě s francouzským zastoupením rozhodlo v této věci neinterventovat.¹⁰⁴

Vladimir Gortan byl přesto odsouzen k smrti. Jak již bylo uvedeno, soud jej považoval za hlavního organizátora akce.¹⁰⁵ Ostatní obvinění byli, snad díky zásahu papeže a částečně zřejmě také kvůli obavám Itálie z reakce světového veřejného mínění, ušetřeni. Bezprostředně po procesu, hned následujícího rána, 17. října 1929, byl Vladimir Gortan popraven pětadvaceti ranami z karabin do zad nedaleko Puly. Nebyla mu dána žádná možnost odvolání, ani prosby o milost. Poprava byla provedena v tajnosti, bez ohlášení, tělo pohřbeno na neznámém místě.

Rozsudek a následná poprava vyvolaly okamžitě bouřlivou reakci v sousední Jugoslávii. V Bělehradě, Lublani, Záhřebu, Splitu, Dubrovniku a dalších městech probíhaly četné demonstrace, jichž se účastnili zejména univerzitní studenti a mládež.¹⁰⁶ Italský vyslanec v důsledku toho předal dokonce v Bělehradě ministroví zahraničí Bogoljubu Jevtićovi protestní nótu proti těmto demonstracím a proti článkům zveřejněným v jugoslávském tisku.¹⁰⁷ Nutno ovšem podotknout, že policie je vždy velmi brzy rozehnala a že jugoslávská vláda tyto protesty rozhodně neviděla ráda. Snažila se nejítřit už tak dosti komplikované vztahy s Itálií.¹⁰⁸

Články v jugoslávském a zejména v chorvatském tisku byly v té době velmi emotivní. Záhřebské *Novosti* například komentovaly Gortanovu smrt a osud istrijských Slovanů takto: „Kalvárie našeho národa na Istrii začala vypálením Národního domu v Terstu a pokračovala salvou do zad mladíkům, kteří se v bouřlivém politickém boji provinili proti zákonu. Co bude následovat, pokud náš národ nepromění svou mentalitu, nevíme, ale je jasné, že vzhledem k použitým metodám si nemůžeme myslet, že salva vypálená do zad mladého Chorvata Vladimira Gortana je poslední, ani že by se brány věznic otevíraly naposledy, aby přijaly odsouzené z procesů

¹⁰² AMZV, PZ, Itálie, Konzulát Terst 1929, Slovanská menšina v Itálii, puljský proces, 18. 10. 1929, s. 1–2.

¹⁰³ Vjekoslav LADAVAC, *Uspomene*, s. 140.

¹⁰⁴ Archiv Ústavu T. G. Masaryka, Fond Edvard Beneš I, část Jugoslávie, sign. R 309/2b, folio 261.

¹⁰⁵ *Savršetak procesa u Puli*, Istarski list (Trst), 24. 10. 1929, s. 1.

¹⁰⁶ *Demonstracije omladine i gradjanstva protiv fašističkog progona Jugoslavena u Istri*, *Novosti* (Zagreb), 16. 10. 1929, s. 19; *Zagrebačko gradjanstvo i omladina za nevine istarske žrtve*, *Novosti* (Zagreb), 17. 10. 1929, s. 2.

¹⁰⁷ *Odlučan korak talijanskog poslanstva u Beogradu*, Istarski list (Trst), 24. 10. 1929, s. 2; *Talijanski protesti u Beogradu*, Hrvatska straža (Zagreb), 24. 10. 1929, s. 1.

¹⁰⁸ *Protest zagrebačke akademie omladine*, *Novosti* (Zagreb), 17. 10. 1929, s. 1.

podobných tomu pulskému. Istrie, ubohá naše Istrie...¹⁰⁹ Katolický deník *Hrvatska straža* kritizoval složení soudního tribunálu a napsal, že „proces nemá nic společného s pravdou a spravedlností.“¹¹⁰ Odsouzené označil za oběti justiční vraždy.¹¹¹ O procesu a jeho ohlasu informovaly také noviny v mnoha evropských zemích, včetně Československa.¹¹²

Československý vyslanec v Bělehradě Jan Šeba shrnul příčiny a důsledky pulského procesu následujícími slovy: „Dle informací z kompetentního pramene, jež vyslanectví neuvádí s ohledem na choulostivost věci, bylo totiž na italském území při jihoslovanských hranicích od r. 1928 do nyní provedeno kolem 126 přepadení italských karabiníků, fašistických milicionerů, vypálení karabinerských stanic, vržení bomb do celnic, přepadení italských obecných škol a pod., o nichž italský tisk nesměl až dosud psáti, jednak z důvodů prestižních, jednak aby nebyla obrácena pozornost na poměry a nespokojenost jihoslovanské menšiny. (...) Proces s Gortanem s druhy byl tedy v podstatě procesem, kterým měla býti odsouzena tzv. jihoslovanská irridenta v Itálii.“¹¹³

Vladimir Gortan se stal symbolem boje istrijských Slovanů a antifašistů a také italských a jugoslávských komunistů, proti italské moci a proti fašismu. Za druhé světové války se k jeho odkazu hlásili místní partyzáni, jedna z jejich brigád operujících na Istrii nesla dokonce Gortanovo jméno.¹¹⁴ Zbývající čtyři spolupachatelé byli odsouzeni ke třiceti letům vězení a deseti letům policejního dozoru. Nakonec byli na základě amnestie propuštěni v roce 1938, odseděli si tedy přes devět let vězení.

Značná část zbývajících členů organizace TIGR z Istrie nedlouho po procesu emigrovala do Jugoslávie, protože v Itálii se, vesměs oprávněně, necítili bezpečně. Týkalo se to vedoucího činitele organizace TIGR na Istrii Slavka Zlatiče, jeho otce Marka Zlatiče a mnohých dalších.¹¹⁵

Po roce 1930 teroristické akce utichly, zejména v důsledku pulského a o rok později terstského procesu.¹¹⁶ Činnost organizace TIGR byla utlumena a byla vedena s největší opatrností. Členové se stáhli do hluboké ilegality. Postupně začal TIGR více spolupracovat s italskými antifašisty, hlavně s Komunistickou stranou Itálie. V roce 1936 uzavřeli zástupci organizace TIGR a italských komunistů tzv. Pařížskou dohodu, ve které se komunisté zavázali, že v případě převzetí moci v Itálii zaručí slovanské menšině veškerá práva. V roce 1938 začali členové TIGR-u pomalu shromažďovat zbraně, zejména z Jugoslávie. Jejich cílem bylo v případě italského útoku na

¹⁰⁹ *Krvava osuda u Puli*, Novosti (Zagreb), 18. 10. 1929, s. 2.

¹¹⁰ *Suđenje nevinim istarskim omladincima*, Hrvatska straža (Zagreb), 16. 10. 1929, s. 3.

¹¹¹ *Žrtve „justizmorda“ u Puli*, Hrvatska straža (Zagreb), 18. 10. 1929, s. 2.

¹¹² Československo však tehdy žilo především volbami a zprávy ze zahraničí byly poněkud upozaděné. Většina československých deníků informovala pouze velmi stručně, obvykle až v pátek 18. října, tedy až po provedení popravy. Srov. např. *Národní noviny*, 18. 10. 1929, s. 1; *Moravské Slovo*, 18. 10. 1929, s. 3; *Lidové noviny*, 18. 10. 1929, s. 3 aj.

¹¹³ AMZV, PZ, Jugoslávie, Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 63, 30. 10. 1929, Proces s Gortanem. Ohlas v Jugoslávii, s. 1 a 2.

¹¹⁴ *Vladimir Gortan. Simbol borbe i snage naroda Istre*, Rijeka 1945, s. 7. Dále srov. Josip MATAS, *O vojnim jedinicama koje su nosile ime „Vladimir Gortan“*, Pazinski memorijal 2, 1971, s. 261–269.

¹¹⁵ Božo MILANOVIĆ, *Moje uspomene*, Pazin 1972, s. 86.

¹¹⁶ Srov. poznámka číslo 99.

Jugoslávii zdržet postup italských jednotek. V téže době začali členové TIGR-u uvažovat o atentátu na Mussoliniho, ale od této myšlenky nakonec ustoupili v obavách z pomsty fašistů a velkých civilních obětí. V roce 1941, po napadení Jugoslávie, se mnozí členové TIGR-u připojili k partyzánům a pokračovali v ozbrojeném boji proti fašismu.¹¹⁷

Jak je tedy patrné, postavení slovanské menšiny v Itálii nebylo jednoduché. V podstatě ihned po italském záboru se Chorvaté a Slovinci stali terčem diskriminace a pronásledování, které se po nástupu fašismu v roce 1922 ještě stupňovalo. Jejich menšinová práva nebyla nijak zajištěna a byla soustavně porušována. Život jim značně komplikovala také složitá ekonomická situace. V důsledku toho řada příslušníků slovanské menšiny z Itálie emigrovala.

Italští Chorvaté a Slovinci se snažili pro sebe tolik nepříznivý stav zvrátit. Nejprve proti útlaku bojovali nenásilně, prostřednictvím svých kulturních spolků a organizací, které měly udržet při životě jejich jazyk a kulturu i přes mohutnou vlnu poitalšťování, probíhající ve druhé polovině 20. let. Po roce 1927, po zostření režimu, kdy byly tyto spolky zakázány, začal být organizován ozbrojený odpor proti italské moci a proti fašismu, do jehož čela se postavila tajná antifašistická organizace TIGR. Na Istrii vyvrcholil během voleb v roce 1929.

Proti rozmáhajícímu se odbojovému antifašistickému hnutí samozřejmě zasáhla italská správa. Pulský proces s pachateli střelby nedaleko Pazinu měl Slovince a Chorvaty žijící v Itálii od dalšího odporu vůči italské moci odradit, ale nestalo se tak. Větší efekt měl až terstský proces o rok později. Přesto antifašistické hnutí italských Slovanů a činnost organizace TIGR pokračovala i ve 30. letech a poté během druhé světové války. Po válce se Istrie a slovinské Přímoří (bez Terstu) staly součástí Jugoslávie a tamní Chorvaté a Slovinci přestali být národnostní menšinou v cizím státě.

SUMMARY

The situation of the Slavic minority in Italy between World War I and World War II was very complicated. Almost immediately after the Italian occupation of the Istrian Peninsula and the former Austrian Littoral, Croats and Slovenes who lived there became a target of persecution, which escalated after the rise of fascism in 1922. Their minority rights were not secured and were consistently violated. They tried to reverse this situation. First, they launched a non-violent fight against oppression through their cultural associations and organizations. After 1927, when these associations were banned, armed resistance was organized. It culminated in Istria during the 1929 elections. Of course, the Italian administration intervened against the increase of anti-fascist resistance movement. The Pula trial with offenders of shooting near Pazin should have discouraged Slovenians and Croats living in Italy from further resistance, but it did not happen. The Trieste trial had a greater effect one year later. Nevertheless, the Italian Slavs, anti-fascist movement and activities of the TIGR organization continued in the 1930s and then during World War II. After the war, Istria and the Littoral (without Trieste) became part of Yugoslavia. The Croats and Slovenes were not a national minority in a foreign country anymore.

¹¹⁷ Blíže k činnosti organizace TIGR v letech 1938–1941 srov. Borut RUTAR, *Iz primorske epopeje: Mirko Brovč in narodna vstaja organizacije TIGR v letih 1938–1941*, Celovec 2004.

Nechvalně proslulý sovětský GULAG, síť nápravně-pracovních táborů, se stal symbolem utrpení, mrzačení a smrti statisíců odsouzenců k převýchově prací. Vězněna v ní byla ve značné míře sovětská inteligence, obvykle příslušníci komunistické strany. Náleželi k politickým vězňům odsouzeným podle paragrafu 58 sovětského trestního zákoníku, který zahrnoval teroristickou a kontrarevoluční činnost. Tedy nejhorší provinění proti státu a sovětské společnosti, jak se o nich, jako o nejtěžších zločinech, neustále zmiňovala sovětská propaganda. Z pera bývalých tzv. politických vězňů se dochovaly četné vzpomínky na prožitá léta v lágru. Kniha *Jen jeden osud. Antologie sovětské lágrové prózy* představuje pestrý soubor ukázek tzv. lágrové literatury. Podkladem k výběru textů pro českou antologii byla dvousvazková reedice publikace *Dodněs t'jagotějet* z roku 2004, jejímž jednotícím prvkem bylo téma Kolymy a činnosti trustu Dalstroj. (Ve své původní užší podobě byla vydána ovšem již za perestrojky.) Cílem českých editorů bylo mj. poukázat na širokou škálu forem subjektivních vyjádření. Přitom, jak je z publikace zřejmé, se jednalo povětšinou o monology. Jako by autoři nebyli schopni jiné formy vyjádření. Monolog totiž nejlépe odrážel jejich osamělost a společenskou izolovanost. Zajímavé je ovšem také sledovat rozdíl mezi citlivým výrazně emotivním vyprávěním z pera žen a daleko věcnějším zdánlivě praktičtějším z pera mužů. Např. vyprávění Olgy Adamovy-Sliozbergové pod názvem *Cesta* představuje nejběžnější způsob charakteristiky vězeňského a lágrového života. Je zřejmé, že popisované prožitky se v mnoha ohledech podobají osudům Jevgenije Ginzburgové, autorky slavné knihy *Strmá cesta*. Olga totiž shodně s Jevgenií patřila podle sovětských soudů mezi nejvíce nebezpečné politické vězně. Její vyprávění začíná obrazem idylického rodinného života a graduje popisem krutého fyzického a duševního utrpení mezi čtyřmi kamennými zdmi a posléze tvrdé práce na Sibiři v ledové Kolymě. Setkáváme se tu s morálně i fyzicky odolnou ženou plnou odhodlání přežít žalostná léta s vidinou znovu spatřit své děti, od nichž byla odloučena v jejich poměrně útlém věku, a také rodiče a muže.

Georgij Děmidov v povídce *Nebožtík* rozpráví o podivuhodném úkolu, jímž byl pověřen – pohřbení několik hodin starého novorozeněte. Ke svému velkému překvapení doslova zjihnul, když viděl krásnou, nevinnou a klidnou tvář malé mrtvolky. Jednalo se o zvláštní setkání se smrtí. Nevinátka, které bylo plodem hříšného vztahu, pohřbil nesmírně obřadně a s úctou. Celý akt jej pak dovedl k rozjímání nad zmrzlou prázdnou krajinou, v níž je lidský život nicotný a snadno zahubitelný. Příběh představuje zajímavé myšlenkové lavírování mezi životem a smrtí. Připomeňme, že mimo dalších zajímavých ukázek je součástí knihy krátké vyprávění od proslulého autora *Kolymských povídek* Varlama Šalamova o inženýru Kiprejevovi, který sice obohatil GULAG o své praktické vynálezy, ale uznání, po němž tolik toužil a v něž skutečně naivně věřil, se nedočkal. Nedokázal pochopit, že v lágru je každý vězeň pouze otrokem.

Nutno podotknout, že publikace je doplněna krátkými životopisy jednotlivých autorů a slovníčkem pojmů. Její přednost spočívá především v různorodosti jednotlivých částí, z nichž si čtenář může vytvořit ucelený vhled do myšlenkového světa „obyvatel“ těchto zruďných zařízení. Přináší hned několik odlišných úhlů pohledu a způsobů vyjádření tělesného a duševního strádání. Všechny příběhy jsou smutnou podívanou na boj mezi životem a smrtí. Ať už formou dopisů příbuzným, filozofického zamyšlení či pouhého popisu jednotlivých lidských osudů. Tato svědectví nás mají poučit o skutečných životních hodnotách. Přenést nás na odvrácenou stranu lidského bytí. Poukázat na sílu vůle. V neposlední řadě však upozornit na hyenismus sovětského trestního systému.

Lenka Vlčková Kryčerová

Češi a Poláci na Těšínsku během parlamentních voleb v roce 1946¹

Jiří Friedl

The Czechs and the Poles in the Těšín Region during the 1946 Parliamentary Elections

Based on a study of Czech and Polish sources and the contemporary press, the article introduces one of the chapters in the relations between the Czechs and the Poles in the Těšín region immediately following World War II. The focal point is an analysis of the political parties' standpoints to solving the problems of the Polish minority in the Těšín region, which became a very hot issue particularly during the pre-election campaign in 1946. Besides characterising the Těšín situation during the first month following the end of World War II, the text concentrates on the position of citizens who were forced to accept a conditional Reichs citizenship during the war (Deutsche Volksliste) that involved many Poles. The author uses the researched material to document that the issue of the Polish minority in the Těšín region became an important tool in the pre-election campaign and in the struggle between the Communists and the national socialists. Although the communists' attitude towards the Polish minority was the most positive of all the political parties and willing to support part of the Poles' minority demands, the analysis of the election outcome suggests that part of the Poles probably decided to cast a white ballot in the ballot box, thus protesting against the minority policy of the Czechoslovak government.

Key words: History, 20th century, Těšín region, the Czechs, the Poles, relations, the 1946 parliamentary elections

Osvobození Těšínska² počátkem května 1945 neznamenal pro jeho obyvatelstvo začátek klidného, mírového života, a to hlavně proto, že se toto území opět stalo předmětem sporu mezi Československem a Polskem. Stíny letitého československo-polského sporu o Těšínsko, který tak významně a mnohdy negativně ovlivnil život zdejšího obyvatelstva, nezahnal ani nejstrašnější konflikt moderních dějin a oba státy, které přitom patřily k prvním obětem nacistické agrese, byly v červnu 1945 připrave-

¹ Článek vznikl v rámci dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace RVO: 67985963.

² Pod tímto označením mám na mysli tu část Těšínského Slezska, která připadla v roce 1920 Československu. V polských pracích se naproti tomu běžně užívá názvu Zaolzie (Zaolzí), které ovšem označuje pouze oblast převážně obydlenou Poláky, tj. pouze politické okresy fryštátský a českotěšínský a nikoli národnostně český okres frýdecký.

ny kvůli Těšínsku dokonce zkrřížit zbraně.³ Polská prozatímní vláda přitom už od navázání diplomatických styků s československou exilovou vládou v Londýně v lednu 1945 dávala jednoznačně najevo, že nepokládá předmnichovskou hranici v Těšínském Slezsku za spravedlivou a žádala její revizi, která by respektovala etnické hledisko, podle něhož by Těšínsko (kromě frýdeckého okresu) mělo patřit Polsku. Místní Poláci přitom připojení Těšínska k Polsku pokládali v zásadě za samozřejmost, o čemž svědčí vyvěšování polských praporů v řadě obcí nebo budování zárodků polské správy či milice.⁴ Arbitrem byl však Sovětský svaz a Rudá armáda předala Těšínsko do rukou československé administrativy. Pro Poláky a varšavskou vládu to byl – lze říci – šok, protože očekávali, že Těšínsko bude přinejmenším pouze pod správou Rudé armády, a to až do vyřešení sporu. Poláci na Těšínsku se tak ocitli v Československé republice, s čímž se ovšem nehodlali smířit a žádali o pomoc polskou prozatímní vládu. Ta je přitom vyslyšela, vznášela nároky na Těšínsko, intervenovala u československé vlády v jejich prospěch a v červnu 1945 dokonce pohrozila vojenským zásahem.⁵ Postup polské vlády měl přitom i jiný, pro ni příznivý efekt – pomáhal odpoutat pozornost polské veřejnosti od vnitřních poměrů a dalšího upevňování moci komunisty v zemi, kteří v zemi de facto vládli už od roku 1944.

Postavení Poláků na Těšínsku přitom v té době rozhodně nebylo uspokojivé. Polskou menšinu pokládali Češi za z větší části zrádcovskou, vinili ji z nelояality a účasti na rozbití Československa koncem třicátých let. Pocit vítěze – jak to výstižně pojmenoval Karel Kaplan⁶ – a mnichovské trauma, jež bylo v české společnosti vnímáno velmi citlivě, jistý morální úpadek společnosti, jaký způsobuje každá válka a touha řady Čechů přicházejících na Těšínsko (ať už se jednalo o navrátilce, kteří odtud museli odejít v roce 1938, nebo o nově příchozí) po odvetě bránily smířlivým postojům. V zájmu spravedlnosti je ovšem nutné dodat, že Poláci zase na druhou stra-

³ K vojenským aspektům sporu o Těšínsko srov. Jiří BÍLEK, *Vojenské aspekty čs.-polského sporu o Těšínsko v roce 1945 (Vyhrocení situace v červnu 1945)*, *Historie a vojenství* 48, 1999, č. 2, s. 325–353; TÝŽ, *Vojenské aspekty čs.-polského sporu o Těšínsko v roce 1945 (Od ozbrojených zámyslů k politickému řešení)*, *Historie a vojenství* 49, 2000, č. 2, s. 235–265.

⁴ K prvním dnům po osvobození na Těšínsku srov. zejména: Krzysztof NOWAK, *Próby przejęcia władzy na Zaolziu przez Polaków w 1945 roku*, *Studia i materiały z dziejów Śląska*, 1996, sv. 21, s. 157–165; TÝŽ, *Mniejszość Polska w Czechosłowacji 1945–1989. Między nacjonalizmem a ideą internacjonalizmu*, Cieszyn–Katowice 2010, s. 88–93; Jaromír PAVLÍČEK, *Znovuobnovená Československá republika v květnu 1945 a polská menšina na Těšínsku*, *Česko-slovenská historická ročenka* 1996, Brno 1996, s. 67–72; Jiří FRIEDL, *Situace v Českém Těšíně a na Těšínsku v prvních týdnech míru (se zvláštním zřetelem na česko-polské vztahy)*, in: *Český Těšín 1920–1989. Válečné a poválečné osudy města*, Opava 2011, s. 42–49.

⁵ Československo-polským vztahům během prvních let po druhé světové válce se věnují zejména tyto práce: Marek Kazimierz KAMIŃSKI, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*, Warszawa 1990; Jaromír PAVLÍČEK, *Od konfrontace ke spojení. K československo-polským vztahům v letech 1945–1947*, Universitas Ostraviensis. Acta Facultatis Philosophicae. Historica, 1997, č. 5, s. 89–130; Karel KAPLAN, *Československo v poválečné Evropě*, Praha 2004, s. 69–97; Jiří FRIEDL, *Vztahy mezi Československem a Polskem v letech 1945–1949*, in: Jiří FRIEDL – Zdeněk JIRÁSEK, *Rozpačité spojení. Československo-polské vztahy v letech 1945–1949*, Praha 2008, s. 11–339. Okrajově se o této problematice zmiňuje rovněž Anna SZCZEPAŃSKA, *Warszawa – Praga 1948–1968. Od nakazanej przyjaźni do kryzysu*, Szczecin 2011.

⁶ K. KAPLAN, *Československo v poválečné Evropě*, s. 23.

nu nechápali, jak živé je mnichovské trauma u Čechů, kteří přitom odstoupení Těšínska v říjnu 1938 vždy pokládali jako součást mnichovských událostí.

I když byli Poláci na Těšínsku obviňováni z neloajality k předválečné ČSR a z účasti na jejím rozbití, nebylo možné s nimi zacházet stejně jako se sudetskými Němci nebo Maďary, kterým bylo vytýkáno to samé. Kromě toho, že Poláci patřili k vítězným národům, který utrpěl jedny z největších materiálních a lidských ztrát, nacházeli zastání u varšavské vlády. Také není možné zapomenout na tehdy často hlásaná hesla o slovanské vzájemnosti. Tyto skutečnosti do značné míry otupovaly ostří represí vůči Polákům na Těšínsku, což ovšem neznamenalo, že se jim neděly křivdy. Během několika prvních týdnů po osvobození několik set Poláků Těšínsko opustilo. Většina přitom bezpochyby na základě tlaku Čechů, kteří je obviňovali (ať už právem či neprávem) z vyhánění Čechů v roce 1938 nebo že se přistěhovali na Těšínsko po říjnu 1938 a spadali tak do kategorie tzv. polských okupantů. Těšínsko v té době opustili z obav před represemi i ti, kteří se aktivně podíleli na budování polské administrativy v prvních dnech po osvobození.⁷

Hodně zlé krve nadělaly také následky nacistické národnostní politiky z doby války – zápisy do tzv. volkslisty. Drtivá většina Poláků se nechala zapsat do její třetí skupiny pod nátlakem a z obav před represemi.⁸ Nejednalo se přitom o plnohodnotné říšské občanství. To ale nebránilo tomu, aby volkslistáři byli zpočátku stavěni na roveň Němců.⁹

⁷ Státní okresní archiv (SOkA) Karviná, Okresní národní výbor Fryštát 1945–1949, karton (kart.) 836, inventární číslo (inv. č.) 458. Zde jsou zachovány tzv. průvodní listy, na kterých někteří Poláci svým podpisem stvrzovali, že se rozhodli Těšínsko dobrovolně opustit. K. NOWAK, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989*, s. 107.

⁸ Nacistická akce zápisů do volkslisty zneužívala národnostní nevyhraněnosti části obyvatel Těšínska, které se hlásilo k slezanství (šlonzáctví). Po válce se však bylo možné hlásit se už jen buď k polské, nebo české národnosti. Slezanství bylo navíc diskreditováno dřívější spoluprací vůdce tohoto proudu Josefa Koždoně s Němci. K problematice volkslisty srov. zejména: Zofia BODA-KREŻEL, *Niemiecka lista narodowa na Górnym Śląsku w latach 1941–1945*, *Zaranie Śląskie*, 1969, č. 3, s. 379–406; Vilém PLAČEK, *K otázce německé volkslisty na Těšínsku*, *Časopis Slezského muzea, série B, vědy historické*, 27, 1978, č. 2, s. 97–121; Mečislav BORÁK, *Německá okupace Těšínského Slezska*, in: Roman Kaszper – Bohdan Małysz (eds.), *Poláci na Těšínsku. Studijní materiál, Český Těšín 2009*, s. 44–47.

⁹ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Warszawa (AMSZ), Departament Polityczny, wiązka (w.) 8,teczka (t.) 134, s. 4–8, zpráva slezského vicevojvody S. Wengierowa, nedatováno. Na dokumentu není sice uveden autor, zpráva je však připojena k memorandu z 22. 5. 1945, v němž je uvedeno, že připojena je zpráva Stefana Wengierowa. Ta se zachovala v ruském překladu, originální polskou verzi se mi nepodařilo nalézt. Pro revoluční dny těsně po skončení války je charakteristické, že zpočátku nebylo zcela jasné, jaké postavení budou mít ti, kteří byli zapsáni ve třetí skupině volkslisty, mezi nimiž bylo hodně Poláků. Okresní národní výbor (ONV) v Českém Těšíně nejprve zakázal jejich členství v národních výborech (Zemský archiv Opava, Moravskoslezský zemský národní výbor – expozitura Ostrava 1945–1949, inv. č. 285, signatura (sign.) DŮV, kart. 147, složka č. 22 dův. 1945, nařízení ONV v Českém Těšíně ze dne 11. 5. 1945), zanedlouho ale toto opatření bylo změněno, a to díky úvodníku komunistického deníku *Nová svoboda*, v němž se psalo, že s „trojkaři“ není možné zacházet jako s nepřáteli (Zemský archiv Opava, Moravskoslezský zemský národní výbor – expozitura Ostrava, inv. č. 285, sign. DŮV, kart. 147, složka 22 dův. 1945, zpráva ONV v Českém Těšíně ze dne 11. 6. 1945; „Otázka“ *Těšínska neexistuje*, *Nová svoboda*, 5. 6. 1945, s. 1). Z dalších pramenů se však zdá, že praxe zůstávala nejednotná a že nakonec volkslistářům bylo oficiálně zabráněno být členy národních výborů, ovšem v řadě obcí byla učiněna řada výjimek (Národní archiv Praha, Ministerstvo vnitra – nová registratura, inv. č. 1237,

Intervence Polska přinesly pozitivní výsledek v tom, že československá vláda si začínala uvědomovat, že na Těšínsku není úplně vše v pořádku a začala se o zdejší dění více zajímat. Záhy byly oznámeny zápisy do polských škol, což ale nelibě nesli Češi, kteří protestovali proti poskytnutí jakýchkoli menšinových práv Polákům. Na klidu nepřidávaly tiskové kampaně polského tisku, který prezentoval polské požadavky na Těšínsku, šíření různých štvavých letáků, incidenty mezi Čechy a Poláky či šeptanda o připravovaném připojení Těšínska k Polsku. Těšínsko kromě toho sužovaly i zásobovací potíže.¹⁰

Červnová jednání mezi vládními delegacemi obou států v Moskvě skončila bez výsledku. Československo navíc vzneslo nároky na území v německém Slezsku, které se však nacházelo pod polskou správou. Polská vláda byla ochotna vyhovět jen výměnou těchto oblastí za Těšínsko, na což ovšem pražská vláda odmítala přistoupit. Českoslovenští představitelé navíc požadavky ČSR ve Slezsku prezentovali jako nároky vůči poraženému Německu (což samozřejmě Poláky dráždilo, protože to bylo zpochybněním jejich územních zisků a tedy i hranice na Odře a Lužické Nise). Sovětský svaz, k němuž Československo a Polsko vzhlížely s nadějí, že se postaví právě jejich požadavky, ani jednu ze stran otevřeně nepodpořil.¹¹

I když se během léta 1945 situace na Těšínsku uklidňovala, k ideálu měla daleko. Poláci si stěžovali na nátlak činěný na rodiče během školních zápisů, aby své děti neposílali do polských škol. Ty se sice dočkaly otevření, ovšem ne všude, kde existovaly v roce 1938.¹² Proti otevření některých vzdělávacích zařízení hlasitě protestovali místní Češi, kteří poukazovali na to, že nové Československo je státem pouze Čechů a Slováků a menšiny se zvláštními právy v něm již nemají místo.¹³ Žádali potrestání Poláků, kteří se zapojili před válkou do snah za připojení Těšínska k Polsku nebo se podíleli na vyhánění Čechů po 2. říjnu 1938. Několik československých občanů polské národnosti stanulo před mimořádnými lidovými soudy, řadu dalších případů anti-

sign. A 5510 Těšínsko. Národnostní situace, kart. 1421, zpráva o národnostní situaci na Těšínsku ze dne 13. 12. 1945).

¹⁰ Poukazovala na ně zpráva zvláštní vládní komise vyslané na Těšínsko v červnu 1945. Archiv ministerstva zahraničních věcí České republiky (AMZV), Teritoriální odbor, obyčejný, Polsko 1945–1959, kart. 19, složka 11, spis č. 7357, zpráva komise ze dne 21. 6. 1945.

¹¹ V listopadu 1945 ovšem Stalin sdělil čelnému polskému komunistovi a ministrovi pro získání území Władysławu Gomułkowi, že Polsko nabytím uhelných pánví ve Slezsku ztratilo v případě Těšínska argumenty ve svůj prospěch. Národnostní hledisko přitom Stalin vůbec nebral v úvahu. Podle něj by nejlepším řešením bylo, kdyby se co nejdříve podařilo spor zlikvidovat např. prostřednictvím odsunu Poláků z Těšínska. *Восточная Европа в документах российских архивов*, том I., 1944–1948 гг., Москва–Новосибирск 1997, dokument č. 112, s. 302.

¹² Poláci si stěžovali, že např. v obci Závada byly všechny děti zapsány do českých škol bez ohledu na žádosti některých jejich rodičů o zápis do polské školy, v některých obcích se dokonce objevily vyhlášky nařizující, aby děti držitelů volkslist (všech stupňů) chodily do české školy AMSZ, Departament Polityczny, w. 8, t. 135, s. 39, dodatek k memorandu 4. 6. 1945 vojvodovi gen. Aleksandrovi Zawadzkiemu.

¹³ Zvláště ostré byly opakované spory o polskou školu v Horní Lutyni. Zemský archiv Opava (ZAO), Moravskoslezský zemský národní výbor – expozitura Ostrava 1945–1949 (MZNV-expozitura Ostrava), inv. č. 285, sign. DŮV, kart. 153, složka dův. 437/27, zpráva okresního velitelství SNB ve Fryštátě ze dne 10. 9. 1946 (čj. 874 dův./1946); K. NOWAK, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989*, s. 203–204.

českých postojů Poláků v roce 1938 pak projednávaly okresní trestní komise.¹⁴ Velmi se vlekla a život obyvatelstvu znesnadňovala rehabilitace volkslistářů. Je přitom evidentní, že rehabilitace měly vliv na národnostní strukturu regionu, který se projevil snížením počtu Poláků, protože přihlášení se k české národnosti při rehabilitaci bylo výhodnější a dávalo naději na její rychlejší završení. Okresní sekretariát sociálnědemokratické strany v Českém Těšíně se ve své zprávě pražskému ústředí s takovou taktikou vůbec netajil: „Přitom postupujeme tak, že lidi, kteří se hlásí k české národnosti, rehabilitujeme, kdežto zarputilé Poláky odkládáme a jejich rehabilitace bude vyřešena, dá-li Bůh, někdy v r. 1950.“¹⁵ Tyto skutečnosti podle mého názoru sehrály mnohem větší roli při úbytku příslušníků polské menšiny, než nedobré zkušenosti těšínských Poláků s polskou administrativou v letech 1938–1939, jak se uvádí v české odborné literatuře z doby komunismu.¹⁶

Poláci se kromě toho nedočkali úředního souhlasu s obnovením svých spolků, družstev, záložen a politických stran, které Češi chápali jako zdroje polské iredenty. Např. pokus o zahájení činnosti Matice školské (Macierz Szkolna) se setkal s hla-

¹⁴ Mečislav BORÁK, *Spravedlnost podle dekretu. Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*, Šenov 1998, s. 247–257; K. NOWAK, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989*, s. 155; AMZV, Telegramy odeslané 1946, telegram ze dne 19. 6. 1946 (č. 107.936/II-2/46). Srov. *Trestní řízení na Těšínsku*, *Nové slovo*, 19. 5. 1946, s. 2. V případě národněsocialistického *Nového slova* je ale nutné upozornit, že tyto noviny vycházely v několika mutacích. Např. v knihovně Slezského zemského muzea je zachováno *Nové slovo*, které na straně věnované regionálním událostem informuje o dění na Opavsku a Krnovsku. V knihovně Archivu Města Ostravy je zase ostravská mutace *Nového slova*, frýdecká pak v Muzeu Těšínska. Nepodařilo se mi přitom nalézt knihovnu, v jejíž fondech by se nacházela kompletní těšínská mutace *Nového slova*. V Dokumentačním centru Kongresu Poláků sice těšínská mutace je k dispozici, řada čísel však chybí. Na titulním listu novin přitom není nijak upozorněno, o jakou mutaci se jedná. Lze to poznat jedině podle obsahu strany věnované událostem v regionu (např. v roce 1947 jim byla obvykle vyhrazena strana 4). Upozorňuji na tuto skutečnost proto, abych předešel nedorozuměním, když by někteří badatelé nemohli některé citované texty najít. Např. článek *Poláci musejí dokazovat přátelství*, jenž vyšel v *Novém slově* 11. března 1947 na s. 4, se v jiných mutacích než těšínské nevyskytuje. V této studii byly použity články z *Nového slova* uchovávaného v knihovně Slezského zemského muzea v Opavě.

¹⁵ Archiv České strany sociálně demokratické (AČSSD), Československá sociálnědemokratická strana dělnická (ČSDSD) 1920–1948, sign. 205, s. 70, zpráva okresního sekretariátu v Českém Těšíně ze dne 20. 12. 1945 (čj. 2397/45/Z/B). Srov. Vilém PLAČEK, *Otázka polské národní menšiny na Těšínsku před uzavřením čs.-polské spojenecké smlouvy*, *Slezský sborník* 70, 1972, č. 2, s. 231.

¹⁶ V. PLAČEK, *Otázka polské národní menšiny na Těšínsku před uzavřením čs.-polské spojenecké smlouvy*, s. 231. Jelikož při rehabilitaci bylo možné se přihlásit pouze k české nebo polské národnosti, způsobila tak vlastně oficiální zánik tzv. slezské národnosti, pro niž už nebyl za nové situace prostor. Domnívám se, že jistou roli hrálo i „zprofanování“ šlonzáctví právě volkslistou, protože zneužívala právě této národnostní nevyhraněnosti. A i když předák Šlonzáků Josef Koždoň nebyl po válce nakonec obviněn z kolaborace, přesto jeho dřívější kontakty s Němci přispěly k tomu, že šlonzáctví po válce na Těšínsku prakticky zmizelo a získalo nálepku jakési anomálie. Dnes se s ním setkáváme již jen sporadicky, zvláště pak u starší generace. Srov. životopis Štěpána Vajdáka otištěný v knize *Zaolží. Polsko-český spor o Těšínské Slezsko 1918–2008*, Warszawa 2008, s. 165–166.

sitými protesty.¹⁷ Pod národní správou zůstával tím pádem i majetek těchto organizací.

Především se však polská otázka na Těšínsku začínala stávat významným tématem politického boje mezi stranami Národní fronty. Je tedy pochopitelné, že představovala důležitou součást předvolebního boje v roce 1946. Tento článek si klade za cíl prostřednictvím archivních pramenů a dobového tisku tuto problematiku, v české historiografii zatím jen málo zkoumanou, detailněji přiblížit.

Nejvstřícnější postoj k Polákům zaujala Komunistická strana Československa (KSČ), která se v řešení otázky polské menšiny už od konce války velmi angažovala a ve svém tiskovém orgánu *Nová svoboda*, který vycházel v Moravské Ostravě, věnovala česko-polským vztahům (ve srovnání s listy ostatních stran) značný prostor. V zde tištěných článcích zdůrazňovala nutnost přátelství a shody a hlásala hesla o internacionalismu a slovanské vzájemnosti. KSČ přitom hned po válce začala mezi polským obyvatelstvem provádět nábor do svých řad a vydávala jediné, polsky tištěné periodikum *Głos Ludu*. Ostatní strany Národní fronty zpočátku členy polské národnosti odmítaly,¹⁸ až koncem června začali do svých řad Poláky přijímat sociální demokraté. Postupně v této straně působilo asi dvě stě bývalých polských sociálních demokratů. Z volkslistářů sociální demokraté zpočátku přijímali jen ty, kteří se hlásili k české národnosti,¹⁹ časem ale změnili názor podle následujícího pravidla: „Když mám u chalupy zlého psa, je lépe jej držet u řetězu orgánu disciplíny a pod kontrolou, než nechat jej běhat nadvoko.“²⁰ Svě řady Polákům časem otevřeli i lidovci, i když i oni kladli důraz na českou členskou základnu a Poláci představovali v této straně jen malé procento.²¹ Neoblomní zůstávali pouze národní socialisté, kteří se ostatně ze všech stran Národní fronty vymezovali vůči Polákům nejvíce negativně.

Jelikož pouze komunisté hlásali (v souladu se svou ideologií) hesla o internacionalismu, zatímco ostatní strany stály na českých pozicích, tak je pochopitelné, že nejvíce Poláků se rozhodlo vstoupit do KSČ. Komunisté měli navíc na Těšínsku, díky sociální skladbě obyvatelstva, už před válkou významné postavení, přízeň si u Poláků získávalo i vydávání *Głosu Ludu*. Prostřednictvím KSČ se mnoho příslušníků polské menšiny stalo členy národních výborů, své zástupce měli i v okresních národních výborech. Za KSČ v Prozatímním Národním shromáždění zasedl i poslanec polské národnosti Alfred Kaleta,²² který se ovšem mezi Poláky na Těšínsku netěšil popularitě

¹⁷ *Státní politika vůči polské menšině na Těšínsku v letech 1945–1949. Výběrová edice dokumentů*, Jiří FRIEDL (ed.), Praha–Český Těšín 2011, dokument č. 13, s. 73–74.

¹⁸ Národní archiv Praha (NA), Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna (ÚPV-B), inv. č. 4533, sign. 1282/3, kart. 973, zpráva expozitury MZNV ze dne 30. 6. 1945 (čj. 22/1 dův.).

¹⁹ AČSSD, ČSDSD 1920–1948, sign. 205, s. 70, zpráva ze dne 20. 12. 1945 (čj. 2397/45/Z/B).

²⁰ Citováno podle V. PLAČEK, *Otázka polské národní menšiny na Těšínsku před uzavřením čs.-polské spojenecké smlouvy*, s. 232.

²¹ V. PLAČEK, *Otázka polské národní menšiny na Těšínsku před uzavřením čs.-polské spojenecké smlouvy*, s. 232. O podílu polských členů v lidové straně si lze učinit představu na základě nového rozdělení mandátů v národních výborech na základě výsledků voleb v květnu 1946. Lidová strana tehdy delegovala do národních výborů 90,4 % Čechů a 9,6 % Poláků. V. PLAČEK, *Politická struktura obyvatelstva na Těšínsku v letech 1945–1948*, s. 104.

²² Alfred Kaleta (1907–1988) – člen KSČ, za druhé světové války příslušník sovětského partyzánského oddílu Avantgarda působícího na Těšínském Slezsku. Po válce se stal prvním předsedou revolučního národního výboru v Karvině.

a ve prospěch polské menšiny na parlamentní půdě ani nijak nevystoupil.²³ Daleko aktivnější naproti tomu byli lidovečtí a národněsocialističtí poslanci, kteří protestovali proti pokusům o obnovení spolku Macierz Szkolna nebo žádali odsun tzv. polských okupantů.²⁴

Blížící se termín parlamentních voleb se brzy začínal odrážet v psaní místního tisku a zejména v polemikách mezi národními socialisty a komunisty. Důležitou skupinou při volbách na Těšínsku byli přitom bývalí volkslistáři, o jejichž hlasy měly politické strany zájem. Zvláště komunisté se na stránkách *Nové svobody* chlubili svým podílem na urychlení rehabilitací, díky čemuž řada bývalých volkslistářů nebyla vyřazena z volebního procesu.²⁵ Že však situace kolem rehabilitací nebyla na jaře 1946 ani zdaleka tak růžová, jak se snažil tvrdit komunistický tisk, dokazuje dopis ministerstva vnitra z 18. března 1946 adresovaný Úřadu předsednictva vlády. Podle něj byl sice na Těšínsko vyslán ministerský úředník Dr. Müller, aby rehabilitace urychlil, přesto zůstávala celá řada případů nevyřešena. „K nynějšímu dni je stav takový,“ čteme v dopise, „že příslušné řízení v okrese fryštátském je úplně skončeno až na některé případy, které jsou znova prověřovány, v okrese [česko]těšínském zbývá ještě asi 15 000 případů, z nichž se Dr. Müller pokusí většinu skončiti, ovšem vyřízení zbytků bude trvati ještě delší dobu. Jedná se totiž o případy, které doposud leží na obcích, jelikož žadatelé nedodali doposud potřebné doklady, a dále ještě mnozí z těch, kteří obdrželi Volkslistu, se doposud nevrátili do svých domovů.“²⁶

Důležitým tématem novinových polemik se v rámci předvolební kampaně stal postoj k Polákům. Národní socialisté se drželi své nové taktiky a negativně se vymezovali hlavně proti tzv. polským okupantům, zatímco k Polákům s československým občanstvím zaujímal poněkud mírnější postoj. Nebyli však konsekventní. Na schůzi zahraničního výboru Prozatímního Národního shromáždění poslanec a jeden z hlavních kritiků polské menšiny František Uhlíř totiž žádal radikální řešení: „Bud’to z Těšínska půjdou Poláci nebo Češi.“²⁷ Komunisté národním socialistům oponovali a obviňovali je z šovinismu. „Poměr Čechů k Polákům na Těšínsku musí býti takový, jako poměr Slováků k Ukrajincům a Rusínům na východním Slovensku – p ř á t e l - s k ý . Ti Poláci, kteří se na našem českém Těšínsku narodili, zde vyrostli a s láskou pracují na díle výstavby nové republiky, musí mít a budou mít v lidově demokratické republice právo spolurozhodovat o tom, kým má býti republika spravována,“ psala *Nová svoboda* 12. dubna 1946 a vinila národní socialisty ze snah zbavit Poláky volebního práva. „Duševním otcem nešťastné politiky nár. soc. strany v těšínském okre-

²³ Srov. <http://www.psp.cz/eknih/1945pns/rejstrik/jmenny/k.htm> (10. 4. 2012). Zde jsou uvedeny údaje o vystoupeních či iniciativních návrzích jednotlivých poslanců.

²⁴ *Státní politika...*, dokument č. 13, s. 73–74, dokument č. 16, s. 79–80.

²⁵ *O státním občanství a volebním právu tisíců bezdomovců a býv. polských příslušníků*, *Nová svoboda*, 26. 3. 1946, s. 2; *Těšíňáci plnoprávními občany*, *Nová svoboda*, 21. 4. 1946, s. 2.

²⁶ NA, ÚPV-B, inv. č. 4533, sign. 1282/3, kart. 973, dopis ministerstva vnitra ze dne 18. 3. 1946 (čj. Z/I-2122-14/3-46-5).

²⁷ *Poměry na Těšínsku žádají radikální řešení*, *Nové slovo*, 16. 5. 1946, s. 2. František Uhlíř (1900–1980) – český politik, člen národněsocialistické strany, už před válkou působil jako poslanec Národního shromáždění za Těšínsko. Během druhé světové války v londýnském exilu, kde byl členem Státní rady a v letech 1942–1945 i jejím místopředsedou. V letech 1944–1945 člen vládní delegace na osvobozeném území. Po válce činný jako poslanec v Prozatímním a po květnu 1946 v Ústavodárném Národním shromáždění. Po únoru 1948 emigroval a působil jako anglikánský kněz v Kanadě.

se je poslanec Uhlíř,“ čteme dále v komunistickém deníku. „Natropil vládním stranám na Těšínsku mnoho zla, a proto všechny musí jeho ideu bratrovražedného boje odmítnouti. Kdybychom provedli, co nám radí, ochromili bychom přátelské vztahy s demokratickým Polskem a posadili bychom na koně reakční a protisovětské živly na Slovensku k podobnému řešení ukrajinské otázky na Prasevštině [tj. Prešovštině – JF].“²⁸ V podobném duchu jako *Nová svoboda* reagoval i *Głos Ludu*.²⁹

Další polemiku mezi oběma listy vyvolaly oslavy osvobození Českého Těšína Rudou armádou. Podle *Nového slova* průvod, když se ubíral Masarykovými sady podél Olzy, napadla z řečiště skupina výrostků z polské strany kamením, z nichž některé dopadly „do řad mládeže“. Další Poláci pak měli z polského břehu Olzy volat přes řeku „Vraťte nám, co jste nám vzali“. Autor článku si na závěr položil řečnickou otázku: „Co udělají naše úřady pro bezpečnost našich hranic a našich hraničářů na Těšínsku?“³⁰ Avšak *Nová svoboda* celou událost bagatelizovala a označila házení kamenů za projev „klukovské bujnosti“. „Nesmíme být tak malicherní, jako někteří polští šovinisté,“ psala *Nová svoboda*. „Naše stanovisko k těšínské otázce je jasné. Nesmíme však zapomínat, že Poláci jsou slovanským národem, že jsou našimi bratry a že náš společný nepřítel je někdo jiný.“³¹

Na Těšínsko zavítal v rámci předvolební kampaně i František Uhlíř a dokonce samotný předseda strany a náměstek předsedy vlády Petr Zenkl. Dne 7. dubna 1946 přijel do Karviné, kde měl ostře a nepřátelsky vystoupit proti Polákům. Informátor polského vyslanectví Mieczysław Lechowicz³² označil Zenklův projev za ani ne tak předvolební, jako spíše antipolský, jenž měl za cíl povzbudit zdejší Čechy.³³ Uhlíř přibyl na Těšínsko těsně před volbami a v projevu v Českém Těšíně „odsoudil štvavou propagandu komunistické *Nové svobody*, která jej nazvala šovinistou, a vyzvedl nutnost odsunu beckovských Poláků z Těšínska“. Pod pojmem „beckovští Poláci“ měl ale evidentně na mysli celou polskou menšinu, jak vyplývá z článku v *Novém slově*, které Uhlířova slova parafrázovalo: „Těšínsko si také musí už jednou oddechnout od Poláků. Není naší vinou, že i Poláci musejí ven. Zavinili si to sami svým pošilháváním za hranice a neloyálním postojem vůči naší republice.“ „Jestliže hájení českých lidí na Těšínsku je šovinismem, pak se hrdě hlásím k tomu, že jsem šovinistou,“ citovalo doslova Uhlíře *Nové slovo*.³⁴

²⁸ *Kdo stále kalí vodu na Těšínsku*, *Nová svoboda*, 12. 4. 1946, s. 1.

²⁹ Lol., *Uhlirzowska fabrykacja polskich bojówkarzy*, *Głos Ludu*, 19. 5. 1946, s. 3.

³⁰ -jkř-, *Neslýchaná provokace Poláků*, *Nové slovo*, 7. 5. 1946, s. 2.

³¹ -av-, *Ještě k „incidentům“ na Těšínsku*, *Nová svoboda*, 22. 5. 1946, s. 2.

³² Československé bezpečnostní orgány o Lechowiczově činnosti věděly. Ze zprávy úřadu Národní bezpečnosti v Českém Těšíně z 23. 8. 1945 se přitom o Lechowiczovi (měl prý příslibeno, že „jakmile zahájí činnost polský konsulat v Mor. Ostravě, že bude u tohoto úřadu přijat do služeb jako úředník) dovídáme více informací. Podle ní se Lechowicz narodil 20. března 1909 v Moravské Ostravě a v letech 1936–1939 působil na polském velvyslanectví v Berlíně, od poloviny května 1939 pak na ministerstvu zahraničních věcí ve Varšavě. Během války bydlel nejprve v Moravské Ostravě, následně pak v Dobroticích a od roku 1942 v Komorní Lhotce. Měl se zapojit do protinacistického odboje „a to tím, že vyhotovoval (padělal) různé doklady jako potvrzení s otiskem prstu, a že podporoval uprchlíky a zajatce“. ZAO, MZNV-expozitura Ostrava, inv. č. 285, sign. DŮV, kart. 148, čj. 218 dův. 45.

³³ AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 157, s. 2–4, zpráva M. Lechowicze ze dne 8. 4. 1946.

³⁴ *Odstraňte rozvratnické živly z Těšínska*, *Nové slovo*, 21. 5. 1946, s. 2.

Komunisté museli v předvolební kampani na Těšínsku lavírovat mezi Čechy a Poláky, a protože české voliče pokládali za důležitější,³⁵ je pochopitelné, že museli občas „zahrát“ i na notu, která většině Čechů na Těšínsku zněla liběji. Příkladem může být článek, který *Nová svoboda* otiskla 27. dubna 1946. Kromě již klasického zdůrazňování, že Těšínsko navždy zůstane součástí Československa, se autor článku D. Klein zmínil o tom, že Poláci na Těšínsku nikdy v minulosti nežili a přišli sem za prací a „blahovůlí našich“ úřadů zde dostali domovské právo a s tím spojená nejen práva, ale i povinnosti. „Na základě této formality nezískali však legitimaci, či oprávnění k tomu, aby se mohlo tvrdit nebo prohlašovat, že Těšínsko, které přijalo cizí lidi, aby jim dalo možnost žít, jest pro nás zemí cizí, t. j. zemí, na kterou si Polsko činí nároky, tedy zemí polskou. V tom směru se některé polské šovinistické kruhy ohromně mýlí,“ pokračoval D. Klein.³⁶ Dnes již víme, že Poláci žili na Těšínsku odjakživa a slova o přistěhovalých Polácích je nutno brát jako výraz dobového všeobecného mínění a odpovídající tehdejšímu stavu poznání, ačkoli ne všichni badatelé je akceptovali. Proti tezi o „popolštěných Moravcích“ už před válkou vystupoval ostravský historik Alois Adamus.³⁷ Zcela demagogická a nepravdivá byla pak tvrzení *Nové svobody*, která psala o podpoře polských šovinistů Západem, jenž se měl podílet i na šíření antičeských letáků.³⁸

Situaci polské menšiny velmi bedlivě sledovalo polské vyslanectví v Praze, které mělo o předvolební taktice komunistů přesné informace. Dne 5. dubna 1946 přišel na legaci poslanec Alfred Kaleta k rozhovoru s radou Romanem Staniewiczem (vyslanec Stefan Wierbłowski byl zrovna v Bratislavě). Poslanec Staniewiczovi sdělil, že ostatní strany Národní fronty vedou na Těšínsku zorganizovanou akci s cílem oslabit volební výsledek KSČ, přičemž nyní se nezaměřují jen na polské členy strany, nýbrž i na Čechy. Komunisté se proto podle Kalety rozhodli k protiakci. Poněvadž v této průmyslové oblasti o získání vlivu rozhodovalo postupování „úředu práce“ (evidentně míněn úřad ochrany práce), jehož vedoucím byl v Českém Těšíně národní socialista, využili komunisté svého vlivu na ministerstvu vnitra a získali od ministra Václava Noska příslib odvolání dosavadního vedoucího úřadu a jeho nahrazení komunistou. Mělo se tak stát u příležitosti přesunu sídla úřadu z Českého Těšína do Fryštátu.³⁹ Není jisté, zda je tato informace pravdivá, protože úřady práce nespádaly pod resort vnitra. To ale mohlo, s odvoláním na bezpečnostní zájmy státu vyvíjet tlak

³⁵ Vilém Nový na schůzi krajského výboru KSČ v Moravské Ostravě řekl: „Když prohrajeme posice u českého lidu, bude to daleko horší, než u polského. Je to naše smrtelná rána.“ *Státní politika...*, dokument č. 37, s. 138.

³⁶ D. KLEIN, *Těšínsko bylo a zůstane československé*, *Nová svoboda*, 27. 4. 1946, s. 3.

³⁷ K. NOWAK, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989*, s. 63. Srov. *Výstava díla prof. Adamuse*, *Hlas*, 10. 2. 1948, s. 2.

³⁸ „Víme, kým jsou tyto šovinistické a velikášské živly podporovány, odkud Armii krajové [!] přicházejí zbraně. Nedostává je z východu, ale z opačné světové strany. Situace polské vlády je velmi obtížná, daleko obtížnější než vlády naší. Necht' se pánové, kteří tolik zdůrazňují západ vedle východu a přitom štvou proti celému polskému národu, obrátí na vlivné kruhy v západních demokraciích, aby tyto přestaly podporovat polské šovinisty, kteří ještě dnes, více než rok po skončení války, vraždí polské socialisty a znemožňují obnovu země.“ Svatopluk RAŠKA, *Demagogie s polskou otázkou*, *Nová svoboda*, 23. 5. 1946, s. 1.

³⁹ AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 150, s. 265–266, zpráva S. Wierbłowského ze dne 12. 4. 1946 (čj. SM-12-56/1/tjn.).

a dosáhnout tak personální změny. Není známo, zda se tento záměr komunistům podařilo realizovat.

Dalším problémem, který museli komunisté před volbami řešit, bylo to, že řada Poláků nemohla jít k volbám. Nedostali totiž od národních výborů potvrzení o státní a národní spolehlivosti (s odvoláním na neloajalitu), bez něhož nemohli být zapsáni do voličských seznamů. S účastí ve volbách měli potíže hlavně polští komunisté, a tak se strana rozhodla pohrozit, že bude všude svolávat shromáždění dovolávající se uskutečnění obecních voleb. Pokud by totiž k nim skutečně došlo, pak by podle Alfreda Kalety komunisté získali rozhodující převahu. KSČ se také rozhodla přestat používat označení „okupant“ nebo „beckovec“. Kaleta přitom ujistil Staniewiczze, že členové KSČ v národních výborech jsou schopni nepřipustit nespravedlivé obvinění Poláků souzených podle tzv. malého retribučního dekretu. Svým vlivem chtěla strana zabránit i propouštění úředníků polské národnosti z podniků Larische-Mönicha v Karviné a železárny v Třinci.⁴⁰

Velký rozruch vyvolal předvolební leták vydaný členy KSČ polské národnosti.⁴¹ Vyplnily se tak obavy některých českých komunistů, že obsah letáku může být zneužit ostatními stranami proti KSČ.⁴² Polští komunisté v něm proklamovali odmítavý postoj k pronásledování českých dělníků a označovali se za přátele českého národa, kteří za války nezradili ani Poláky, ani Čechy. Přesto se, podle letáku, mezi českými politiky, poslanci, redaktory a advokáty vyskytli lidé, kteří chtěli, aby Poláci na Těšínsku byli zbaveni „demokratických práv“ a postaveni na roveň Němců nebo vyhozeni ze zaměstnání: „Usilovali vypudit polské rolníky z jejich vlastních statků, chalupníky z jejich domků, řemeslníky z jejich dílem, hostinské z hospod, z kostelů chtěli odstranit polské loyální kněze.“⁴³

Zatímco národní socialisté na leták reagovali rozšířením svého vlastního, jenž začínal tučně vytištěným titulkem „Zrádní Poláci ke komunistům, slušní Češi od komunistů!“,⁴⁴ tak tentokrát se do polemiky s komunisty zapojili i sociální demokraté. Jejich tiskový orgán na Ostravsku a Těšínsku *Československá demokracie* reagoval na leták velmi ostře: „Tímhle způsobem se tedy mezi Poláky na Těšínsku loví hlasy pro kandidátku KSČ. Ve chvílích, kdy celý národ je rozhořčen nad tím, že bratři Poláci sahají po našem Těšínsku, na němž všichni lpíme jako na existenční podmínce našeho života, ve chvílích, kdy těžce neseme, že Poláci organisují proti nám štvavou kampaň, a kdy jmenovitě katovický rozhlas se snaží vyburcovat na našem Těšínsku polskou irredentu – v takových chvílích jsme svědky toho, že leták, vydaný na podporu KSČ, dodává polské propagandě lživé argumenty proti nám. To je strašné, to musí vyvolat bouři a odpor v masách českého voličstva.“ List přitom dokazoval, že to není nějaká „místní kozačina“, za kterou by KSČ nemohla, protože toto „předvolební

⁴⁰ AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 150, s. 265–266, zpráva Stefana Wierbłowského ze dne 12. 4. 1946 (č. SM-12-56/1/tjn.).

⁴¹ Z dokumentů vyplývá, že komunisté rozšířili celkem čtyři polsky tištěné letáky, přičemž si pochvalovali jejich účinek. NA, ÚV KSČ – organizační oddělení (Marie Švermová), sv. 73, a. j. 404, s. 17, dopis J. Veselého ze dne 6. 6. 1946.

⁴² ZAO, Krajský výbor (KV) KSČ, sign. P-25, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ dne 10. 5. 1946.

⁴³ -kv, *KSČ v honbě za hlasy polských voličů*, *Československá demokracie*, 21. 5. 1946, s. 1. Citovaná část textu byla otištěna proloženě.

⁴⁴ *Provokace nár. soc. na Těšínsku*, *Nová svoboda*, 23. 5. 1946, s. 2.

štvaní“ bylo zcela v souladu s usnesením sjezdu KSČ z roku 1924. Podle deníku se tehdy KSČ přihlásila k uskutečňování politiky „práva národů na sebeurčení až do odtržení od území anekčních států“. ⁴⁵ *Československá demokracie* dokonce ocitovala část usnesení sjezdu KSČ z roku 1929, v němž českoslovenští komunisté dospěli k závěru, že „česká buržoazie anektovala území jiných národností“, mezi nimiž vyjmenovali vedle Slovenska, Sudet, Podkarpatské Rusi, ⁴⁶ jižních oblastí Slovenska obydlených Maďary, také Těšínsko. Sociální demokraté přitom upozorňovali, že komunisté tato usnesení nikdy neodvolali, nezrušili nebo prohlásili za neplatná. „Ten leták odpovídá plně duchu dřívějších usnesení KSČ,“ psala *Československá demokracie*. „Je proto neodpovědné,“ uzavíral své stanovisko sociálnědemokratický deník, „když ve snaze o získání polských hlasů pro KSČ se polské protičeské propagandě dodává materiál. Český lid to 26. května jistě odsoudí tak, že ty polské hlasy přijdou KSČ draho.“ ⁴⁷

Do polemik se zapojil i *Głos Ludu* a stoupencům poslance Uhlíře vytýkal například neobjektivní psaní o Polsku a zdůrazňování jeho negativních stránek, aniž by brali ohled na obrovské materiální a lidské ztráty, jež polský stát za války utrpěl. ⁴⁸ Demagogickým způsobem se k národním socialistům vyjádřil *Głos Ludu* 19. května 1946 otištěním titulní stránky *Českého slova* z 3. února 1939, na němž se nacházela fotografie předsedy národních socialistů Petra Zenkla (tehdy primátora Prahy) s prezidentem Emilem Háchou – po válce všeobecně vnímaného jako symbol kolaborace. Připojené citáty z *Českého slova* z té doby měly čtenářům ukázat „pravou tvář“ národních socialistů (Hácha byl v *Českém slově* popisován jako člověk bez poskvrny, který jako právník dlouhá léta sloužil státu a lidu apod.) a zásluhy komunistů (při prezidentské volbě komunisté pro Háchu nehlasovali). *Głos Ludu* kromě toho pokračoval v kritice různých vystoupení Františka Uhlíře ⁴⁹ a nabádal Poláky k hlasování pro komunisty: „Polské obyvatelstvo na Těšínsku odpoví všem těm pánům Uhlířům v den voleb do parlamentu a hlasovacím lístkem zamanifestuje svou jednotu a solidárně bude hlasovat pro toho, kdo brání její práva a jehož hlavním heslem je slovan-ská vzájemnost. Kdo to je, to ví každý Polák na Těšínsku, takže náš hlas získá kandidátka č. 1 [„to też głos nasz padnie na kandydatkę nr. 1.“], kandidátka KSČ!“ ⁵⁰ I Henryk Jasiczek – později známý polský literát ⁵¹ – přesvědčoval čtenáře, že kandidát na poslance z řad Poláků Alfred Kaleta „si poradí [„stanie w pełni swego zadania“] a bude bránit nejen práva polského dělníka, rolníka a inteligenta, ale [i] práva polského dítěte“. ⁵² *Głos Ludu* nepomíjel ani náboženské otázky a přesvědčoval, že

⁴⁵ Citovaná část textu byla otištěna proloženě.

⁴⁶ List přitom upozornil, že komunisté už tehdy použili termínu Zakarpatská Ukrajina.

⁴⁷ -kv, *KSČ v honbě za hlasy polských voličů*, *Československá demokracie*, 21. 5. 1946, s. 1.

⁴⁸ ra, *Złośliwość i obiektywizm o stosunkach w Polsce*, *Głosu Ludu*, 5. 5. 1946, s. 3.

⁴⁹ *Uhlirz przyznaje: Jestem szowinistą*, *Głos Ludu*, 26. 5. 1946, s. 2.

⁵⁰ *Uhlirzowska fabrykacja polskich bojówkarzy*, *Głos Ludu*, 19. 5. 1946, s. 3.

⁵¹ K jeho osobě podrobněji Libor MARTINEK, *Nad pamětmi Henryka Jasiczka. Příspěvek k osobní a skupinové identitě polských obyvatel na českém Těšínsku*, *Slovanský přehled* 95, 2009, č. 4, s. 545–559.

⁵² Henryk JASICZEK, *Polacy a wybory*, *Głos Ludu*, 1. 5. 1946, s. 1.

komunisté nemají nic proti křesťanské víře. Stejný cíl sledoval i leták nazvaný *Jsou komunisté proti náboženství? (Czy komuniści są przeciw religii?)*.⁵³

Mezi polskými elitami na Těšínsku ovšem nepanovala jednoznačná shoda volit komunisty. Objevily se názory, že by Poláci měli buď volby bojkotovat, za což se přimlouval i šéf tajné organizace za připojení Těšínska k Polsku major Stanisław Mazurek,⁵⁴ nebo do uren na znamení protestu vhažovat bílé lístky. Někteří zase neviděli rozdíl mezi komunisty a ostatními stranami v jejich nazírání na polskou otázku. Na druhou stranu ale existovaly obavy z vítězství národních socialistů, kteří by navíc bojkot voleb mohli využít jako důkaz o iredentistických a neloajálních postojích Poláků. O obavách z dalšího vývoje svědčily i extrémní nápady na vyvolání povstání, pokud by ve volbách vyhráli národní socialisté. Bylo ale nutné vzít v úvahu i to, že výsledky hlasování se měly stát východiskem k reorganizaci národních výborů.⁵⁵ Za této situace, kdy navíc nic nenasvědčovalo tomu, že by se hranice na Těšínsku mohla v brzké době změnit ve prospěch Polska, neměli Poláci příliš na výběr. KSČ se přece jen ve vztahu k nim vyjadřovala nejtolerantněji.

Poláci se však pokusili s komunisty vyjednat takovou kandidátku, na níž by mohli umístit své představitele. Delegace ve složení Leopold Uherek, Leon Sztula, Jan Szalner a Karol Polak navštívila sekretariát KSČ v Praze, kde ji ale čekalo zklamání. Čelní komunističtí funkcionáři Klement Gottwald, Rudolf Slánský a Josef Frank je totiž nepřijali, místo nich s delegací hovořila jen Marie Švermová. Poláci jí

⁵³ *Komuniści a wolność przekonañ religijnych*, *Głos Ludu*, 19. 5. 1946, s. 1; K. NOWAK, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989*, s. 169.

⁵⁴ „Pozostaje ludności polskiej na Zaolziu jedyna alternatywa, wybory zbojkotować.“ AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 150, s. 244–246, zpráva majora Mazurka ze dne 7. 4. 1946. Tajná skupina se sídlem Těšíně vznikla s vědomím polské vlády v létě 1945. Jejím velitelem byl major Stanisław Mazurek, jenž užíval krycího jména Kwiatkowski, kterým bývají často podepsány i jeho zprávy zasílané varšavskému ústředí. Skupina měla připravovat podmínky k připojení Těšínska k Polsku. I když se uvažovalo i o diverzních aktivitách, ty se nakonec příliš nerozvinuly, zorganizováno bylo pouze několik neúspěšných akcí. Nejvýraznějším projevem činnosti skupiny tak zůstalo zejména rozšiřování antičeských letáků. Po podepsání spojenecké smlouvy byla skupina rozpuštěna a její členové se museli zavázat k mlčenlivosti. Tu po desetiletích prolomil až Stanisław Mrowczyk (užíval tehdy podle svého rodiště Lyžbice pseudonymu Łyżbicki), jenž své vzpomínky svou činností ve skupině majora Mazurka zveřejnil (*Sztab Zaolziański. Wspomnienia z działalności grupy powołanej w 1945 r. mającej poczynie przygotowania do przejęcia Zaolzia przez Polskę*, *Przegląd Historyczny* 93, 2002, č. 2, s. 211–236; *Jeszcze raz na Zaolzie*, *Polityka*, 2003, č. 37, 13. 9. 2003, s. 68–69.). Je třeba říci, že československé bezpečnostní orgány o existenci skupiny už od léta 1945 věděly nebo ji přinejmenším tušily. Už 21. července 1945 úřadovna Národní bezpečnosti v Českém Těšíně hlásila, že v Těšíně je ubytováno několik polských důstojníků, kteří chodí v civilu a mají být veliteli bojůvkářů (Archiv bezpečnostních složek Praha, Ústředna Státní bezpečnosti, sign. 305-347-7, s. 127–129, opis zprávy úřadu Národní bezpečnosti v Českém Těšíně ze dne 21. 7. 1945 (čj. 257/10/pres./45). Toto zjištění přitom odpovídalo pravdě, protože ze vzpomínek Stanisława Mrowczyka víme, že členové Mazurkovy skupiny se skutečně po Těšíně pohybovali v civilních šatech. Do vojenských stejnokrojů se převlékali v lese u obce Žory pouze tehdy, když jeli do Katovic, kde se před svými známými nadále prezentovali jako vojáci v aktivní službě (S. MROWCZYK, *Sztab Zaolziański*, s. 215). První informace o Mazurkově skupině získané československými bezpečnostními orgány nebyly pochopitelně zcela detailní, jak ale zjišťujeme ze zachované dokumentace, postupem času se zpřesňovaly (Archiv bezpečnostních složek Praha, Hlavní správa Vojenské kontrarozvědky, sign. 302-134-5, s. 13, zpráva ministerstva vnitra ze dne 15. 6. 1946 [č. Z/VIII-2389/109-1/6-46]).

⁵⁵ K. NOWAK, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989*, s. 164.

předali memorandum, v jehož závěru se psalo, že polská menšina bude hlasovat pro komunisty, jelikož od nich očekávají splnění svých požadavků. Ty byly shrnuty ve čtrnácti bodech, jež vyjmenovávaly nejpalčivější problémy polské menšiny. Poláci se např. dožadovali otevření škol v Ráji a Dolní Lutyni, a vůbec rekonstrukce polského školství podle stavu z roku 1938, povolení spolků *Macierz Szkolna* a *Towarzystwo Nauczycieli Polskich*, dobrovolných hasičských sborů, sportovních klubů, vrácení majetku polských družstev a turistické chaty na Kozubové, vyřešení dosud neuzavřených rehabilitací některých voľkslistářů skupiny III a IV, zachování autonomie augsburské církve.⁵⁶ Polským poslancům zvoleným do Ústavodárného Národního shromáždění mělo být „doporučeno, aby nepřestali informovat o záležitostech a potřebách polského lidu na Těšínsku a aby se těchto oprávněných požadavků domáhali za podpory autority KSC u příslušných veřejných orgánů a činitelů [„i aby te mocne postulaty ze wsparciem autorytetu KCS (!) wymagali u właściwych publicznych organów i czynników“]. Společným úsilím KSC a všeho polského lidu na Těšínsku bude zažehnání znesváření mezi českým a polským národem a uskutečnění slovanské solidarity Československé republiky a Polské republiky“.⁵⁷

Ještě větší zklamání na delegaci čekalo v případě pro ně pravděpodobně nejdůležitějšího požadavku: aby na komunistické kandidátce hned druhé místo zaujal redaktor *Głosu Ludu* Henryk Jasiczek. Jak totiž Polákům sdělila Švermová, kandidátky byly již uzavřeny a nahlášeny volební komisi. A co víc, nejenže jedinými kandidáty byli Alfred Kaleta (u Poláků nepopulární) a Paweł Ciešlar, ale ocitli se na prakticky nevolitelných místech: Kaleta na osmém, Ciešlar na dvacátém sedmém. Toto zjištění samozřejmě polskou delegaci velmi znepokojilo, třebaže se ji Švermová snažila uklidnit tvrzením, že při druhém skrutiniu bude možné volit ze seznamu kohokoli a že právě tehdy projde polský kandidát Kaleta. Poláci vcelku přirozeně dospěli k závěru, že z tohoto důvodu je nechtěli Gottwald nebo Slánský přijmout, protože se chtěli vyhnout nepříjemné situaci, kdy by museli Polákům říci, že kandidátka je již uzavřena.⁵⁸

Rada polského vyslanectví Roman Staniewicz v telegramu varšavskému ministerstvu zahraničních věcí přesto navrhoval, aby Poláci i tak hlasovali pro komunisty. Varšava s tím souhlasila,⁵⁹ zástupci polské menšiny se však pokusili získat alespoň nějakou pojistku, že komunisté jejich požadavky splní. Stát se jí měla dohoda mezi polskou menšinou a představiteli krajského výboru KSC v Ostravě, jejíž text Poláci

⁵⁶ Podrobněji k evangelické církvi augsburského vyznání: Józef SZYMECZEK, *Augsburski Kościół Ewangelicki w czechosłowackiej części Śląska Cieszyńskiego w latach 1945–1950*, Cieszyn 2008; Elżbieta PAŁKA, *Śląski Kościół Ewangelicki Augsburskiego Wyznania na Zaolziu. Od polskiej organizacji religijnej do Kościoła czeskiego*, Wrocław 2007.

⁵⁷ AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 157, s. 9, *Najpilniejsze postulaty polskiego ludu w Cieszyńskim*.

⁵⁸ AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 157, s. 7–8, záznam o přijetí polské delegace ze dne 8. 5. 1946; *Nová svoboda*, 12. 5. 1946, s. 1. Při květnových volbách proběhla dvě sčítání hlasů, přičemž to druhé sloužilo k obsazení volných mandátů, zvláště pro každou zemi (tj. Česká, Moravskoslezská a Slovensko). Podrobněji srov. zákon č. 67/1946 o volbách do Ústavodárného Národního shromáždění, § 35, § 36.

⁵⁹ *Zaolzie w świetle szyfrogramów polskiej placówki dyplomatycznej w Pradze oraz Ministerstwa spraw zagranicznych w Warszawie (1945–1949)*, Jiří Friedl (ed.), Czeski Cieszyn 2007, dokumenty č. 64, s. 95 a 108, s. 128.

předložili 20. května 1946.⁶⁰ Za polskou podporu měla strana na oplátku slíbit, že její poslanci a členové národních výborů budou na parlamentní půdě, v národních výbo-
rech i u úřadů hájit zájmy polského obyvatelstva („będą zastępować sprawy ludności
polskiej“). Vedení KSČ nemělo dopustit otiskování tendenčních článků (nepochybně
míněno pouze v komunistickém tisku) proti Polákům na Těšínsku a mělo se snažit,
aby na Těšínsku došlo ke skutečné spolupráci mezi Čechy a Poláky. K dalším závaz-
kům strany patřila podpora kulturních, hospodářských a národnostních záležitostí
polské menšiny a především snaha o realizaci postulátů, které byly předloženy
ústřednímu vedení KSČ. A nakonec se představitelé Komunistické strany Českoslo-
venska zavazovali „při druhém skrutiniu dát na první místo na kandidátce kandidáta
polské národnosti“.⁶¹

Komunisté se však obávali, že by takovou dohodu „česká reakce“ mohla proti
nim využít.⁶² Pro komunisty by navíc podepsání dokumentu znamenalo zavázat se
k něčemu, co nemohli zcela beze zbytku splnit. I když se dalo očekávat jejich volební
vítězství, museli počítat s tím, že opozice nekomunistických stran bude i nadále silná.
Otevřená podpora Poláků na Těšínsku by proto pro KSČ nemusela být výhodná.
Poláci by přitom určitě neváhali uveřejnit text dohody, kdyby komunisté neplnili své
závazky dostatečně rychle, což by znamenalo skandál a popularita komunistů by
mohla rapidně klesnout. Něco takového si Gottwald a jeho spolupracovníci nemohli
dovolit. Na druhou stranu si ale zřejmě uvědomovali ne zcela zanedbatelný voličský
potenciál polské menšiny, který nechtěli ztratit. Českoslovenští komunisté tedy sice
dohodu nepodepsali, ale šéfredaktor *Rudého práva* a ostravský komunista Vilém
Nový slíbil svým čestným slovem polské požadavky plnit. Nový ale zároveň dodal,
že komunisté odmítají připojení Těšínska k Polsku a návrat k předmnichovským
poměrům. Ve svých pamětech k tomu ještě uvádí, že navíc slíbil urychlené vyřízení
zbývajících rehabilitací volkslistářů, aby co nejvíce Poláků mohlo ve volbách
hlasovat, a obnovení polských národně-kulturních spolků.⁶³ Zmínka o volkslistářích
přitom znovu ukazovala, že výše zmiňované chlubení se komunistů o završení
rehabilitací na Těšínsku, nebylo zcela na místě.

Polákům nezbylo nic jiného, než se spokojit jen s ústními sliby. Prostřednic-
tvím vyslanectví požádali, aby katovické rádio během voleb zanechalo „nepříjemné
útoky“ a vysílalo den před volbami krátký komunikát vyzývající volit KSČ. Vysla-
nectví ale nedoporučovalo zveřejnění takové výzvy, neboť se obávalo, že by to mohlo
vyvolat útoky českých šovinistů a poškodit tak komunisty.⁶⁴ A tak v den voleb se na
stránkách *Głosu Ludu* objevila alespoň výzva „představitelů polského lidu v Česko-
slovensku“, která byla na Těšínsku rozšířena i formou letáku,⁶⁵ a apelovala na Polá-
ky, aby hlasovali pro komunisty. Hlas pro ně přitom neměl automaticky znamenat, že
volič je komunista. Daleko důležitější byly pragmatické důvody: pouze na komunis-

⁶⁰ AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 157, s. 12, zpráva M. Lechowicze ze dne 31. 5. 1946.

⁶¹ AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 157, s. 10. text dohody ze dne 20. 5. 1946.

⁶² Archiwum Akt Nowych Warszawa (AAN), Polska Partia Robotnicza (PPR), sign. 295-VII-69, s. 108–190, zpráva Kwiatkowského (major Stanisław Mazurek) ze dne 22. 6. 1946.

⁶³ Vilém NOVÝ, *Život a revoluce*, Praha 1975, s. 221–222. Srov. AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 157, s. 12, zpráva M. Lechowicze ze dne 31. 5. 1946.

⁶⁴ *Zaolzie w świetle*, dokument č. 65, s. 95.

⁶⁵ *Odezwa do ludności polskiej na Śląsku Cieszyńskim*, Głos Ludu, 26. 5. 1946, s. 1.

tické kandidátce byli lidé, kteří se veřejně hlásili k polské národnosti. Text výzvy rovněž vyzdvihoval větší toleranci KSČ k Polákům, která pokládala Poláky za rovnoprávné občany Československé republiky. V neposlední řadě výzva zdůrazňovala již zmíněný fakt, že na základě výsledků voleb budou rekonstruovány národní výbory, což bude mít pro Poláky značný význam.⁶⁶

Zpráva majora Stanisława Mazurka nám podhaluje okolnosti vzniku výzvy. Dne 18. května 1946 se v Českém Těšíně uskutečnila konference představitelů polské menšiny. Pastor Józef Berger⁶⁷ a učitel Karol Polak se vyslovili pro podporu komunistů ve volbách, což pokládali za nejmenší zlo. Major Mazurek ovšem dodával, že toto doporučení zároveň bylo vyčítavým signálem na adresu polské vlády, která mohla ve prospěch Poláků učinit mnohem více: „Na konferenci všichni řečníci zdůrazňovali, že jsou odkázáni na své síly a že nemají odnikud podpory. Na Zaolzí obecně panuje přesvědčení, že za současný stav polského obyvatelstva je odpovědná polská vláda, která neudělala nic, aby ochránila Poláky před útlakem.“ Mazurek dále psal, že rozhořčení na polskou vládu roste, je jí vytýkán ne dost energický postoj proti českým šikanám, což mělo za následek, že do akcí za připojení Těšínska k Polsku se Poláci zapojovali stále méně. Intenzívně se v „akci zaolzaňské“ sice nadále angažovali členové KSČ polské národnosti, ale i ti byli stále více znechuceni a často se dostávali do potíží s vedením KSČ. Mezi Poláky na Těšínsku se začínalo rozmáhat přesvědčení, že polská politika způsobí postupné „vyšumění“ těšínské otázky („polityka Rządu musi doprowadzić do zaprzepaszczenia sprawy Zaolzia“).⁶⁸

Za jen lokální úspěch mohli Poláci označit dohodu uzavřenou se sociálními demokraty v Třinci. Podle ní měli bývalí členové Polské socialistické strany hlasovat pro sociální demokracii. Za „odměnu“ se strana zavázala dát k dispozici polovinu získaných mandátů v Místním národním výboru v Třinci polským zástupcům.⁶⁹

Národní socialisté se mezitím snažili maximálně mobilizovat své síly. Příkladem byl dva dny před volbami otištěný *Otevřený list těšínskému lidu* z pera poslance Uhlíře. Obvinil v něm komunisty, že mezi sebou ukrývají řadu k ČSR neloajálních Poláků a že dobře vědí, jak je polská menšina nespolehlivá, protože KSČ má ve svých rukou resort vnitra a tedy i dostatek informací. O to větší nesou komunisté zodpovědnost za politiku na Těšínsku. Uhlíř dále KSČ vyčetl, že každého, kdo se snaží bránit české zájmy, označí okamžitě za šovinisty, „kdežto polské rozvratníky nazývá slovanskými bratry“. Poslanec ujistil Čechy na Těšínsku, že národní socialisté se zasadí o to, aby nemuseli žít ve „strachu před novou okupací a před řáděním polských šovinistů“.⁷⁰

Uhlířovým textem vyvrcholila předvolební kampaň na Těšínsku, během níž polská otázka představovala často diskutované téma. Volby do Ústavodárného Národního shromáždění proběhnuvší 26. května 1946 přinesly vítězství komunistům (ovšem na Slovensku je předstihla Demokratická strana). V okrese Fryštát pro ně hla-

⁶⁶ Tamtéž.

⁶⁷ Srov. *Evangelíci těsně před volbami deklarovali svou podporu komunistům. Proč budou slezští evangelíci volit komunisty*, Nová svoboda, 24. 5. 1946, s. 3.

⁶⁸ AAN, PPR, sign. 295-VII-69, s. 108–109, zpráva Kwiatkowského (major Mazurek) ze dne 22. 5. 1946.

⁶⁹ AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 157, s. 16, zpráva M. Lechowicze ze dne 31. 5. 1946.

⁷⁰ František UHLÍŘ, *Otevřený list těšínskému lidu*, Nové slovo, 24. 5. 1946, s. 1–2.

sovalo 42,85 % voličů, v sousedním českotěšínském 33,73 %. Polskou menšinu v Ústavodárném Národním shromáždění reprezentoval nadále Alfred Kaleta. Jak už ale dříve badatelé zaregistrovali, v případě Těšínska se setkáváme, ve srovnání s jinými oblastmi Československa, s vysokým počtem bílých lístků, když hodnoty zde dosahovaly 2,19 % (okres Český Těšín) a 1,90 % (okres Fryštát). Lze přitom souhlasit s domněnkou Mečislava Boráka, že se v tom odrážel postoj části polského obyvatelstva, které nebylo spokojeno se svou situací. Úvahy některých Poláků dát najevo nesouhlas s postavením polské menšiny na Těšínsku prostřednictvím bílých lístků tedy evidentně našly pozitivní ohlas.⁷¹

Druhého nejlepšího volebního výsledku na Těšínsku dosáhli sociální demokraté následováni národními socialisty a lidovci. Přímou v okresech se už výsledky poněkud lišily. V českotěšínském bylo pořadí odlišné, protože národní socialisté zde předstihli sociální demokraty. V jednotlivých obcích byly volební výsledky ještě zajímavější. Např. v Českém Těšíně zvítězili lidovci vedení předsedou místního národního výboru (MNV) Vilémem Pavlíkem, zatímco komunisté skončili až na čtvrtém místě. Národní socialisté v českotěšínském okrese zvítězili v osmi obcích, dobře si vedli i sociální demokraté, kteří první místo obsadili v devíti obcích. Úspěch národních socialistů byl přitom dán méně průmyslovým charakterem okresu. V sousedním fryštátském okrese národní socialisté vyhráli jen ve dvou obcích, sociální demokraté ve čtyřech a lidovci v jedné.⁷²

Neúnavný informátor polského vyslanectví Mieczysław Lechowicz zaujal ve své podrobné zprávě k průběhu voleb kritické stanovisko. V Karvině si třeba všiml, že Poláci volili v místnosti č. 1, Češi v č. 2, čímž pravděpodobně chtěl naznačit, že úřady mohly kontrolovat, jak Poláci volili. Takové podezření podle Lechowicze podporoval i případ, kdy třeba tři rodiny – polská nezapsaná do volkslisty, česká nezapsaná do volkslisty a česká zapsaná do volkslisty – šly každá volit do jiné volební místnosti. Lechowicz pokládal výsledek voleb za špatný pro Poláky. Příčiny viděl v nepřipuštění řady z nich (podle Lechowicze se jednalo o skoro polovinu, což se ale zdá být přehnané) k volbám, protože nebyli rehabilitováni a nedostali osvědčení o národní a státní spolehlivosti, které jim (ještě před dokončením rehabilitace) umožňovalo nechat se zapsat do voličských seznamů.⁷³ Dalším důvodem, proč Poláci dali komunistům méně hlasů než by mohli, viděl Lechowicz v šikanách Poláků národními socialisty a také v nepřátelském postoji SNB ke KSČ. Kritiku však směřoval i do vlastních řad. Předvolební kampaň KSČ nebyla podle něj dostatečná a výzva představitelů polské menšiny se v *Glosu Ludu* objevila příliš pozdě. Negativní vliv na volební výsledek Lechowicz přičítal rovněž působení polského antikomunistického

⁷¹ Mečislav BORÁK, *Politická orientace obyvatelstva průmyslových oblastí českých zemí v letech 1945–1946*, Slezský sborník 87, 1989, č. 2, s. 110. Srov. K. NOWAK, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989*, s. 169–170. Vilém PLAČEK uvádí v případě fryštátského okresu 1,86 % bílých lístků. Vilém PLAČEK, *Politická struktura obyvatelstva na Těšínsku v letech 1945–1948*, Slezský sborník 70, 1972, č. 2, s. 103.

⁷² K. NOWAK, *Mniejszość polska w Czechosłowacji 1945–1989*, s. 170.

⁷³ Srov. AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 150, s. 244–246, zpráva majora Mazurka ze dne 7. 4. 1946.

podzemí, jehož příslušníci obyvatelstvu příhraničních a podhorských obcí prý hrozili pomstou, pokud budou volit komunisty.⁷⁴

Poláky na Těšínsku ovšem musela znepokojovat aplikace volebních výsledků při sestavování vlády. Komunisté v ní sice získali křeslo premiéra, ovšem na postu ministra školství a osvěty vystřídal Zdeňka Nejedlého národní socialista Jaroslav Stránský. Jedním z důležitých úředníků tohoto resortu se přitom stal František Uhlíř. Tyto personální změny do budoucna negativně ovlivnily situaci v polském školství. Povolební aritmetika způsobila i nové rozdělení mandátů v národních výborech podle výsledků voleb. KSČ ve fryštátském okrese po těchto úpravách měla o něco nižší podíl mezi členy národních výborů, v sousedním českotěšínském zase naopak vyšší.⁷⁵ Více jak čtvrtinu všech členů národních výborů na Těšínsku tvořili Poláci – 212 z celkového počtu 771. Nejvíce jich samozřejmě reprezentovalo KSČ (127), dále pak sociální demokracii (12), lidovou stranu (12), bezpartijních bylo 51.⁷⁶ Horší situace ale nastala v případě voleb nových předsedů místních národních výborů, do nichž se výrazně promítaly napjaté česko-polské vztahy. Komunisté totiž na posty předsedů často navrhovali kandidáty polské národnosti. V některých obcích tím ale vyvolali značný odpor zbývajících politických stran, v Horní Suché dokonce místní demonstrovali, jak o tom bude ještě zmínka. Komunisté nakonec ve fryštátském okrese obsadili 64,28 % postů předsedů MNV, což odpovídalo vítězství ve volbách, v okrese českotěšínském ovšem pouze 32,69 %. Úspěšnější byli naopak národní socialisté, kterým se podařilo prosadit své kandidáty na post předsedy ve 40,38 % – tedy více, než kolik procent získala tato strana ve volbách.⁷⁷

Rekonstrukce národních výborů se neobešla bez incidentů. V Horní Suché se novým předsedou MNV měl stát komunista polské národnosti Jan Pavlas (takto je jméno uváděno v českých dokumentech). Když představitelé fryštátského okresního národního výboru přijeli 29. srpna 1946 nového předsedu uvést do úřadu, přivítaly je před budovou MNV zástupy místních Čechů (zejména žen) hlasitě protestujících proti tomu, aby v čele jejich obce stanul Polák. O vážnosti situace svědčily konzultace představitelů ONV s předsedou ostravské expozitury Moravskoslezského národního výboru Vladimírem Chamrádem. Ten jim nařídil, aby splnili usnesení krajské Národní fronty a nového předsedu uvedli do úřadu. Avšak k protestujícím se připojili i členové předchozího MNV v čele s dosavadním předsedou Františkem Knechtem, jenž odmítl svůj úřad předat. Atmosféra zhoustla natolik, že Pavlase museli před útoky protestujících chránit příslušníci Sboru národní bezpečnosti. Pavlas se sice nakonec funkce oficiálně ujal, z dalších pramenů však vyplývá, že ji dlouho nevykonával a na předsednický post byl nově zvolen komunista české národnosti Prokop, zatímco Pavlas se stal místopředsedou.⁷⁸ Přitom nejenom komunisté museli čelit

⁷⁴ AMSZ, Departament Polityczny, w. 10, t. 157, s. 15–16, zpráva M. Lechowicze ze dne 31. 5. 1946.

⁷⁵ V. PLAČEK, *Politická struktura obyvatelstva na Těšínsku v letech 1945–1948*, s. 104.

⁷⁶ Tadeusz SIWEK – Stanisł ZAHRADNIK – Józef SZYMECZEK, *Polská národní menšina v Československu 1945–1954*, Praha 2001, s. 33; V. PLAČEK, *Otázka polské národní menšiny na Těšínsku před uzavřením čs.-polské spojenecké smlouvy*, s. 234–235.

⁷⁷ V. PLAČEK, *Politická struktura obyvatelstva na Těšínsku v letech 1945–1948*, s. 104.

⁷⁸ ZAO, MZNV-expozitura Ostrava, inv. č. 285, sign. DŮV, kart. 153, složka dův. 437/27, zpráva ONV ve Fryštátě ze dne 30. 8. 1946 (čj. Dův. 318/1/1946); NA, ÚV KSČ – organizační

protestům. Odpor národních socialistů způsobil sociálně demokratický kandidát polské národnosti na post předsedy MNV v Hradišti u Českého Těšína, jehož *Nové slovo* vinilo mimo jiné z účasti na rozbití sochy Tomáše Garrigue Masaryka v Českém Těšíně v roce 1938.⁷⁹

Na úředních místech panovala spokojenost s účastí Poláků ve volbách. I když ve srovnání s jinými oblastmi republiky se na Těšínsku ve volebních urnách objevilo vyšší procento bílých lístků, bezpečnostnímu referentovi ostravské expozitury Moravskoslezského zemského národního výboru Josefu Lampovi (KSČ) se jejich množství zdálo být nízké. To ho přivedlo k závěru, že poměr polské menšiny k ČSR se zlepšil, „a že ohniska iredenty se odmlčela“.⁸⁰

Neznamenalo to však zlepšení česko-polských vztahů v regionu a snížení nedůvěry úřadů a Čechů vůči Polákům. Předvolební agitace přitom ukázala, že otázka polské menšiny na Těšínsku je místním obyvatelstvem vnímána velmi citlivě – samozřejmě jinak Čechy a jinak Poláky. Příklon Poláků ke KSČ se přitom stal jen logickým vyústěním událostí na Těšínsku od skončení války. Bylo by přitom chybou automaticky vyvozovat z polské podpory KSČ ztotožnění se Poláků na Těšínsku s komunistickou ideologií. Pro Poláky bylo směřodonné, že KSČ nabízela možnost splnění alespoň části jejich požadavků. Avšak ani komunisté nemohli s ohledem na české voliče, kteří pro ně byli přece jen důležitější, překročit únosnou mez. Strana tak musela na Těšínsku i v následujících měsících praktikovat nelehkou politiku lavírování mezi polskými požadavky a odporem vlastního členstva české národnosti. Výsledky voleb také nic nezměnily na tom, že otázka polské menšiny až do února 1948 zůstávala významným polem politického boje mezi stranami Národní fronty na Těšínsku.

SUMMARY

Liberation of the Těšín region in May 1945 did not signify a start of a peaceful life for its population. The region was burdened with impacts of the preceding struggle for its possession between Czechoslovakia and Poland. The Czechs regarded members of the local Polish minority traitors who contributed to the demise of the pre-war Czechoslovakia. As a result, the authorities did not allow restoration of any activities of the Polish minority's pre-war political parties and societies. Only Polish schools were opened, but not in the 1938 condition. In addition, the neighbouring Poland demanded modification of the local border based on an ethnic principle, which was supported by the Těšín Poles. This postulate was completely unacceptable for the Czechoslovak government. The Těšín Poles, however, could not be treated as the Sudeten Germans who were expelled. The Poles were members of the victorious nation; in addition, a motto of friendship among the Slav nations was promoted in Czechoslovakia. Much ill feeling also came from the Nazi ethnic policy during the war, when most of the local people were forced to adopt conditional Reichs citizenship (registration in the so-called Deutsche Volksliste). The process of their rehabilitation and return of the Czechoslovak citizenship lingered.

The standpoints of the political parties on the Polish minority can be divided into two groups. The communists regarded the Poles with respect, relying on their political platform, emphasising internationalism and brotherhood among the Slav nations. They were willing to

oddělení (Švermová), sv. 73, a. j. 404, s. 22, zpráva V. Fuchse ze dne 10. 9. 1946; *Zaolzie w świetle*, dokument č. 86, pozn. 2, s. 113.

⁷⁹ -jkř-, *Troufalost polského učitele*, *Nové slovo*, 7. 6. 1946, s. 2.

⁸⁰ NA, ÚPV-B, inv. č. 4509, kart. 971, sign. 1281/16, opis zprávy okresního úřadu ochrany práce v Ostravě ze dne 5. 6. 1946 (čj. II-5780/46-Dr.No/Ma).

support some of the Poles' minority demands. The other parties - the social democrats, the people's party and the national socialists - had a less positive approach to the Poles. Especially the national socialists did not hesitate to advocate forcing the Poles from the Těšín region and strictly opposed granting them any of the minority rights. It is thus understandable that the issue of the Polish minority played an important role during the election campaign in the Těšín region in May 1946, which was reflected in the local print. The communists found themselves in a difficult situation; they cared for the Polish votes, but did not want to lose support of the Czech voters, who criticized the communists' pro-Polish standpoints. The Poles decided to vote for the communists. They were not guided by their sympathies to the communists' political platform and ideology, but by a hope that they would reach their minority demands with their help. Not all the Poles, however, decided to obey recommendation of their leaders, which can be documented by a relatively high percentage of white ballots in the Těšín ballot boxes.

Bertrand M. PATENAUDE, *Trockij, pád revolucionáře*, Praha–Litomyšl, Paseka 2011, 352 s. ISBN 978-80-7432-129-0.

Rok 2009 zahájil, zejména v USA, nové vášnivé diskuze o jedné z nejvýznamnějších osobností komunistického hnutí, Lva Davidoviče Trockého. V tomto roce totiž nejprve vyšla biografie britského historika Roberta Service *Trotsky: A Biography*, která dle některých kritiků ukázala Trockého až v příliš negativním světle. O necelý rok později proto následovala reakce amerického trockisty Davida Northa knihou *In Defense of Leon Trotsky*, jejímž cílem bylo vyvrátit vše, z čehož byl Trockij Servicem a jeho britskými kolegy Geoffrey Swainem a Ianem Thatcherem obviněn. Následně v roce 2011 do tohoto „boje“ vstoupil americký historik Bertrand Patenaude, který ve třetím čísle prestižního historického časopisu *The American Historical Review* uveřejnil recenzi, v níž se k oběma pracím vyslovil. Komunitě historiků způsobil šok tím, že překvapivě dal v mnohém za pravdu Northovi a Service vinil z řady chybných údajů. Patenaude cítil potřebu se k celé věci vyjádřit i proto, že v témže roce, kdy vyšla Servicova kniha, byla v USA vydána i jeho monografie *Trotsky: Downfall of a Revolutionary*. Jedná se o anotovanou knihu, která byla v roce 2011, jako první kniha o Trockém, přeložena do českého jazyka.

Patenaudova práce na rozdíl od Servicova díla není skutečnou biografií. Autor se zaměřil pouze na část života Trockého, na dobu jeho působení coby revolucionáře. Tuto životní etapu líčí ve třinácti kapitolách, včetně prologu a epilogu. Autor do určité míry navázal na svou předchozí práci *Stalin's Nemesis: The Exile and Murder of Leon Trotsky*, v níž se zaměřil pouze na léta Trockého života v exilu v Mexiku (1937–1940). Toto období tvoří i základní dějovou osu knihy *Trockij, pád revolucionáře*. Patenaude v ní popisuje život Trockého, jeho ženy Natalji, spolupracovníků, zaměstnanců, přátel i protivníků v Mexiku a USA a v krátkých retrospektivách se vrací k Trockého nejvýznamnějším obdobím života jako revolucionáře. Pojímá ho jako jednoho z hlavních vůdců říjnové revoluce, vrchního velitele Rudé armády v občanské válce a protivníka Stalina. Nutno zdůraznit, že tento způsob výkladu je v historických pracích velmi neobvyklý, ale činí čtení zajímavějším.

Retrospektivy však nejsou hlavním lákadlem k přečtení knihy. To, co je na práci zejména přínosné, je autorův popis dění v Mexiku a v USA. Zde autor využil snadného přístupu do archivů Hooverova institutu, ve kterém je zaměstnán jako výzkumný pracovník. Hoover Institution on War, Revolution and Peace, jak zní celý jeho název, se od svého založení v roce 1919 nejprve soustředil na shromažďování dokumentů o první světové válce a na sběr materiálů o ruské revoluci. Postupně se rozrostl o knihovnu a v současné době jeho sbírky patří k největším zdrojům k obecným dějinám 20. století. Tento institut rovněž vlastní unikátní sbírku z dějin světového komunistického hnutí, včetně severoamerického. Nutno předeslat, že autor tuto skutečnost ve své práci bohatě zúročil.

Ústřední kapitola Patenaudovy knihy popisuje dění v Mexiku a v USA v roce 1937, v době konání druhého moskevského procesu, kde byl Trockij ve své nepřítomnosti odsouzen k smrti. Trockij ze zahraničí upozornil na jeho vykonstruovanost a podvodnost. Z iniciativy jeho příznivců vznikl v New Yorku Americký výbor na obranu Lva Trockého, který vytvořil nezávislou vy-

šetřovací komisi v čele s Johnem Deweyem, která obvinění zkoumala. Patenaude konstatuje, že Trockij bez nejmenšího zaváhání vyvracel všechna nařčení ze strany sovětských komunistů, aby byl nakonec shledán nevinným. Autor rovněž líčí postoj Američanů, kteří odmítali uvěřit Trockého tvrzení. Většina, i když nevěřila ve vinu odsouzených, si totiž nedokázala vysvětlit, proč obvinění u sovětského soudu tak lehce přiznávali vinu. Trockij se jim snažil objasnit, že veškeré soudní procesy v SSSR jsou založeny na pronásledování rodinných příslušníků. Ostatně on sám byl takovým praktikám vystaven, zemřely při nich jeho dvě děti. Patenaude přitom postoj Trockého nikterak neidealizuje a ve výše uvedené souvislosti připomíná, že Trockij podobných praktik využíval k udržení bývalých carských důstojníků v Rudé armádě.

Zajímavý je také popis vztahu Trockého s mexickým malířem Diegem Riverou a jeho ženou, též malířkou, Fridou Kahlo. Byli to právě oni, kteří mu vyjednali u prezidenta Cardénase azyl v Mexiku, poskytli mu přístřeší ve svém Modrém domě v Coyoacánu poblíž Mexico City a finančně jej podporovali. Patenaude se v knize snaží vyvrátit především dva mýty z Trockého života v exilu. První z nich se týká vztahu „Stařika“, jak byl svými blízkými s oblibou v mexickém exilu nazýván, s Riverou, který měl ukončit odhalený románek Trockého s Fridou, což mělo v roce 1939 vyústit v přestěhování Trockého suity z Modrého domu do jiné vily ve městě. Patenaude dochází k závěru, že neexistuje žádný důkaz o tom, že by Rivera o románku věděl, natož, že by tato skutečnost byla příčinou jejich rozchodu. Základní příčinou sporů byly dle autora Riverovy vztahy k místním trockistům, a začátek malířovy angažovanosti ve vládní politice. Trockij totiž před získáním mexického azylu slíbil prezidentovi Cardénasovi, že se nebude vměšovat do vnitřní politiky země. Patenaude se rovněž domnívá, že šlo i o rozdílnost povah. Trockij někdy nerespektoval své spolupracovníky a Rivera měl naopak sklony vše přehánět.

V další části knihy autor věnuje pozornost trockistickému hnutí v USA, zejména nejvýznamnějším osobnostem Socialistické strany pracujících, Jamesi Cannonu, Maxi Shachtmanovi a Jamesi Burnhamovi a jejich vztahu k Trockému, jehož názory na postup SSSR ve druhé světové válce vedly až k rozkolu strany. Trockij souhlasil s okupací Polska a následným vpádem do Finska. Tento krok považoval za vývoz socialismu do jiných zemí.

Knihy sklídila u většiny čtenářů kladné ohlasy především pro svou čtivost. Popis událostí občas připomíná napínavý thriller. To se týká zejména popisu okolností atentátů spáchaných na Trockého v roce 1940. Zvláště poslední kapitola, která líčí úspěšný atentát na Trockého 21. srpna, spáchaného agentem NKVD Franckem Jacksonem alias Ramónem Mercaderem, je psána tak, že udržuje čtenáře v napětí až do úplného konce. V této kapitole rovněž autor vyvrací i druhý mýtus, který se týká Trockého zavraždění. Jako smrtící zbraň Patenaude totiž identifikuje nikoliv cepín, jak se všeobecně uvádí, ale malý krumpáč, který měl být upraven tak, aby jej vrah mohl nepozorovaně pronést až do Trockého pracovny.

Knihy *Trockij: pád revolucionáře* nepatří mezi typické odborné historické práce. Rozdíl lze spatřovat především ve stylu, v jakém je napsána. Autor zvolil beletrizující ztvárnění historických faktů. Tento záměr podpořil i absencí mnoha znaků odborné práce, především poznámkového aparátu. Také ve výkladu nepostupoval chronologicky, ale s pomocí tzv. flashbacků, pomáhal čtenáři ujasňovat „přítomnost“. Místo závěru, kde by mohl shrnout a zhodnotit život Trockého v exilu, zvolil Patenaude epilog, v němž líčí, jak to nakonec s některými aktéry jeho knihy dopadlo. Tímto přístupem nabídl knihu širokému spektru čtenářů a výrazně tak přispěl k popularizaci nejen osobnosti Trockého, ale i historické vědy. Jinak řečeno, autorovi se podařilo napsat historickou knihu, která zároveň dosahuje velmi vysoké literární i vědecké úrovně.

Alexandra Řeháková

Czechoslovakia and Poland: Supervising Peace on the Korean Peninsula 1953–1955

Margaret K. Gnoinska

Československo a Polsko: Dohled nad mírem na Korejském poloostrově 1953–1955

This article analyses the dynamics and tactics of the communists in Asia in the immediate aftermath of the Korean War, linking the issue of armistice supervision on the Korean Peninsula through the Neutral Nations' Supervisory Commission (NNSC – of which Poland and Czechoslovakia were members alongside Sweden and Switzerland) to the genesis of the International Control and Supervisory Commission in Southeast Asia (ICC – of which Poland became a member alongside Canada and India). The article argues that Poland, by acting for its own interests and as both an agent for Moscow and Beijing, which called for easing East-West tensions, moderated the Cold War in Asia to some degree while cautiously pursuing the communist cause. The article shows that North Korea contributed to the Cold War's intensification by adopting hard-line approaches in dealing with the West. The article further suggests that although neither Beijing nor Prague may have wanted to exacerbate the Cold War, problems of insubordination (and misunderstandings) contributed to Czechoslovak and Chinese military officials on the Korean Peninsula to cause tensions that went against the goals of the communist camp of relaxing East-West relations. The article concludes that both the Soviets and the Chinese needed an Eastern European country in Southeast Asia that could do both: advance the communist cause and be appealing to the West. The Poles, unlike their Czechoslovak counterparts in the NNSC, seemed to be the match, especially since they were able to exhibit these two tendencies while serving on the Korean Peninsula. These flexible approaches most likely landed Poland a job as a member of the ICC. Finally, the article shows that the communist world was not always a united and monolithic entity as disputes and disagreements abounded, and that smaller nations like Czechoslovakia, North Korea, and Poland were active players with their own agendas and interests.

Key words: History, Cold War, Korean War, ICC, NNSC, Poland, Czechoslovakia, Leszek Krzemień, Josef Hečko, Armistice, Peace, commission, Panmunjom, Korea, Vietnam War, Indochina, POWs

After Stalin's death in March 1953, the Korean War – the first hot conflict of the Cold War – was coming to an end. As the result of painstaking negotiations, the Armistice was finally signed on July 27, 1953.¹ The Korean Peninsula returned to the pre-June 1950 status quo with the Democratic People's Republic of Korea (DPRK) in the north and the Republic of Korea (ROK) in the south divided along the 38th parallel and separated by a well-guarded demilitarized zone, which exists to this day. A year later, another war in Asia, the First Indochina War fought between the nationalist Viet Minh and the French (with much assistance from the United States), also came to a close and left Vietnam divided. After wheeling and dealing between the West and the communist world, two international peace commissions – the Neutral Nations' Supervisory Commission (NNSC) on the Korean Peninsula and the International Control and Supervisory Commission in Indochina (ICC) in Vietnam, Laos, and Cambodia – were formed to control and supervise armistice and ceasefire through mobile and permanent inspection teams in these troubled hot-spots of the Cold War. Poland and Czechoslovakia became members of the NNSC along with Sweden and Switzerland, while Poland landed a membership in the ICC alongside Canada and India.²

Since the fall of communism in the Soviet Union and Eastern Europe in 1991, vast literature has shed much light on the dynamics within the communist camp leading up to and during the Korean War.³ However, hardly any attention has been paid by scholars to communist tactics and strategies pertaining to the immediate aftermath of the war, especially armistice supervision, and the link to the Indochina

¹ For details on the armistice negotiations, incorporating both Western and former communist-bloc sources, see especially William STUECK, *Rethinking the Korean War: A New Diplomatic and Strategic History* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002), 143–181.

² Although the ICC was not able to prevent the Vietnam War from breaking out, the peace commission lasted and operated until the fall of Saigon in 1975 with the communist victory of the Democratic Republic of Vietnam. The ICC commissioners, however, were often deeply involved in back-channel diplomacy and numerous peace initiatives during the Vietnam War. On the most recent scholarly accounts of such initiatives, see James G. HERSHBERG, *Marigold: The Lost Chance for Peace in Vietnam* (Washington D.C./Stanford, CA: Woodrow Wilson Center Press/Stanford University Press, 2012); Margaret K. GNOINSKA, "Poland and Vietnam, 1963: New Evidence on Secret Communist Diplomacy and the 'Maneli Affair,'" CWIHP Working Paper No. 45, Woodrow Wilson Center for Scholars, Washington D.C., March 2005.

³ See especially: *Stalin, Mao, Kim, and China's Decision to Enter the Korean War, Sept. 16 – Oct. 15, 1950: New Evidence from the Russian Archives* article and translations by Alexander Y. MANSOUROV in *CWIHP Bulletin* 6/7 (Winter 1995); Kathryn WEATHERSBY, "Korea, 1949–50 To Attack, or Not to Attack? Stalin, Kim Il-sung, and the Prelude to War," *CWIHP Bulletin* 5 (Spring 1995); Kathryn WEATHERSBY, "Soviet Aims in Korea and the Origins of the Cold War, 1945–1950: New Evidence from Russian Archives," Working Paper No. 8 (Washington, D.C. CWIHP, November 1993); Kathryn WEATHERSBY, "Should We Fear This? Stalin and the Danger of War with America," Working Paper No. 39 (Washington, D.C.: CWIHP, July 2002); Sergei N. GONCHAROV, John W. LEWIS, and XUE Litai, *Uncertain Partners: Stalin, Mao, and the Korean War* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1993); Shu Guang ZHANG, *Mao's Military Romanticism: China and the Korean War, 1950–1953* (Lawrence, KS: University Press of Kansas, 1995). On the international aspect of the war, see William STUECK, ed. *The Korean War in World History* (Lexington: University of Kentucky Press, 2004).

conflict.⁴ Those works, which do attempt to bring to light Poland's role in peace commissions, tend to focus predominantly on military aspects or are simply celebratory histories.⁵ This article hopes to fill these gaps. First, the article proposes that Poland, and not Czechoslovakia, was selected to the membership of the ICC in Indochina because the Polish representatives in the NNSC on the Korean Peninsula exhibited more flexible tactics in furthering the communist cause in Asia, which at that time were favored by both Moscow and Beijing. Secondly, the article shows that while Poland, by acting as both an agent for Moscow and Beijing (and for its own interests), moderated the Cold War to some degree while cautiously pursuing the communist cause, North Korea contributed to its intensification by adopting more hard-line approaches in dealing with the West. The article further reveals that although neither Beijing nor Prague may have wanted to exacerbate the Cold War, problems of insubordination (and misunderstandings) most likely contributed to Czechoslovak and Chinese military officials on the Korean Peninsula to cause tensions that went against the goals of the communist camp of relaxing East-West relations. Finally, by employing "pericentrism"⁶ – a framework which emphasizes the

⁴ Recent scholarship on the 1954 Geneva Conference sheds much light on the motivations and actions of the Chinese, Soviet, and North Vietnamese participants, but it glosses over the origins of the ICC and its connection to the peacekeeping on the Korean Peninsula. See, for example, CHEN Jian, "China and the Indochina Settlement at the Geneva Conference of 1954," in Mark Atwood LAWRENCE and Fredrick LOGEVALL, eds.: *The First Vietnam War: Colonial Conflict and Cold War Crisis* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007), 241–261; Qiang ZHAI *China and the Vietnam Wars, 1950–1975* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 2000), 43–64; Ilya V. GAIDUK, *Confronting Vietnam: Soviet Policy Toward the Indochina Conflict, 1954–1963* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2003), 28–53; and Mari OLSEN, *Soviet-Vietnam Relations and the Role of China, 1949–1964: Changing Alliances* (London: Routledge, 2006), 28–47.

⁵ Grzegorz CIECHANOWSKI, *Żołnierze polscy w misjach i operacjach pokojowych poza granicami kraju w latach 1953–1989* [Polish Soldiers in Peace Missions and Operations Abroad, 1953–1989] (Toruń: Adam Marszałek, 2009); Christian BIRCHMAIER, Marcelli BURDELSKI, Eugeniusz JENDRASZCZAK, eds.: *50-lecie Komisji Nadzorczej Państw Neutralnych w Korei* [The 50th Anniversary of the Neutral Nations' Supervisory Commission in Korea] (Toruń: Adam Marszałek, 2003).

⁶ Tony SMITH, "New Bottles for New Wine: A Pericentric Framework for the Study of the Cold War," *Diplomatic History* 24, no. 4 (2000): 567–591. On East Germany's pressures on the Soviets to build the Berlin Wall, see Hope M. HARRISON, *Driving the Soviets Up the Wall, Soviet-East German Relations, 1953–1961* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2003); on Cuba's involvement in Africa, see Piero GLEIJESES, *Conflicting Missions: Havana, Washington, and Africa, 1959–1976* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 2002); On Austria's Cold War policies, see Günter BISCHOF, *Austria in the First Cold War, 1945–1955: The Leverage of the Weak* (New York, NY: St. Martin's Press, 1999); on Kim Il Sung's pressures on Stalin to obtain permission to attack South Korea in 1950, see Kathryn WEATHERSBY, "Soviet Aims in Korea and the Origins of the Korean War, 1945–1950: New Evidence from the Russian Archives," CWIHP Working Paper No. 8, Woodrow Wilson Center, Washington, D.C., November 1993; on Hanoi's skilful maneuvering within the international context see Lien-Hang T. NGUYEN, *Hanoi's War: An International History of the War for Peace in Vietnam* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 2012); and on Romania's maneuvering within the Cold War context and the structure of the Sino-Soviet split, see Mircea MUNTEANU, "The Making of a Maverick: Romanian Foreign Policy, the Sino-Soviet Split, and US Secret Diplomacy in Asia, 1965–1971" (Ph.D. diss., History Department – The George Washington University, Washington, D.C., forthcoming).

role of smaller players during the Cold War – the article contributes to a growing body of literature which shows that the communist camp was not a monolithic entity and that smaller nations like DPRK, Poland, and Czechoslovakia were active players with their own agendas and interests.⁷

The Creation of the NNSC and Its Functions

By early July 1951, the two sides fighting in the Korean War, the United Nations Command (UNC) and the Chinese People's Volunteers/North Korean People's Army (CPV/KPA), agreed to enter into negotiations on July 10 at Kaesong. In addition to the POW issue which stalemated the negotiations,⁸ the truce talks, focused on devising an international body to supervise future ceasefire on the Korean Peninsula. The communists urged that, since neither China nor North Korea was a United Nations (UN) member, the UN supervision of an armistice was out of the question. They proposed that instead a neutral nations' supervising commission should carry out this task. US officials, who preferred the UN supervision, suggested that each side put forth three countries that were not involved in combat during the Korean War. The definition of neutrality was thus based on a country's non-participation in the war on the Korean Peninsula. The US asked Sweden, Switzerland, and Norway to represent the US/UN side. The PRC accepted this proposal and suggested that the Soviet Union, Poland, and Czechoslovakia represent the CPV/KPA side. The choice of the Soviets was clearly unacceptable to the United States as a "neutral" nation. To be sure, there were no Soviet combat soldiers on the ground in Korea, but Moscow sent military and economic aid to Pyongyang and provided Russian pilots (who were most known for their performance in the so-called MiG

⁷ Sergey RADCHENKO, *Two Suns in the Heavens: The Sino-Soviet Struggle for Supremacy, 1962–1967* (Stanford, CA/Washington D.C.: Stanford University Press/Woodrow Wilson Center, 2009); Lorenz M. LÜTHI, *The Sino-Soviet Split: Cold War in the Communist World* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008); Sheldon ANDERSON, *A Cold War in the Soviet Bloc: Polish-East German Relations: 1945–1962* (Boulder, CO: Westview Press, 2001); CHEN Jian, *Mao's China and the Cold War* (Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 2001).

⁸ The truce talks soon encountered a series of obstacles one of which was the POW issue, placed on the agenda on December 11, 1951 and continued for seventeen long months. The main problem was that the US/UN formally proposed voluntary repatriation; those not willing to return home would be released on the condition that they would not bear arms in the Korean conflict again. The CPV/KPA preferred to have the soldiers simply return to their respective sides. The issue did not seem to concern the American POWs as much as it did the Chinese and Korean soldiers, because the CPV/KPA captured South Korean soldiers who were then forced into its ranks; similarly, the UNC held POWs who were Taiwanese and forced to fight on the Chinese side. Therefore, the main discussion was whether to offer POWs option to refuse repatriation or be returned "home" by force. Therefore, the talks were stalemated over this issue. See CHEN, *Mao's China and the Cold War*, 99–108. For more details on especially the Chinese POWs, see David Cheng CHANG, "To Return Home or 'Return to Taiwan': Conflicts and Survival in the 'Voluntary Repatriation' of Chinese POWs in the Korean War" (Ph.D. diss., University of California, San Diego, 2011).

alley).⁹ The US soon rejected the Chinese proposal and suggested that two, instead of three, countries represent each side of the Korean War. The Chinese in the end acquiesced – a sign that Beijing wanted the end to the war and did not insist on further haggling on the issue. Sweden and Switzerland became to represent the West, while Poland and Czechoslovakia represented the communists in the NNSC; the latter two seemed to have accepted their new international missions more out of obligation as the members of the communist bloc than their own will.

At this point, it is not entirely clear why Poland and Czechoslovakia were selected by the Chinese, the Soviets, and the North Koreans, as well as accepted by the United States. Although this is only a speculation at the moment, one consideration on the communist side, and especially on the part of Moscow, could have been a future NNSC member's record during WWII. While Poland and Czechoslovakia were invaded and occupied by Hitler's Germany, other Eastern European countries, including Slovakia (which seceded in March 1939), Hungary, Romania, and Bulgaria were in alliance with Nazi Germany. Albania, although conquered by Benito Mussolini, was governed by the Albanian Fascist Party. The Yugoslavs, too, fought the Nazis, but Stalin broke off relations with Tito in 1948. Therefore, since memories of WWII were still fresh, perhaps the Soviets (and the Chinese and North Korean communists who fought Japan – an Axis power allied with Germany), preferred the Poles and the Czechs over other choices.¹⁰

The UN membership may have also played a role in the selection of future NNSC members, but this is also questionable. Although the PRC was opposed to any UN supervision, it is plausible that the Soviets insisted that the future NNSC members would also have to be accepted members of the post-WWII international system and that included a membership in the UN. This requirement may have been important for the United States which was one of the major architects of the post-WWII international order. While Poland and Czechoslovakia joined the UN on October 24, 1945 (as the first wave of UN member nations which suffered from the German occupation and fascism), Albania, Bulgaria, Hungary, and Romania did not until December 14, 1955. Yugoslavia, too, joined the UN in 1945, but, due to the rift with Stalin, it was clearly not an option for Moscow. At the same time, it is noteworthy that Switzerland, unlike Sweden, was not a UN member,¹¹ but was still Washington's choice for the membership in the NNSC. It is plausible that the US government wanted to use the Swiss as a third force in the peace commission in that

⁹ Leonid KRYLOV and Yurii TEPSURKAEV, *Soviet MiG-15 Aces of the Korean War*, (New York: Osprey, 2008); Kenneth P. WERRELL, *Sabres over MiG Alley: the F-86 and the Battle for Air Superiority in Korea* (Annapolis, MD: Naval Institute Press, 2005).

¹⁰ To be sure, the Soviets invaded Poland on September 17, 1939 and committed atrocities, such as Katyn massacre in spring 1940 in which over twenty thousand Polish officers and intellectuals were executed on the orders from the NKVD. Therefore, the trust issue between the Russians and the Poles in this respect was delicate to say the least. At the same time, the fact that the NNSC would be a military commission and that many of the Polish soldiers and officers who stayed behind in Poland after WWII (unlike those who fought on the side of the Home Army or *Armia Krajowa* attached to the Polish government-in-exile in London) fought along the Soviets in WWII against the Germans, may have given the Soviets a reason to consider the Poles as loyal allies. This, however, needs to be further investigated upon the access to Russian materials.

¹¹ In fact, Switzerland did not join the UN until 2002.

while being part of the West, they could be considered most neutral of all NNSC members given Switzerland's long history of neutrality (albeit questionable during WWII), its non-participation in the Korean War, and non-membership in the UN. This and other explanations need to be further investigated, however, especially once the access to the Russian archival materials becomes more available.

Regardless of the reasons of why Poland and Czechoslovakia were picked as two communist countries to serve in the NNSC, they found themselves performing an international mission in the name of promoting peace (and simultaneously advancing communism) in faraway lands and cultures quite foreign to them. With the signing of the Korean Armistice on July 27, 1953 at Panmunjom, the NNSC went into effect. The financing of the commission (e.g. travel and administration) was carried out by the sides involved in the war.¹² The Swedish and Swiss camps were located in the southern half of the Demilitarized Zone (DMZ) adjacent to the Joint Security Area (JSA) – a designated security area between the UN and the DPRK, an area outside the administrative control of South and North Korea located in Panmunjom. The Polish and Czechoslovak camps were nearby on the North Korean side a little north of the Military Demarcation Line. Each delegation would be headed by a senior officer who was also to have an alternate in case the officer could not make NNSC meetings. The NNSC was initially provided by twenty inspection teams comprised of no less than four officers and appointed by both the CPV/KPA and the US/UNC side. There were ten checkpoints, or ports of entry, in all of Korea, five in the South (Inchon, Taegu, Pusan, Kangnung, Kunsan) and five in the North (Sinuju, Chongjin, Hungnam, Manpo, Sinanju). Ten permanent inspection teams were stationed in these checkpoints (five in each part of Korea) and they would have full convenience of movement within these areas and routes of communication. The other ten teams that were mobile were stationed in the general vicinity of the headquarters of the NNSC (in the DMZ). The number of these teams could be reduced if so desired and upon the agreement of the senior members of both sides of the Military Armistice Commission (MAC). It is worth noting here that initially the US requested that there would be twelve inspection points, while the communists wanted only three, as North Korea did not want much foreign presence on its soil, problem that would soon surface in the early days of the commission.¹³ In any event, these checkpoints included railway stations, seaports, and airports. Therefore, the main functions of the NNSC were to supervise, observe, inspect, and investigate armistice violations in any of these checkpoints and beyond carried out through their inspection teams.

Article II 13 (c) and 13 (d) of the Armistice Agreement were most pertinent to the work of the NNSC, ensuring that neither North Korea nor South Korea posed a military threat to one another again. Article II 13 (c) stipulated that both sides of the conflict must “cease the introduction into Korea of reinforcing military personnel.” This, in essence, meant no more than 35,000 persons in the military service shall be

¹² Top Secret Telegram (hereafter cited as TST), Urgent, Góra (Beijing) to Skrzyszewski (Warsaw), June 10, 1953, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych [Foreign Ministry Archive] (hereafter cited as AMSZ), z-6/77, w-35, t-431.

¹³ Secret, Note from Poland's Charge d'Affaires Ryszard Deperasiński to the Ministry of Foreign Affairs, Autonomous Department of Eastern Affairs, Director Słuczański, Pyongyang, March 28, 1952, AMSZ, SWW (1952), pp. 5–7.

admitted into Korea by either side in any calendar month under the rotation policy. The rotation was defined as “the replacement of units or personnel by other units or personnel who were commencing a tour of duty in Korea.” The NNSC inspection teams had to make reports regarding arrivals in and departures from Korea of military personnel at the ten checkpoints mentioned above and submit them to the MAC and the NNSC. As far as Article II 13 (d), it stipulated that both North and South Korea had to cease the introduction of reinforcing combat aircraft, armored vehicles, weapons, and ammunition into their territories. The loophole, however, was that the article also stated that “combat aircraft, armored vehicles, weapons, and ammunition which are destroyed, damaged, worn out, or used up during the period of the armistice may be replaced on the basis piece-for-piece of the same effectiveness and the same type.” The article made it clear that such combat aircraft, armored vehicles, weapons, and ammunition shall be introduced into Korea only through the ports of entry of ten checkpoints. What it meant in essence was that neither side could, for example, buy or receive planes, trucks, tanks in their entirety, but were allowed to purchase them in parts or acquire replacement parts for the old equipment. The inspection teams had to make reports to the MAC and the NNSC on every incoming shipment to justify the requirements for combat aircraft, armored vehicles, weapons, and ammunition to be introduced into Korea for replacement purposes.¹⁴

In addition, the MAC, or the senior member of either side, was authorized to request the NNSC to conduct special observations and inspections at places outside the DMZ where violations of the Armistice Agreement have been reported to have occurred. The NNSC was to submit its fact-finding period reports to the MAC of the results of their observations, inspections, and investigations. They had to be periodic and also upon request by the MAC. One of the main stipulations was that these reports should not be delayed by the process of translation or evaluation. This tactic, however, was used by the communists early on in order to delay the process of inspections to obtain favorable results for their side. Finally, the NNSC would work together with the Joint Observer Teams composed of the representatives of the two sides of the conflict. Therefore, the NNSC members would interact almost on a daily basis with CPV/KPA and UNC officers. Given that the Poles and the Czechs were representing the communist side, they would have much closer interactions with the Chinese and North Korean officers, relations that were often strained and placed them in difficult positions.

Communist Tactics within the NNSC (August 1953 – April 1954)

Beijing, not Moscow, was clearly in charge of the NNSC affairs on the communist side, including tactics (approved by the Soviet leadership), logistics and planning, thereby corroborating the view that the Soviets delegated the Chinese to run the communist show in Asia.¹⁵ As a former Polish NNSC colonel later recalls, “I had

¹⁴ The Korean War Armistice Agreement, Panmunjom, Korea, July 27, 1953 <http://www.nautilus.org/DPRKBriefingBook/agreements/> (Accessed March 31, 2012).

¹⁵ The Chinese agreed, in light of Korea’s dire economic situation, to provide food for the NNSC delegates (those Polish and Czech delegates in the DMZ would be taken care of by the CPV and KPA side, while the US/UN side would take care of the Swiss and Swedes). The Chinese even

an opportunity to take a close look at the relations which then prevailed between Communist China and Russia. The Soviet Union ceded the whole Korean problem to China and we received all our instructions from the Chinese.”¹⁶ The Chinese asked Warsaw to send a group of at least five hundred military officials to all of Korea.¹⁷ They asked that Polish military officials be politically seasoned, with reliable communist backgrounds, versed in Russian and English, be savvy in international law, and most importantly, be able to make decisions independently. The latter was particularly vital, because communist delegates working in South Korea would have to make decisions without consultations with the Chinese or North Koreans.¹⁸

The Chinese requirements were not easily met and there were delays in dispatching staff and officers. The issue was clearly organizational, but also political. The latter was a problem in particular. The Polish government in Warsaw, as well as the Polish society, was still plagued by remnants of Stalinism – the times of deep suspicion towards the West and domestic fear and terror.¹⁹ Thus, sending military officers, soldiers, and staff who were loyal to the communist cause while also able to speak foreign languages and/or be versed in international law, and comfortable with

agreed to provide luxury items like wine, vodka, and cigarettes. The Poles would bring tents, cots, freezers, stoves, chairs and tables, as well as cars and trucks. The DPRK provided mechanics and chauffeurs, while the PRC supplied fuel. TST, Kiryluk-Bibrowski (Beijing) to Wągrowski (Warsaw), July 8, 1953, AMSZ, z-6/77, w-35, t-431.

¹⁶ “Colonel Tykociński’s Revelations, August 1966,” Open Society Archives at the Central European University, <http://www.osa.ceu.hu/files/holdings/300/8/3/text/42-1-101.shtml> (accessed on 27 February 2008).

¹⁷ Urgent, TST, Kiryluk (Beijing) to Naszkowski (Warsaw), May 7, 1953, AMSZ, z-6/77, w-35, t-431.

¹⁸ Urgent, TSTs, Góra (Beijing) to Skrzyszewski (Warsaw), June 12 and 15, 1953, AMSZ, z-6/77, w-35, t-431.

¹⁹ For more details on Stalinism in Poland, see especially: Grzegorz MAJCHRZAK and Andrzej PACZKOWSKI, eds.: *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1954–1956: Taktyka, strategia, metody* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2011); Andrzej PACZKOWSKI, *Trzy twarze Józefa Światły. Przyczynek do historii komunizmu w Polsce* (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2009); Ryszard TERLECKI, *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2007); Piotr OSEKA, *Rytuały Stalinizmu: Oficjalne święta i uroczystości rocznicowe w Polsce 1944–1956* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2006); Marek WIERZBICKI, *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie* (Warszawa: ISP PAN, 2006); Antoni KURA, *Aparat bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości wobec kolektywizacji wsi, 1948–1956* (Warszawa: IPN, 2006); Krzysztof SZWAGRZYK, *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza (1944–1956) t. I* (Warszawa: IPN, 2005); Grzegorz MAJCHRZAK and Andrzej PACZKOWSKI, eds.: *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1953–1954. Taktyka, strategia, metody* (Warszawa: IPN, 2004); Sławomir CENCKIEWICZ, *Oczami Bezpieki: Szkice i materiały z dziejów aparatu bezpieczeństwa PRL* (Kraków: Arcana, 2005); Paweł PIOTROWSKI, *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza (1956–1975) t. II* (Warszawa: IPN, 2004); Dariusz JAROSZ, *Polacy a stalinizm 1948–1956* (Warszawa: Instytut Historii PAN, 2000); Antoni DUDEK and Andrzej PACZKOWSKI, eds.: *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950–1952. Taktyka, strategia, metody* (Warszawa: Bellona, 2000); Zbigniew BŁAŻYŃSKI, *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955* (Warszawa: RYTM, 1990); Teresa TORAŃSKA, ed.: *“Them”: Stalin’s Polish Puppets* (New York: Harper and Row, 1988); Czesław MIŁOSZ, *The Captive Mind (Zniewolony umysł)* (New York: Vintage International, 1990).

the West, was challenging to say the least.²⁰ Such individuals either did not exist in 1953 Poland or were a rarity, especially as needed at the highest levels. In any case, the Poles had to step up and come up with nominations. Although the author was not able to obtain access to the files, there is known to be Military Unit 2000 (Jednostka Wojskowa 2000) which trained Polish officers prior to their dispatch to the NNSC (and the ICC). Training hundreds of officers, however, surely required some time even if it were in a form of a crash course.

The Chinese were clearly dissatisfied with this state of affairs, as they wanted to get the ball rolling on supervising the armistice as soon as it would be signed.²¹ They asked the Poles to speed up their dispatches. They also instructed the Poles and Czechs to cooperate with the Indians, Swedes, and Swiss on the issue of POW repatriation to facilitate a quick conclusion of the armistice. They even asked the Poles to “borrow” Soviet interpreters of Korean and have them pose as Polish citizens. This was because there were more Soviet experts of Korea than there were in Poland. The Poles rejected this request, because they did not want Soviet presence that could bring about “undesirable consequences” for the Poles.²² Surely, there were limits of how much the Poles were going to acquiesce to the Chinese. Therefore, the interests of Poland and China were soon somewhat at odds: while the Poles may have wanted to maintain a semblance of “neutrality” in its new mission and less of an overt association with the Soviets, the Chinese cared about concluding the war in order to move on with their own domestic affairs.

Stalinism was still palpable within the Polish People’s Army and would thus affect the selection of Poland’s officers and head commissioners. The highest echelons were infested with those closely associated with the Soviet Red Army. Therefore, no wonder that the man in charge of the Polish delegation to the NNSC – General Mieczysław Wągrowski²³ – also spent WWII in the USSR and was

²⁰ “Report regarding the exchange of the composition of the personnel of the Polish Mission to the Neutral Nations’ Supervisory Commission in Korea” prepared by General Wągrowski on November 17, 1953, AMSZ, SWW (1953).

²¹ Urgent, TSTs, Góra (Beijing) to Skrzyszewski (Warsaw), June 16, 17, and 18, 1953, AMSZ, z-6/77, w-35, t-431.

²² TST, Kiryluk-Bibrowski (Beijing) to Skrzyszewski-Wągrowski (Warsaw), July 2, 1953, AMSZ, z-6/77, w-35, t-431.

²³ Mieczysław Wągrowski (or Mieczysław Pustelman), was born in 1902 in Warsaw. He studied at the University of Warsaw and in Grenoble, Switzerland. He graduated from the School of Officer Cadets in 1930. He was a member of the Communist Party of Poland (KPP) – dissolved by Stalin in the late 1930s – and the French Communist Party. He spent World War II in the Soviet Union where he was one of the initiators of the Union of Polish Patriots (ZPP). In 1943, he became the head of the political and educational section of the 1st Kościuszko Division (a Polish army unit formed in the Soviet Union under the auspices of the Soviet Red Army). In 1944–1945, he became the head of Propaganda Section in the Main Political and Educational Office of the Polish Army (GZPW WP), which was the central institution of the Ministry of Defense operating in the Polish Army on the instructions from the Polish Workers’ Party (PPR) until 1948 and then the Polish United Workers’ Party (PZPR); he also became a lieutenant in 1945. He served as the military attaché in London whose task was to repatriate soldiers from the Polish Military Forces (PSZ), which fought during World War II, to the West. In 1946–1947, he served in high level positions of the Central Committee of the PPR. He served as the head of the GZPW WP from October 1948 until November 1949; he became a general in 1948. From November 1949, he was a chairman of the Presidium of the Military National Council in the city of Gdańsk and Deputy Minister for State

a co-founder of the Union of Polish Patriots (ZPP), a group of Polish communists overseen by Stalin that was the basis for Poland's communist regime. There is some evidence, though, indicating that once the NNSC began its work, Soviet citizens served in the commission under the guise of Polish uniform. It is not clear at this point how many and in what capacity (most likely intelligence). What is clear is that the Poles by late 1954, wanted to remove them from the ranks of the Polish delegation, as suggested by Colonel Marian Bugaj, an intelligence officer.²⁴ His reason was primarily to show that "the Americans and South Koreans were very sensitive to the issue of the Soviets being there."²⁵ Indeed, as noted by one historian, Poland's membership in the NNSC gave the Polish intelligence services an opportunity to establish working contacts with the officers of the GRU (Soviet foreign intelligence agency) and to observe the intelligence activities between the West and the Soviet bloc.²⁶ Therefore, it is plausible that in order to carry out their intelligence activities, the Poles did not want to be directly associated with the Soviets, but wanted to still maintain cooperation with them. At the same time, perhaps the Polish delegation wanted to get rid of Soviet presence as part of the nascent de-Stalinization process.²⁷ In any event, in July 1953, the Chinese, who were eager to conclude the Korean War, were not concerned whether there were Polish or Soviet citizens within the ranks of the Polish delegation as long as they got the job done. Yet, Chinese officials, including Chinese Premier and Foreign Minister Zhou

Control. He served as the head of the Polish delegation to the NNSC from July 1953 to April 1954. He was also active in Union of Freedom Fighters for Democracy (ZBoWiD), chairman of the Polish-Soviet Friendship Society. He died in Warsaw in 1967. Source: Henryk P. KOSK, *Generalicja Polska: Popularny Słownik Biograficzny, Tom II* [Polish Generals: Popular Biographic Dictionary, Volume II] (Pruszków: "Ajaks," 2001), 240–241.

²⁴ Sławomir CENCKIEWICZ, *Długie Ramię Moskwy: Wywiad Wojskowy Polski Ludowej, 1943–1991* [Moscow's Long Arm: Intelligence Services of the People's Army of Poland, 1943–1991] (Poznań: Zysk i S-ka, 2011), 190.

²⁵ Secret, "Report from the Inspection of the Polish Mission to the NNSC in Korea prepared by Colonel Marian Bugaj, December 22, 1954 – January 14, 1955," AMSZ, z-12, t-1211, w-60, p. 8.

²⁶ The first observers and advisers of the military intelligence of the Polish People's Army had already left for Korea to aid their North Korean counterparts in 1951, see Institute of National Remembrance Archives, Warsaw, IPN BU 1666/1196 cited in S. CENCKIEWICZ, *Długie Ramię Moskwy*, 125–126.

²⁷ This dissatisfaction with the Soviet presence in the Polish military ranks was one of the major issues of "The Polish October 1956" events during which the Poles challenged the Soviets in order to assert more autonomy in their domestic affairs following Nikita Khrushchev's now famous Secret Speech of February 1956 at the Twentieth CPSU Congress that denounced Stalin's cult of personality and called for peaceful coexistence with the West. For more details on Soviet officers in the Polish army, see Edward Jan NALEPA, *Oficerowie Radzieccy w Wojsku Polskim w latach 1943–1968* [Soviet Officers in the Polish Army in the Years 1943–1968] (Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1992); For more details on 1956, see Paweł MACHCEWICZ, *Rebellious Satellite: Poland 1956* (Washington D.C./Stanford, CA: Woodrow Wilson Center/Stanford University Press, 2009); Leszek W. GLUCHOWSKI, "The Soviet-Polish Confrontation of October 1956: The Situation in the Polish Internal Security Corps," CWIHP Working Paper No. 17, Woodrow Wilson Center, Washington, D.C. April 1997; Mark KRAMER, "Special Feature: New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crisis," *CWIHP Bulletin* Issues 8/9, Spring 1997; Jan ROWIŃSKI, ed.: *The Polish October 1956 in World Politics* (Warsaw: PISM, 2007).

Enlai, encouraged Polish and Czechoslovak delegates to ask for whatever they needed while in Korea.²⁸

One of the most pressing tasks following the armistice was the repatriation of POWs. The process was to be conducted through explanatory sessions, not voluntary repatriation as first proposed by the US.²⁹ This meant that now each POW would be put into a room where representatives from both sides – communist and the West – would “explain” why and whether he should repatriate or not. The Neutral Nations’ Repatriation Commission (NNRC) was set up for this purpose within the DMZ; it was headed by India and consisted of four members of the NNSC. General K.S. Thimayya supervised nearly 6,000 Indian officers who guarded the POWs.³⁰ The repatriation process was highly sensitive for both sides of the conflict, as the UN/US side wanted to go ahead with voluntary repatriation, while the CPV/KPA side wanted all-for-all repatriation.³¹ Polish political and military advisers, Ambassador Stanisław Gajewski³² and Władysław Tykociński,³³ consulted with the Chinese on the tactics within the NNRC.³⁴ The PRC officials estimated that 15,000 Chinese volunteers and 85,000 North Korean soldiers would not want to repatriate, categorizing them into three groups: 1) ‘unwilling’ to repatriate; 2) agents of Chiang Kai-shek; and 3) those who were sabotaged.³⁵ But, they overestimated the numbers of 40–50 % of those who would want to repatriate. After explanatory sessions, which lasted ten days, only 20 out of 1000 soldiers interviewed decided to repatriate, making the number closer to 2 %, not 50 %! Due to irreconcilable differences between the UNC and the CPV/KPA, the Indians decided to return the POWs to their respective sides, thereby disbanding the NNRC in February 1954.

²⁸ TST, Góra (Beijing) to Słuczański (Warsaw), July 26, 1953, AMSZ, z-6/77, w-35, t-431.

²⁹ Pitman B. POTER. “Repatriation of Korean Prisoners of War.” *The American Journal of International Law* 47, no. 4 (1953): 661–662.

³⁰ Urgent, TST, Góra (Beijing) to Skrzyszewski (Warsaw), July 29, 1953, AMSZ, z-6/77, w-35, t-431.

³¹ For details on Korean War POWs, see, Lewis H. CARSLON, *Remembered Prisoners of a Forgotten War: An Oral History of Korean War POWs*. (New York, NY: St. Martin’s Press, 2002) and Richard A. PETERS, *Voices from the Korean War: Personal Stories of American, Korean, and Chinese Soldiers* (Lexington, KY: University Press of Kentucky, 2004).

³² Stanisław Gajewski, was born on October 18, 1912 in Cracow, Poland. He held an M.A. in Law from the University of Warsaw. In February 1954, he became Poland’s ambassador to France. He was fluent in French, German and Czech, while his knowledge of English was at an intermediate level. He served as the consular section’s head in the Polish embassy in Prague during the first years after the Second World War. Source: AAN, KC PZPR 237-XXII-484, p. 93; *Rocznik służby zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej*. Stan 15 grudnia 1946, Warszawa 1946, p. 21.

³³ Władysław Tykociński was a lifelong communist who, when he defected to the West in May, 1965, was the head of the Polish Military Mission in West Berlin. For a fascinating account of his experiences, see “Colonel Tykociński’s Revelations, August 1966,” Open Society Archives at the Central European University, <http://www.osa.ceu.hu/files/holdings/300/8/3/text/42-1-101.shtml> (accessed on 27 February 2008).

³⁴ “Report of the Work of the Polish Representation in the NNSC in Korea” prepared by Ambassador Stanisław Gajewski to the Polish Ministry of Foreign Affairs on 2 March 1954, Archiwum Akt Nowych [Archive of Modern Records] (hereafter cited as AAN) KC PZPR: XIA/82, pp. 63–78.

³⁵ TST, Gajewski (Beijing) to Skrzyszewski (Warsaw), Aug 31, 1953, AMSZ, z-6/77, w-35, t-431.

Once the repatriation issue was out of the way, it became clear that the work of the NNSC would encounter numerous problems, including the competency of communist NNSC delegates, loopholes in the commission's design combined with Cold War setting, and the differences among the communists of what role the Poles and Czechs were to play. The incompetence of the Polish NNSC delegation was felt early on, although over time, things gradually improved. The main issue was that even the most senior officers, including the head of the Polish delegation, had little knowledge of international law and diplomacy, including military men like General Wągrowski. To be sure, the NNSC was a military commission, but in the end it was a political and diplomatic entity as the two sides of the conflict were dealing with supervising the armistice – an international legal agreement. Thus, it became clear that more diplomatic skill would be needed in the NNSC for the Poles to carry out their tasks demonstrated by Colonel Bugaj's request to Warsaw: "The Polish Mission in the NNSC should not be of a military character, as it is now, but should be more of a diplomatic mission. The officers should constitute a small minority in the mission, as military experts. In each [inspection] team we need an officer, but the head of the mission should be a civilian who has background in diplomacy. While the Foreign Ministry should be responsible for appointing the heads of the NNSC Polish delegation, the Defense Ministry should fill military positions."³⁶

The NNSC was not functioning as well as it was designed to do. The main problem was naturally the Cold War setting. The NNSC operated within the Cold War structure in which each side was pushing and pulling for their respective clients to obtain the best results as far as the Articles II 13 (c) and 13 (d), described above, which dealt with the rotation of the military personnel and, of course, the military equipment. The problem often arose when it came to the determination when each side actually received some military equipment. In other words, was it before or after the armistice had been signed? The main point was for both North and South Korea – at this time perceived as ardent enemies – to arm in order not to be vulnerable for future attacks. Thus, the NNSC's work was often stalemated.

There were discrepancies in numbers in fact finding, including the kind and amount of military equipment that entered Korea. For example, the UNC would at times have lower numbers than those of the inspection groups in the South and vice versa. The Swedish and Swiss delegates requested to dispatch mobile inspection teams to investigate violations on the Sino-Korean border. The communist side, including the Poles, viewed such requests as "American provocations." Although not much was found or proved, the communists most likely concealed the weapons or machine parts that were transported through that border (i.e. parts of military planes) but were not in accordance with the allowance of the armistice agreement. In all, it seems that the communist side did not want to have inspections conducted in the North while wider inspections were conducted in the South. The Poles and Czechs

³⁶ Secret, "Report from the Inspection of the Polish Mission to the NNSC in Korea prepared by Colonel Marian Bugaj, December 22, 1954 – January 14, 1955," AMSZ, z-12, t-1211, w-60, p. 8.

did not allow such inspections to take place in the North as these were “beyond the competence of the NNSC.”³⁷

Polish evidence reveals, however, that there were serious problems between how the Poles perceived their role in the NNSC from how it was envisioned by the CPV/KPA officers. To be sure, the Poles and Czechs, most likely just as the Swiss and the Swedes, wanted to obtain the best deals for their respective sides even though they may have tried to act as “neutrally” as possible. It is also a fact that there were more inspections performed in the South than in the North, as the DPRK did not want any foreign officers to snoop around on their soil. This is why the Poles and Czechs would stalemate such inspections on several occasions. The CPV/KPA side also did not want to rotate the military equipment as stipulated by the NNSC. This, in turn posed problems for the Polish and Czech delegates who had to either conceal the military equipment or obstruct inspections. Although some contemporary Polish reports emphasized that there were “impeccable” relations among the communists,³⁸ other evidence demonstrates that Polish officers found the North Korean and Chinese demands on them too excessive, thereby encroaching on Poland’s international image and not falling in line with the overall communist policy of easing international tensions which was promoted by Moscow and Beijing following Stalin’s death in March 1953. The Poles thus had serious reservations about the hard-line tactics adopted by the CPV/KPA officers and did not want to be treated like their stooges even though they agreed to further their communist cause in Asia. For example, Colonel Zdzisław Bibrowski³⁹ – the head of the Polish delegation in the NNSC – wrote to Deputy Foreign Minister Marian Naszkowski in early 1954: “I had already broached in a very careful manner the possibility of difficulties which could result from not rotating [military] equipment. Given the clear unwillingness of the Chinese, however, to discuss a series of issues, we attempted to carry out their instructions. I am asking you for an opinion whether this is correct or not [and] especially for instructions on how to treat our neutrality. I attempted to achieve every goal which would result from the alleged equality of the rights of both sides and to prove the incorrectness of the point of view of the UN Command. The Chinese would naturally prefer [our] open engagement by literally repeating their arguments. We don’t think that we could do that without clear instructions from you.”⁴⁰

Warsaw’s response is unknown at the moment to this request. What is clear, however, is that the Poles and Czechs came under criticism from the UNC for

³⁷ See, for example, Note regarding the activities of the NNSC for the month of October 1953, AMSZ, SWW (1953), pp. 31–34.

³⁸ “Report of the Work of the Polish People’s Republic Representation in the Neutral Nations’ Repatriation Commission in Korea” prepared by Gajewski to the Polish Ministry of Foreign Affairs on March 2, 1954, AAN, KC PZPR: XIA/82, p. 74.

³⁹ Zdzisław Bibrowski served as the Deputy Chief of the Polish Military Mission in Berlin in 1946 after which he served as the Head of the Political and Educational Office within the Internal Security Corps (KBW) until the summer of 1952. He obtained the title of Colonel in 1954. He was delegated to Korea in June 1952 within the JW 2000 and served as the chief of the Polish delegation in the NNSC until autumn 1954 [Source: *Biuletyn Informacji Publicznej IPN* at <http://katalog.bip.ipn.gov.pl> (Accessed on April 8, 2012)].

⁴⁰ TST, Bibrowski (Korea) to Warsaw (Naszkowski), Feb 25, 1954, AMSZ, z-6/77, w-40, t-500.

slavishly following the Chinese-North Korean line, which entailed non-cooperation with the Swedes and Swiss, refusals to dispatch mobile inspection teams to the North to investigate the question of rearmament, and not allowing inspections in seaports in the North. The UNC, as well as the Swedes and Swiss, concluded that the NNSC was not capable of performing its duties in North Korea. This was no good news for the communists who were about to negotiate peace settlement in Indochina at the 1954 Geneva Conference and also wanted to form a comparable international body in Southeast Asia to supervise and oversee the future ceasefire. Of course, they would also want a communist representative in such a commission.

The NNSC and the Indochina Connection

The Geneva Conference on Indochina and Korea was officially convened on April 26, 1954 and lasted until July 21, 1954.⁴¹ The participating countries were: the United States, the Soviet Union, France, Great Britain, China, Democratic Republic of Vietnam (DRV), the Associated States of Laos, Cambodia, and Vietnam, South Korea, and North Korea. The main impetus for the conference was that the French were losing ground in Indochina against the Viet Minh led by Ho Chi Minh in their battle to regain influence in the region following WWII.⁴² Achieving a peace settlement became all the more important when the French Expeditionary Corps became defeated at the battle of Dienh Bienh Phu on May 7, 1954 – a now historic battle synonymous with the Viet Minh victory toppling the years of French colonialism. On the same day, Foreign Minister George Bidault, representing France at the Geneva Conference, called for an institution of international control to be set up to carry out peace accords and overseeing free elections in Vietnam.

On May 14, Soviet Foreign Minister Vyacheslav Molotov proposed an international peace commission composed of neutral nations, along the lines of the NNSC in Korea. The Soviets proposed India, Czechoslovakia, Poland, and Pakistan. The US delegate, General Walter Bedell “Beetle” Smith, however, held that a communist nation could never be truly neutral.⁴³ “We are opposed to any ‘counterpart of the NNSC,’” Deputy Under-Secretary Robert Murphy wrote to Smith, “if Soviets should propose an [Eastern] European satellite, this would be unacceptable and we would prefer purely Asian membership.”⁴⁴ To assuage the French, the US officials proposed that “neutral” be replaced by “impartial.”⁴⁵ The

⁴¹ The Geneva Conference focused primarily on Indochina, but also briefly discussed the Korean unification albeit with no result, leaving the Korean Peninsula divided along the 38th parallel.

⁴² Marilyn B. YOUNG, *Vietnam Wars, 1945–1990* (New York, NY: HarperCollins Publishers, 1991), 33–34.

⁴³ Ninth Restricted Session on Indochina, Geneva, May 31, 3pm, the United States Delegation to the Department of State, Geneva, May 31, 1954, Foreign Relations of the United States (hereafter cited as *FRUS*), 1952–1954, Volume XVI, pp. 986–987.

⁴⁴ Top Secret, The Acting Secretary of State, Robert Murphy, to the United States Delegation, Washington, May 31, 1954, 6:14 pm. *FRUS*, 1953–1954, Volume XVI, p. 990.

⁴⁵ Confidential, Twelfth Restricted on Indochina, Geneva, June 4, The United States Delegation to the Department of State, *FRUS*, 1952–1954, Volume XVI, p. 1035.

nations which belonged to this category were, according to the US, Switzerland, Sweden, India, and Pakistan.⁴⁶ The communists, however, stood their ground.

In mid-June, a glimpse of hope came with the new government in France headed by Pierre Mendes-France who promised that he would resolve the Indochina issue by July 20 or simply resign. There is evidence that Zhou Enlai wanted to seize the moment and instructed the NNSC members, as well as the CPV/KPA officers, to cooperate with the Swedes, Swiss and the UNC. Among other things, these instructions asked that inspections in the North of ports and railway stations be allowed. Polish documents show that these instructions were not welcome by either the North Koreans or the Chinese on the ground.⁴⁷ While Moscow and Beijing continued to be insistent on a communist member in a future Indochina commission, they seemed to have left it up to the Poles to restrain the intransigent CPV/KPA officers and Czech delegates.

On June 16, Molotov came out with another variant which included a more restricted international commission composed of India (chairman), Poland, and Indonesia or “another Asiatic power.”⁴⁸ This was the first time that Moscow dropped Czechoslovakia and put forth only Poland’s candidacy. Without having access to Soviet materials, it is not clear why they did so. Polish sources strongly suggest, however, that this decision was most likely related to the actions of the Polish commissioner in the NNSC on the Korean Peninsula who, unlike his Czech counterpart, exhibited a lot more flexibility and patience in dealing with the more rigid CPV/KPA officers, who were often supported by the Czech commissioner. Krzemień showed that he was able to both represent the communist interest to degree possible, but was also willing to and capable of cooperating with Western counterparts. Given that the situation in Indochina would be even more delicate than in Korea, the Soviets, as well as the Chinese and the North Vietnamese, needed a communist nation that would be both representing their interests, but also appealing to the West.

The Soviets and Chinese were pleased with the differences between the US and other Western nations. As Molotov emphasized in his speech to the Presidium, “The divergence between the USA and other Western powers’ position, especially those of England and France, became a visible proof of growing disagreements in the imperialist camp, as a result of which the USA at times found itself in opposition to most of the other conference participants.”⁴⁹ Zhou Enlai also instructed Chinese

⁴⁶ Telegram, Zhou Enlai to Mao Zedong and Others, Regarding the Situation at the Eleventh Restricted Session, June 4, 1954, Record No: 206-Y0050, A CWIHP Document Reader compiled for the international conference “New Evidence on the 1954 Geneva Conference on Indochina,” Washington D.C., February 17–18, 2006, compiled by Mircea MUNTEANU, Christian OSTERMANN, and Ryan GAGE (hereafter cited as “New Evidence on the 1954 Geneva Conference on Indochina”). The electronic version of the Document Reader can be found at <http://www.wilsoncenter.org/publication/the-1954-geneva-conference>.

⁴⁷ TST, Krzemień (Korea) to Naszkowski (Warsaw), June 15, 1954, AMSZ, z-6/77, w-40, t-500.

⁴⁸ Confidential, Fourteenth Restricted Session on Indochina, Geneva, June 16, 1954: The United States Delegation to the Department of State, *FRUS*, 1953–1954, Volume XVI, p. 1161.

⁴⁹ Extract from protocol No. 6 of the meeting of the Soviet Union Communist Party Central Committee Plenum, June 24, 1954, Source: Center for the Storage of Contemporary Documentation

officers in Korea to cooperate with the Swedes and Swiss on sending inspections teams to both North and the South. Most importantly, now that the communists saw that there were differences between Washington and its allies, especially London and Paris, Zhou Enlai sent instructions to the CPV officers to treat the Swedish and Swiss officers in the NNSC differently from the American ones in the UN Command.⁵⁰

The Soviets continued to push the proposal of a three-power commission which would include India, Poland or Czechoslovakia, and Indonesia, or some other Asian country.⁵¹ Vasily Kuznetsov, the Soviet delegate, interestingly brought Czechoslovakia back as an option even though Molotov leaned toward Poland's choice previously. Perhaps this was to test the waters of the Americans to see whether they had a preference as to which nation should be a member. After all, U. Alexis Johnson⁵² was an ambassador to Czechoslovakia at some point and perhaps could have had a preference. Clearly, the Soviets were doing everything to conclude the peace settlement on Indochina.

Johnson replied with a known American line that a choice of the communist nation would be unacceptable to the US government, especially based on his experience with Korea where the Poles and Czechs closely coordinated with the Chinese and North Koreans and did not find "even their most minor flaw," while the Swedes and Swiss did not hesitate to call their shots against UNC.⁵³ As we now know, however, this was not true. The Poles, unlike the Czechs, did not see eye to eye with their Asian comrades. In fact, they warned on many occasions that their obstructing of the NNSC's work, i.e. by not allowing inspections in the North, would lead to future troubles, but their advice was not taken into account. Since such discussions were kept under a tight lid and the communists looked like a unified front to the outside world, the Americans had no reason to believe that the Poles had serious, if any, disagreements with their colleagues.

The Chinese, too, who especially did not want the US to intervene militarily in Indochina, were eager to conclude ceasefire and had to convince the North Vietnamese to do the same. Zhou argued: "If there were not for the American intervention, the Korean People's Army would have been able to drive Syngman Rhee's [troops] into the ocean. Because of American intervention, we only achieved a draw at the end of the war, and were not able to win a victory...Because of this reason, we now have only one main task, and that is to achieve peace...If the war were internationalized, that would not be favorable to us, and we would lose the

(TsKhSD), Moscow, document located and provided by Vladislav Zubok, in "New Evidence on the 1954 Geneva Conference on Indochina."

⁵⁰ Minutes of Conversation between Zhou Enlai and Pierre Mendes-France, June 23, 1954, CFMA, Record No. 206-Y0007 (obtained by CWIHP and translated by Li Xiaobing cwihip.org).

⁵¹ Secret, Priority, Johnson-Kuznetsov Meeting, Geneva, July 1, Afternoon: The US Delegation to the Department of State. *FRUS*, 1953-1954, Volume XVI, pp. 1268.

⁵² U. Alexis Johnson was involved in the cease-fire talks in Korea, as he served as the Deputy Assistant Secretary of State for Far Eastern Affairs, 1951-1953. He also served as US Ambassador to Czechoslovakia from 1953 to 1958.

⁵³ Secret, Priority, Johnson-Kuznetsov Meeting, Geneva, July 1, Afternoon: The US Delegation to the Department of State. *FRUS*, 1953-1954, Volume XVI, pp. 1268.

space to maneuver our rear and flanks would be exposed to threats. Therefore, to prevent America's intervention is the central issue."⁵⁴

By July 18, following numerous private meetings between the communists and the West, as well as within both Western and communist camps, the participants produced drafts of agreements at Geneva. Zhou Enlai and Molotov urged British Foreign Minister Anthony Eden that it was time to reach an agreement on the issue of an international commission.⁵⁵ They proposed India, Canada, and Poland, to which Eden replied that the UK, France, and the US were prepared to accept this proposal.⁵⁶ Indeed, on July 19, the British and French agreed that the International Supervisory and Control Commission (ICC) would consist of India (chairman), Canada, and Poland. The communists, especially the Chinese, were pleased.⁵⁷ The Final Declaration was signed on July 21, 1954. The war was over, but Vietnam was divided along the 17th parallel with the DRV in the north and a regime in the south supported by the United States.

Poland was not a participant at Geneva and therefore Polish sources on the conference are scarce. However, rich materials are available from the Polish archives, especially the foreign ministry, documenting the connection between the NNSC and the Geneva Conference. The link was crucial because while there was wheeling and dealing at Geneva (as clearly demonstrated in American, British, French, Russian, Chinese, and Vietnamese sources over which countries should become part of the ICC), all eyes were turned to the NNSC and its work. The West, especially the Americans (and to some degree the French and the British officials) claimed that the set up for an international supervising body in Indochina, proposed by the Soviets and Chinese, along the lines of the NNSC, would never work because as long as the communists were in it, things would be stalemated.

The Chinese and Soviet governments, however, were adamant about having a communist representative in such a peace commission. At the same time, both Moscow and Beijing were eager to conclude a peace settlement at Geneva at almost any cost, to the chagrin of the Vietnamese, as they wanted to move on with their own domestic issues and thus needed a peaceful international environment which meant

⁵⁴ Zhou Enlai's presentations at the Liuzhou Conference (excerpt), July 3–5, 1954, Source: *Zhou Nianpu*, 394–395 translated for CWIHP by CHEN Jian, in "New Evidence on the 1954 Geneva Conference on Indochina." It is now well-known that Beijing exerted great pressure on Hanoi to accept a division line along the 17th parallel, and not the 13th as the DRV wanted, see especially, Qiang Zhai, *China and the Vietnam Wars* (2000). Zhou Enlai reasoned with Pham Van Dong that in this way the DRV would be much better off politically than East Germany and North Korea, because it had 12 to 13 million people, not 9 million like in the South, and would control the capital, sea ports and a strong economy. "Withdrawing troops from liberated zones would be difficult," Zhou admitted, "but to win a total victory, we sometimes have to sacrifice partial interests." See Minutes of the Meeting between Zhou Enlai and Pham Van Dong, 9:00pm, July 12, 1954, in "New Evidence on the 1954 Geneva Conference on Indochina."

⁵⁵ Telegram No. 966, Immediate, Confidential, From Geneva Conference (U.K. Delegation) to Foreign Office, July 18, 1954, in "New Evidence on the 1954 Geneva Conference on Indochina."

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Telegram, Zhou Enlai to Mao Zedong and Others, Regarding the Situation at the Twenty-third Restricted Session, July 19, 1954, Records No: 206-Y0051, Translated for CWIHP by Chen Jian, in "New Evidence on the 1954 Geneva Conference on Indochina."

no wars or heated conflicts anymore.⁵⁸ This was particularly important for Beijing which was heavily invested not only in the Korean War, but also in the First Indochina War, helping the Viet Minh economically and militarily. After all, the PRC was only founded less than four years before (October 1949), following a bloody civil war, and Chairman Mao could certainly use some rest. Therefore, the Chinese Foreign Ministry prepared a “Preliminary Paper on the Assessment of and Preparation for the Geneva Conference,” urging that the PRC actively participate in the conference and make it a success.⁵⁹ The success meant, of course, bringing about stability and peace to the Southeast Asian region ravaged by war. This is why it was also in the interest of Beijing, as well as Moscow’s, to ensure that the NNSC on the Korean Peninsula functioned well, that is, that the communists would not be accused for obstructing inspections and such in order to serve as a model for a commission in Indochina.

Polish documents demonstrate that there must have been a clear disconnect between Beijing and the CPV officers on how to approach the work of the NNSC. While Beijing wanted to relax tensions, the local Chinese officers in Korea took a much more rigid line. This, in turn not only caused the Poles consternation, but also threatened their international reputation – a fact that they were not pleased about. To be sure, the Poles were proud to be in the commission,⁶⁰ but there were limits. “By following Chinese and North Korean instructions,” Poland’s commissioner wrote to Poland’s Foreign Minister, “the Polish mission is humiliated by constantly having to refuse inspections in the North, the work of the NNSC is paralyzed, and all of this diminishes a possibility for international cooperation.”⁶¹ The Poles were stuck. On the one hand, they were trying to follow a line of cooperation with the Swedish and Swiss delegates to help the communists in their negotiations in Geneva. On the other hand, they had to cope with, but also respect the wishes of, the CPV/KPA officers who, after all, represented Poland’s Asian allies. At the same time the Poles, unlike the Czechs it seems, were not afraid of confronting their Chinese and North Korean colleagues. For example, when the CPV/KPA officers “corrected” Polish/Czech reports on inspections in the South by inserting fabricated facts, the Poles would straighten things out, as these were “blatant accusations” against the UNC officers which “lacked in facts and went too far.”⁶²

It is entirely not surprising that the North Korean officers were not cooperative. After all, they fought a three-year bloody war without bringing the entire Korean Peninsula under communist control and leaving the Korean nation divided. Moreover, the prospects of resolving the Korean question of national unification at Geneva did not look good. North Korean Foreign Minister Nam Il – the Korean War general who was also instrumental in the armistice negotiations – made it clear to the

⁵⁸ CHEN “China and Indochina Settlement,” 255.

⁵⁹ ZHAI, *China and the Vietnam Wars*, 50; Chen Jian, “China and the Indochina Settlement,” 243.

⁶⁰ Top Secret, (Letter) from Bolesław Bierut to Mao Zedong, February 4, 1952, AAN, KC PZPR XI-30, pp. 237–239.

⁶¹ TST, Leszek [Krzemień] (Korea) to Stanisław [Skrzeszewski] (Warsaw), April 25, 1954, AMSZ, z-6/77, w-40, t-500, z-6/77, w-40, t-500. The cable is addressed to “Comrade Stanisław” from “Leszek,” indicating the closeness of their relationship and Krzemień’s high profile status.

⁶² TST, Krzemień (Korea) to Skrzeszewski (Warsaw), April 27, 1954, z-6/77, w-40, t-500.

Poles that the DPRK agreed to the creation of the NNSC only in order to swiftly conclude the war. Now, the North Koreans, he said, did not want the commission, especially since they did not want any “spies [Sweden and Switzerland], who were completely on the leash of the Americans,”⁶³ to “sniff around their country.”⁶⁴ Pyongyang was not interested in the future of Indochina as the DPRK was now focusing on consolidation of communism at home and recovering after the long and devastating Korean War, thereby reinforcing the view that not international communist duty, but national interests often took precedence.

The CPV officers, however, could have used some leverage on their North Korean counterparts, especially since Beijing’s policy for the moment was that of relaxing East-West tensions. They either could not or did not want to do so. The fact remains that Zhou Enlai became aware of the rigid attitude of the CPV officers in Korea. In late August 1954, he told the Polish delegate that some Chinese who worked in Korea for the past three years were “not flexible enough and did not exactly understand their roles.”⁶⁵ Zhou said that these issues were brought to his attention during his meeting with the Polish leadership during his visit to Poland on July 26–28, 1954 immediately following the Geneva Conference.⁶⁶ Warsaw (perhaps acting on Moscow’s orders) must have influenced Beijing to some degree by pointing out that things had to change regarding the CPV officers’ attitude in light of the situation in Indochina.

Polish evidence also makes it clear that the efforts of Poland’s commissioner in the NNSC, a long-time communist and ideologue – General Leszek Krzemień⁶⁷ – to

⁶³ Top Secret, Note prepared by Eugeniusz Cerekwicki, Charge d’Affaires of the Polish Embassy in Pyongyang, August 19, 1954, AMSZ, z-12, w-58, t-1202, p. 4.

⁶⁴ TST, Krzemień (Korea) to Naszkowski (Warsaw), August 20, 1954, AMSZ, z-6/77, w-40, t-500.

⁶⁵ Minutes of Meeting at Zhou Enlai’s between Chinese, North Korean, Polish and Czechoslovak sides on August 26, 1954, AMSZ, z-12, w-58, t-1202, pp. 22–32.

⁶⁶ The records of these talks have not yet been located by the author, and may not exist at all.

⁶⁷ Leszek Krzemień (or Maks Wolf) (1905–1997). He was Brigadier (One-Star) General in the Polish People’s Army (LWP). He is a well-known communist activist, especially of the „wojskówka,” which was a special section for canvassing in the military arm of the Polish Communist Party (KPP) established in 1918. The role of this section was to work out technical plans to secure the workers’ uprising of the KPP against the Polish government, to prepare special operational cadres, and to gather weapons and ammunition. This section also cooperated with Soviet officers from the Red Army who were part of the Western Division who were brought to Warsaw in order to aid the uprising. [Source: Romuald SZERMIETIEW, *Czy Mogliśmy Przetrzeć? Polska a Niemcy w latach 1918–1939* (Warszawa: Bellona, 1994), 36–37]. Krzemień was jailed on numerous occasions during the inter-war period in Poland for his communist activities [Source: AAN, Teczka Osobowa 7864, pp. 24–56]. On Krzemień’s account and analysis of the communist movement in inter-war Poland, see Leszek KRZEMIEN, *Dwudziestolatki początku wieku XX: o ludziach pracy i walce młodzieży komunistycznej w Polsce w latach 1918–1928* (Warszawa: ISKRY, 1967). For more details on national minorities in Poland’s communist party before and after WWII, see Paweł ŚPIEWAK, *Żydokomuna: Interpretacje Historyczne* (Warszawa: Wydawnictwo Czerwone i Czarne, 2012). In September 1939, Krzemień escaped to the Soviet-occupied territory of Poland. He lived and worked in Lvov (now Ukraine) in agricultural administration. In 1941, he became the officer for political and educational affairs in the Kościuszko 1st Infantry Division. He became the Deputy Commander of the Armoured Brigade. In 1945, he became the Lieutenant Colonel. After WWII, he was Chief of the Military Mission in Vienna. In

ensure the cooperation within the NNSC with the Swedes and Swiss (i.e. allowing inspections in the North, expanding social contacts with them,⁶⁸ and overall moderating the hard-line Stalinist language in NNSC's reports prepared by the communist side), were resisted not only by the CPV/KPA officers, but also by the Czechoslovak counterparts. In fact, both Polish and Czech records now reveal that the differences between Krzemień and his Czechoslovak counterpart – General Josef Hečko⁶⁹ – were perhaps much deeper than let on to the outside world, suggesting that the communist camp was not cohesive at all. The main difference lay in that Hečko viewed his job within the prism of class politics. As explained to the Polish ambassador in Pyongyang – Jerzy Siedlecki – by the Czechoslovak ambassador František Sikora, the Czech general “was used to a normal working-class environment, while Krzemień approached all issues from a diplomatic angle.”⁷⁰ What this essentially meant was that Hečko was in Korea to carry out the instructions of his North Korean and Chinese allies without questioning their motives or worrying about a large picture of spreading communism elsewhere in Asia, as was the case of Krzemień. As he told Krzemień on one occasion his job in the NNSC was: “to unmask” the Swedes and Swiss as “agents of the Americans” and thus have no social contacts with them, because such relations would “create traps” for the Poles and Czechs, as well as this would make the communists lose face.⁷¹ Czech archives corroborate Hečko's outlook on the situation in Korea and his very uneasy relationship with Krzemień, as expressed in his secret letter to the Foreign Minister of Czechoslovakia: “According to my opinion, the reason why we have problems in

1946–1947, he served as the Head of the Office for Military Affairs of the President of Poland Bolesław Bierut. He was then briefly the Third Deputy Minister of National Defense. In 1948–1950, he was the Deputy Chief of the Silesian Military District. In 1950–1954, he was the Deputy Head of the Main Political Board of the Polish Army (in 1951, he received a rank of the General). In April 1954, he became the Chief of the Polish Delegation to the NNSC. Upon return in spring 1955, he was in the reserve. In 1957–1968, he was Poland's Commissioner for the Soviet Troops Stationed in Poland and the Chairman of the Polish Delegation to the Joint Commission. He was forced to retire in March 1968 during the intra-party struggles and the wave of the anti-Semitic campaign in Poland. [Source: H. P. KOSK, *Generalicja Polska*, v. 1, 262].

⁶⁸ These efforts included dinners, cocktail parties, film screenings, and get-togethers over Chopin's music – quintessential Polish classical composer.

⁶⁹ Josef Hečko commanded a partisan unit under cover name “Captain Hora” during the Slovak National Uprising in 1944 staged against the Germans in World War Two. In 1952, he became a colonel in Ministry of Defense and in 1954, became Major-General. He was the Chief of the Czechoslovak Mission to the NNSC in Korea from 1954 until 1955. In 1959, he became Lieutenant General and in 1961 he became the Chairman of the “Svazarm” which was the Association for Co-operation with the Army. Source: Open Society Archives: <http://files.osa.ceu.hu/holdings/300/8/3/text/16-6-65.shtml>.

⁷⁰ The origins of this exchange of views are quite humorous. At a party on the 30th anniversary of Mongolia, a tipsy Ambassador Sikora approached Ambassador Siedlecki, lamenting that the Polish-Czech relations severely deteriorated in the NNSC and asking him to solve these frictions. Siedlecki did not like the fact that this was taking place in front of the Romanian ambassador, so he pulled Sikora aside and promised that he would discuss the issue with him the next day in a calmer manner. Indeed, the two met the next day to discuss the state of Polish-Czech relations in the NNSC. Top Secret, “Note of Conversation with Czech Ambassador during one of the parties and visit at his place, Pyongyang, November 28, 1954,” prepared by Jerzy Siedlecki, AMSZ, z-12, w-58, t-1202.

⁷¹ TST, Krzemień (Korea) to Naszkowski (Warsaw), June 2, 1954, AMSZ, w-40, t-500.

cooperation with General Krzemien is that he strongly overestimates the significance of good relations with the Swedes and Swiss, and he also very much underestimates the ability of our friends [North Koreans and Chinese officers] and the need to cooperate with them. The result of all of this is that he wants to bring about compromise at any price. The Swedes and Swiss see this and they get even more impudent. [North Korean] General Li San Cho complained about this fact several times, that is, that the cooperation with General Krzemien was insufficient and difficult, and he told me that he was afraid that there is no way that we can get him to cooperate, and that Foreign Minister Nam Il knows about that. In sum, General Krzemien is a conceited man.”⁷²

At this time it is not clear what Prague’s response was to this letter, and in fact, how much the Czechoslovak government actually pressured its NNSC commissioner to ease tensions on the Korean Peninsula by cooperating with the Western counterparts in allowing fact-finding inspections in the North to determine whether the DPRK was observing the armistice. In any event, Siedlecki told Sikora that “Comrade Krzemień was not a diplomatic bureaucrat in a bad sense, but an old party comrade,” and urged that the two heads of mission cooperate as their line should not be different.⁷³ In private, however, Siedlecki wrote to Warsaw that Hečko was “primitive” and “politically inexperienced,” which caused some mistakes and errors that were usually straightened out by Krzemień.⁷⁴ This, and other documents, illustrate that there were obvious differences between the Poles and Czechs in their view of their role in Korea and in Asia in general.

The question remains why were these tactics and approaches so different? Were they perhaps a reflection of simple insubordination issue on the part of the Czechoslovak general or a larger hard-line policy of Prague? Czechoslovakia, unlike Poland, was a latecomer to the communist camp with a communist coup in February 1948. Paradoxically, the communist system which existed in Poland was less harsh than in Czechoslovakia as reflected in the extent of the show trials in the early 1950s in Eastern Europe.⁷⁵ It was no surprise then that perhaps the Czechoslovak delegates in the NNSC did not want to step out of line with Prague’s hard-line policy toward and suspicion of the West. At the same time, the issue of whether General Hečko acted out of his own personal conviction or instructions from Prague (and Moscow) needs to be further investigated by conducting more thorough research in the Czech archives. As far as Polish primary evidence is concerned, Poland strengthened communism at home, but unlike Czechoslovakia, it seemed to strive to pursue a more

⁷² Secret, Letter from General Josef Hečko, March 22, 1955, Czechoslovak NNSC Delegation in Panmunjom, to Minister of Foreign Affairs, Vaclav David, Prague, Vojenský ústřední archiv-Vojenský historický archiv Praha, Ministerstvo národní obrany, Hlavní politická správa, nr. 173, reference number 9 2/1, box nr 30. The author is grateful to Dr. Jiří Friedl for providing her with this (and other documents) and assisting in its translation.

⁷³ Top Secret, “Note of Conversation with Czech Ambassador during one of the parties and my visit at his place, Pyongyang, November 28, 1954,” prepared by Jerzy Siedlecki, AMSZ, z-12, w-58, t-1202.

⁷⁴ TST, Siedlecki (Pyongyang) to Naszkowski (Warsaw), December 7, 1954, AMSZ, z-6/77, w-40, t-500.

⁷⁵ George H. HODOS, *Show Trials: Stalinist Purges in Eastern Europe, 1948–1954* (New York, NY: Praeger, 1987).

relaxed policy towards the West, while promoting the communist cause abroad. General Krzemiń's actions, in particular, advanced this attitude. He believed in communism and had skills to promote it abroad just as he, and many other communists did in Poland in the 1940s.⁷⁶ These skills were honed by his underground experience during the inter-war period and activities in post-war Poland when the communists (sponsored by Stalin) had to initially use flexible approaches to attract the Polish population which was historically deeply religious and anti-communist. Therefore, he knew how to play the West well, realizing that at times one had to get close to capitalist countries as a means to achieve his end goal of spreading communism. Moreover, following Soviet tactics of driving a wedge between the United States and its Western allies, Krzemiń lobbied hard for flexible tactics in dealing with Swedes and Swiss. He also followed Moscow's and Beijing's policy of relaxing tensions with the West and in the world. When he saw that this policy was not being implemented by the local CPV/KPA officers on the Korean Peninsula, he was sure to bring this fact to the attention of the highest levels reflected in the mounds and mounds of detailed cables to his superiors. His pleas were finally noted in Warsaw, which in turn, took action. At the same time, the policy of relaxing international tensions was also embraced by Warsaw in order to expand her own relations with the rest of the world following years of Stalinism, a policy that became even more widely implemented after 1956. While Krzemiń was concerned with the well-being of the communist camp, he also wanted to aid Poland's international reputation. It is the combination of all of these factors which most likely influenced Moscow, Beijing, and Hanoi to pick Poland – a country that could appeal to the West and advance the communist cause – over Czechoslovakia to serve in yet another peace commission in Asia.

Communist Tactics in the NNSC following the Geneva Conference

Polish evidence suggests that prior to the 1954 Geneva Conference the Soviets were hardly involved in NNSC affairs, including the tensions among its communist members and the CPV/KPA officers. Surely, the Poles acted within the larger framework of the communist camp which favored easing international tensions. There is no evidence, however, that Moscow was sending any detailed instructions to Warsaw on exactly how Polish commissioners should act, or that there were any serious consultations between the Polish and Soviet leadership on the issue. Moscow's distance from the NNSC affairs corroborates the view that the Soviets were much more focused on European affairs during this period and delegated the running of the communist show in Asia to the Chinese. This fact often placed the

⁷⁶ For more details on the consolidation of communist power in Poland (and Eastern Europe), see especially Piotr GONTARCZYK, *Polska Partia Robotnicza: Droga do władzy, 1941–1944* (Warszawa: Fronda, 2006); Krystyna Kersten, translated and annotated by John MICGIEL and Michael H. BERNHARD, *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948* (Berkeley, CA: University of California Press, 1991); Norman NAIMARK and Leonid GIBIANSKII, eds.: *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949* (Boulder, CO: Westview Press, 1997); Andrzej PACZKOWSKI, *Zdobycie Władzy 1945–1947* [The Capture of Power, 1945–1947] (Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1993); Anita PRAŻMOWSKA, *Civil War in Poland, 1942–1948* (New York, NY: Palgrave Macmillan, 2004).

Polish commissioners in a tight spot, as it was Warsaw, not Moscow, which would be humiliated on the international arena, an outcome that was resisted by the Polish commissioners, but an outcome that was unavoidable. All the Poles could do, it seems, was to moderate the work of the NNSC to diminish Cold War tensions to some degree by reducing the level of criticism directed by the West against Poland and Czechoslovakia whom it perceived as completely controlled by the CPV/KPA officers.

In any event, following the Geneva Conference and the establishment of the ICC in Indochina, the Soviets seemed to have taken keener interest in Asian affairs, including issues such as the cooperation between the Poles and Czechs and the cooperation between the Polish and Czech delegations and the CPV/KPA in the NNSC.⁷⁷ Moscow's interest in maintaining a well-functioning NNSC was to show the West that the communists were workable partners when it came to their roles in international peacekeeping bodies. This, in turn could enhance the image of the communist system around the world in general, especially in the eyes of the US and its allies in Asia. Indeed, the stakes seemed high for the communists in Indochina: they both wanted to ensure that communism would take root in all of Vietnam, but at the same time did not want any conflicts. What both Moscow and Beijing, and most certainly Hanoi, desired was for the general elections to take place in Vietnam in July 1956 (as stipulated by the Geneva Accords), so the country could be united under Ho Chi Minh. At the same time, the NNSC and ICC also offered intelligence gathering opportunities for the Soviets by having its allies – Poland and Czechoslovakia – serve in these commissions and be allowed to freely move around South Korea and South Vietnam (where there were of course no communist embassies).⁷⁸

Although the Soviets did take more interest in the work of the NNSC, it was still the Chinese who were clearly in charge. In late August 1954, Polish and Czech delegates went to Beijing for consultations at the highest levels.⁷⁹ Zhou Enlai proposed making concrete moves to ease tensions in Korea, especially in light of South Korean threats to dissolve the NNSC to get “rid of Polish and Czech red spies.” The Chinese decided to agree to partial rotation of military equipment, especially regarding the aircrafts in the DPRK. They urged that improving relations with Swedes and Swiss was of international significance, especially for the Indochina cause. “Chinese Foreign Ministry insufficiently took this into consideration,” Zhou

⁷⁷ TST, Krzemień (Korea) to Słuczański-Kiryłuk-Berman (Warsaw), September 30, 1954, AMSZ, z-6/77, w-40, t-500 and Secret, Note of Conversation between Soviet Charge d’Affaires Semon Lazarev and Polish Chargé d’Affaires Eugeniusz Cerekwicki, August 13, 1954, AMSZ, z-12, w-58, t-1202, pp. 1–2.

⁷⁸ Between 1953 and 1956, there were three hundred Polish soldiers in the NNSC, many of whom were working for military intelligence. Between 1953 and 1984, there were altogether seventy six intelligence officers. As far as Indochina, between 1954 and 1969, there were 10 intelligence officers, between 1957 and 1975, there were 47 in Laos, and between 1954–1975 in Vietnam, there were 121 [Source: Institute of National Remembrance Archives, Warsaw, IPN BU 001719/118 *Udział żołnierzy zawodowych Zarządu II Sztabu Generalnego w międzynarodowych komisjach pokojowych* (The participation of professional soldiers of Section II of the Polish Army General Staff in international peace commissions), pp. 116–118 cited in S. CENCKIEWICZ, *Długie Ramię Moskwy*, 125–126].

⁷⁹ TST, Krzemień (Korea) to Naszkowski (Warsaw), August 21, 1954, AMSZ, z-6/77, w-40, t-500.

said, “We will have to place more emphasis on this in the future.” Although the Chinese, as well as the North Koreans (most likely at Beijing’s pressure) agreed that the NNSC’s mobile inspection teams should be dispatched to North Korea for fact-finding, they would only send such teams if the demands were justified and convenient for the communists; if not, then they would refuse. Zhou Enlai admitted that this state of affairs would cause difficulties for the Poles and Czechs. “Our Polish and Czech comrades would have to deal with it for the common cause,” he said.⁸⁰ Zhou was sure to note that the situation for the Poles was particularly delicate, since they were on the ICC in Indochina.⁸¹

Beijing’s main directives were hammered out in a document prepared by the Chinese Foreign Ministry entitled *The Blueprint of Improving the Work of the NNSC*, which clearly showed the link between the work of the NNSC and the ICC: “In connection with the international situation that has emerged after the Geneva Conference, in order to further efforts to peacefully regulate the Korean problem, as well as to fully introduce into life the ceasefire agreements in Indochina, we feel indispensable to, with our all might, to keep the NNSC and not allow the American side to easily and unilaterally dissolve it. If the US insists on doing so, everything possible must be done, so the United States is entirely to blame.”⁸²

Interestingly, the document also admitted that the dead-lock and inactivity of the NNSC was caused not only by the UNC, but by the communists’ excessive hard-line position on issues, such as the rotation and exchanges of military equipments and sending mobile inspection groups. Now, Beijing wanted to create such a situation in which rotation of military personnel and all war material met the demands of the Armistice Agreement, including withdrawing the CPV from Korea. The blueprint promised to ease restrictions on the movement of the Poles and Czechs around the DPRK, and also encouraged them to expand social relations with the Swedes and Swiss. Also, the Poles and Czechs were to ensure that any UNC’s alleged violations of the armistice was actually based on incontrovertible facts (and not fabricated ones as the CPV/KPA would often insert following the inspections by the Polish and Czech officers in the South). Most importantly, the blueprint stipulated that during the sessions of the MAC, the CPV/KPA side would have to watch their behavior and language, so as not to unnecessarily exacerbate mutual relations with the UNC, and to gradually establish personal relations with the American side.⁸³ The Polish commissioner – Leszek Krzemień – welcomed these new instructions, as this is exactly what he had been calling for all along. At the same time, he stressed that the specificity of Poland’s work as a delegation of neutral nations did not allow it to show its true intentions to its Western counterparts; disregarding this would make Poland’s position difficult, prone to Western attacks, and unbeneficial to the PRC and DPRK.⁸⁴ In other words, what the Polish commissioner meant was to allow him to do

⁸⁰ Minutes of Meeting at Zhou Enlai’s between Chinese, North Korean, Polish and Czech sides on August 26 and 27, 1954, AMSZ, z-12, w-58, t-1202, pp. 22–36.

⁸¹ Ibid.

⁸² Top Secret, *The Blueprint of Improving the Work of the NNSC in Korea*, dated late August, AMSZ, z-12, w-58, t-1202, pp. 15–18.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Conversation with Chinese Deputy Foreign Minister Wu Su Chuan on August 27, 1954, AMSZ, z-12, w-58, t-1202, pp. 46–48.

the work in such a way so it would be both advantageous for the Poles (maintain its international reputation) and for the Asian comrades (advance their communist cause).

Beijing's new instructions contributed to improving the work of the NNSC on the Korean Peninsula. Although the Czechoslovak delegates, especially General Josef Hečko, occasionally exacerbated their relations with the Swedish and Swiss (something that the Poles would often have to ameliorate),⁸⁵ by spring 1955, there was a radical change in Polish-Czechoslovak relations primarily facilitated by a much less hard-line position of the Czechoslovak representatives, as well as by a gradual thaw in East-West relations.⁸⁶ As General Krzemień put it, "If this state of affairs continues, which we do not doubt, then we can happily state that the relations between our delegations have been fully healed."⁸⁷ General Krzemień suspected that the attitude of the Czechoslovak commissioner was due to some new instructions from Prague. Unfortunately, it is not clear at this point whether this was indeed true. However, it is quite possible that Warsaw intervened with Prague, which in turn, sent new directives to its NNSC representatives in Korea to ensure that the dissolution of the commission did not happen, as it was vital to the victory of communism in Indochina. We also cannot establish whether there may have been some pressures emanating from Moscow as we do not have access to Soviet sources, at least not yet. Just like the Czechs, the North Koreans also changed their attitudes towards the NNSC and its role, and assured the Poles that they would adhere to the directives from the Beijing Conference.⁸⁸

Therefore, by the end of 1955, the communist and Western delegates to the NNSC have developed a way of meeting informally, there were numerous social events, and in all these four countries (Czechoslovakia, Poland, Sweden, and Switzerland) seemed to have finally worked out a way to get along and be civil to one another even in times of tensions and frictions. The Poles and the North Koreans also seemed to have gotten closer as small talk and play have taken the upper hand over the official relations of protocol-like events.⁸⁹ Although both the West and the communist side decided to make some reductions in the NNSC, the Chinese in particular, wanted the commission to continue its work at least until the elections in Vietnam in summer 1956. Although elections never happened and the Vietnam War

⁸⁵ Secret, Mobile Group No. 10 Report (March 1-13, 1955), AMSZ, z-12, w-55, t-1192, p. 70.

⁸⁶ For example, this gradual thaw produced the Austrian State Treaty, which reinstated Austria's independence by ending the Austrian occupation carried out by the United States, the Soviet Union, France and Great Britain and leading to Austrian declaration of neutrality which lasts to this day. Moreover, a meeting of the „Big Four“ (the leaders of the U.S., the USSR, France, and Great Britain accompanied by their foreign ministers) took place in the summer of 1955 in Geneva to discuss issues such as peace, nuclear disarmament, and trade.

⁸⁷ *Ibid.*, p. 73.

⁸⁸ Top Secret, Report on the Activities of the Polish Delegation to the NNSC in Korea for the period from April 15, 1955 until June 15, 1955, AMSZ, z-12, w-58, t-1205, p. 105.

⁸⁹ For example, instead of having one long table at which people would sit, make toasts, and official speeches, the Poles introduced many smaller tables and hardly any chairs, so the participants could mingle and talk. Top Secret, Report on the Activities of the Polish Delegation to the NNSC in Korea (August 15 – October 15, 1955), AMSZ, z-12, w-58, t-1205, p. 270.

for the reunification ensued, the ICC (albeit in altered form after Paris Accords in 1973) continued its work until the fall of Saigon in 1975.⁹⁰

Conclusion

The NNSC's peacekeeping on the Korean Peninsula and its link to the genesis of the ICC in Indochina clearly reflect the Cold War atmosphere and further illuminate communist strategies and tactics in Asia. This case study reveals many disagreements and disputes within not only the Western camp, but also the communist world, supporting the view that the communists were not a united and monolithic front. Both Beijing and Moscow were eager to bring peace to Korea and Indochina which meant avoiding military conflict with the United States. The Chinese, who bore the brunt of the Korean War, were especially sensitive on the issue. However, having the NNSC did not make any difference in the least for Pyongyang, which only reluctantly showed a lukewarm attitude toward the commission under pressure from Beijing. Indeed, the Chinese were in charge of running the communist show in Asia, thereby corroborating the view that Moscow stayed merely informed. The result was that the Polish commissioners moderated the Cold War (while pursuing the communist cause in Asia and representing their interests) by often restraining their more hard-line Czechoslovak counterparts like General Hečko and the CPV/KPA officers on the Korean Peninsula. While Polish evidence strongly suggests that Chinese and North Korean officers purposefully exacerbated relations with the West (at least initially), the issue of whether Hečko acted out of his own conviction or instructions from Prague (and Moscow) needs to be further investigated by conducting more thorough research in the Czech archives. What remains clear, however, is that the Soviet, Chinese, and North Vietnamese insisted at Geneva that a future international commission in Indochina contain at least one communist member. They needed an Eastern European country that could do both: represent communist cause and be appealing to the West. The Poles, unlike their Czechoslovak counterparts, seemed to be the match, especially since they were able to exhibit these two tendencies while serving in the NNSC on the Korean Peninsula. This is most likely why Poland landed a job in the peace commission in Southeast Asia – a job that lasted from 1954 to 1975, both posing challenges and opening opportunities. The NNSC's role waned as a consequence of the fact that the Korean Peninsula, unlike Southeast Asia, remained divided, stalemated, and despite tensions and occasional incidents, was a more stable region which returned to its status quo ante following the end of the Korean War.⁹¹

⁹⁰ Hungary, Indonesia, Iran, and Poland formed a new international peace commission (ICSC).

⁹¹ Interestingly, the NNSC continues to function as North Korea remains technically at war with both the United States and South Korea as no peace treaty had been signed as of yet. Poland was asked to leave by North Korea, following the collapse of communism in Europe. Czechoslovakia is no longer a member, following the division of the country in 1992 into Slovakia and Czech Republic. The Swedes and Swiss continue to serve as members supervising the armistice and are stationed in Panmunjom, South Korea. The Poles, however, occasionally attend meetings.

SUMMARY

The Korean War came to an end with the signing of the Armistice on July 27, 1953. The Korean Peninsula returned to the pre-June 1950 status quo with the Democratic People's Republic of Korea in the north and the Republic of Korea ROK in the south divided along the 38th parallel and separated by a well-guarded demilitarized zone, which exists to this day. A year later, another war in Asia, the First Indochina War fought between the nationalist Viet Minh and the French, also came to a close in Southeast Asia. After wheeling and dealing between the West and the communist world, two international peace commissions – the Neutral Nations' Supervisory Commission (NNSC) on the Korean Peninsula and the International Control and Supervisory Commission in Indochina (ICC) in Vietnam, Laos, and Cambodia – were formed to control and supervise armistice and ceasefire. Poland and Czechoslovakia became members of the NNSC along with Sweden and Switzerland, while Poland landed a membership in the ICC alongside Canada and India.

Although vast literature has recently shed much light on the dynamics within the communist camp leading up to and during the Korean War, hardly any attention has been paid by scholars to communist tactics and strategies pertaining to the immediate aftermath of the war, especially the armistice supervision, and the link to the conflict in Southeast Asia. This article hopes to fill these gaps. The article argues that Poland, by acting for its own interests and as both an agent for Moscow and Beijing, which called for easing East-West tensions, moderated the Cold War in Asia to some degree while cautiously advancing the communist cause. The article shows that North Korea contributed to the Cold War's intensification by adopting hard-line approaches in dealing with the West. The article further suggests (although more research in the Czech and Chinese archives is necessary in this area) that even though neither Beijing nor Prague may have wanted to exacerbate the Cold War, problems of insubordination (and misunderstandings) most likely contributed to Czechoslovak and Chinese military officials on the Korean Peninsula to cause tensions that went against the goals of the communist camp of relaxing East-West relations. The article concludes that both the Soviets and Chinese needed an Eastern European country in Southeast Asia that could do both: advance communist cause and be appealing to the West. The Poles, unlike their Czechoslovak counterparts in the NNSC, seemed to be the match, especially since they were able to exhibit these two tendencies while serving on the Korean Peninsula. These flexible approaches most likely landed Poland a job as a member of the ICC. Finally, the article shows that the communist world was not always a united and monolithic entity as disputes and disagreements abounded, and that smaller nations like Czechoslovakia, North Korea, and Poland were active players with their own agendas and interests.

RESUMÉ

Korejská válka skončila podepsáním příměří 27. července 1953. Korejský poloostrov se vrátil ke stavu před červnem 1950 s Korejskou lidově demokratickou republikou na severu a Korejskou republikou na jihu. Hranici tvořila 38. rovnoběžka. Oba státy byly odděleny dobře chráněnou demilitarizovanou zónou, která existuje dodnes. O rok později byla v jihovýchodní Asii ukončena příměřím první indočínská válka představující konflikt mezi nacionalistickým Viet Minhem a Francouzi. Po jednáních mezi Západem a komunistickým světem byly vytvořeny dva mezinárodní mírové výbory pro kontrolu a dohled nad příměřím: Dohlížecí výbor neutrálních národů (NNSC) na Korejském poloostrově a Mezinárodní kontrolní a dohlížecí výbor v Indočíně (ICC) ve Vietnamu, Laosu a Kambodži. Polsko a Československo se staly členy NNSC společně se Švédskem a Švýcarskem, zatímco Polsko se stalo členem ICC spolu s Kanadou a Indií.

Přestože se mnoho prací soustředilo na dění uvnitř komunistického tábora v době těsně před korejskou válkou a během ní, téměř žádná pozornost nebyla věnována komunistickým taktikám a strategiím bezprostředně po válce, zejména dozoru nad příměřím a konfliktu v jihovýchodní Asii. Předkládaná studie se snaží vyplnit tyto mezery. Argumentuje tím, že Polsko hájící své vlastní zájmy a zároveň jednající jako agent Moskvy a Pekingy, mírnilo do určité míry studenou válku v Asii při opatrném prosazování komunistických cílů. Článek ukazuje, že Severní Korea přispívala

ke zhoršování studené války prosazováním tvrdého postupu při jednáních se Západem. Studie také naznačuje (i když by bylo vhodné ještě provést pečlivější výzkum v českých a čínských archivech), že ačkoli Peking ani Praha zřejmě nechtěly vyhrotit studenou válku, problémy vyplývající z neukázněnosti (a nedorozumění) velmi pravděpodobně přispěly k tomu, že českoslovenští a čínští vojenští představitelé na Korejském poloostrově způsobili napětí, které bylo v rozporu s cíly komunistického tábora uvolnit vztahy mezi Západem a Východem. Z článku vyplývá, že jak Sověti, tak Číňané potřebovali v jihovýchodní Asii vliv jedné z východoevropských zemí, která by dokázala obojí: prosadit komunistické cíle a zároveň být přitažlivá pro Západ. Na rozdíl od svých československých protějšků v NNSC se Poláci zdáli být vhodnou volbou. Hlavně proto byli schopni naplňovat tyto cíle během svého působení na Korejském poloostrově. Pružná taktika pravděpodobně přinesla Polsku členství v ICC. Ze studie je zřejmé, že komunistický svět nebyl vždy jednotným monolitickým tělesem, neboť se vyskytovaly dohady a neshody, přičemž malé státy jako Československo, Severní Korea a Polsko byly aktivními hráči se svými vlastními programy a zájmy.

Lubica HARBULOVÁ, *Sibiřski autonomizmus. Zdroje, prejavy, reflexie (1917–1939)*, Červený Kostelec: Pavel Mervart, Praha: Národní knihovna ČR-Slovanská knihovna 2010. 183 s. ISBN 978-80-87378-39-7 (Pavel Mervart), ISBN 978-80-7050-590-8 (Národní knihovna České republiky).

Kniha slovenské historičky Lubice Harbulové je přepracovanou habilitační prací rozdělenou do třech částí. První je věnována kořenům sibiřského autonomismu. Autorka je identifikovala v tzv. oblastním hnutí (slovensky *oblastnícke hnutie*, rusky *oblastničestvo*), které se na Sibiři začalo rozvíjet v 19. století. Za pozoruhodnou lze označit analýzu oblastních spolků a jejich nejvýznamnějších osobností, jejichž činnost je v této kapitole sledována až do roku 1917. Těžiště knihy leží ve druhé části práce, která popisuje autonomismus na Sibiři v letech 1917–1920. Je zde užito chronologické dělení. Zvláštní důraz je kladen na rok 1918, ve kterém snahy o autonomii vyvrcholily. Sibiři se v této době poprvé a dosud naposledy podařilo vymanit z vlivu Moskvy a vytvořit si vlastní autonomní orgány moci. Tato část poskytuje i cenné informace k tématu občanské války v Rusku a účasti československých legií v ní. Závěr kapitoly zřetelně prokazuje, že v letech 1919–1920 byly učiněny doposud poslední skutečné pokusy o autonomii Sibiře. Třetí část autorka věnovala doznívání sibiřského autonomismu v podmínkách ruské emigrace ve 20. a 30. letech 20. století. Harbulová nejprve popsala centra sibiřské emigrace ve světě (Čína – Charbin, Šanghaj; Japonsko – Tokio; Francie – Paříž; Anglie – Londýn) a poté se soustředila na sibiřské emigranty v Praze. Je třeba upozornit zejména na analýzu činnosti kulturně-vzdělávacího Spolku Sibiřanů v Československu (1925/26–1940), jehož zvláště hodnotným cílem bylo vytvoření knihovny a vydavatelská činnost. Dále autorka rozebírala aktivity Sibiřského oddělení, které vzniklo při Ústavu pro studium Ruska v roce 1926 a v roce 1928 bylo přejmenováno na Kabinet studia Sibiře, jehož činnost spočívala v bibliografické a archivně-historické práci. V celé knize byla pro Harbulovou hlavním zdrojem informací díla představitelů oblastního hnutí, tvorba ruských emigrantů a archivní prameny, nacházející se v českých a ruských archivech, které ozřejmují aktivity sibiřského autonomismu. Kniha L. Harbulové je přínosem, jak k dějinám Sibiře a Ruska 19. a počátku 20. století, tak k dějinám ruské emigrace v Československu, kde je tak vůbec poprvé v rámci této problematiky nahlíženo na Sibiřany samostatně.

Alexandra Řeháková

MATERIÁLY & DOKUMENTY

Reflexe událostí v Protektorátu Čechy a Morava v letech 1939–1941 v jugoslávském tisku a prostřednictvím politické elity¹

Milan Sovilj

Reflections on Events in the Protectorate of Bohemia and Moravia in the Yugoslav Press and Reaction of the Yugoslav Political Elite in 1939–1941

The text reflects on views of the Yugoslav political elite and writing of the Yugoslav press concerning the events in the Protectorate of Bohemia and Moravia from occupation of this territory in March 1939 until the spring of 1941. The Yugoslav leadership adopted a reserved attitude towards the occupation of Czechoslovakia. The Yugoslav press wrote about events in the Protectorate mainly focusing on political events in German newspapers. Although the Yugoslav leadership avoided conflicts with Germany, the presence of the Czechoslovak culture in Yugoslavia signified positive attitudes towards the former Czechoslovakia. An analysis of relevant archival documents and the press shows how Yugoslavia affected the events in the Protectorate from 1939 to 1941.

Key words: History, 20th century, Occupation of Czechoslovakia, Protectorate of Bohemia and Moravia, Germany, Yugoslavia

Velká část evropské veřejnosti pozorně sledovala v březnu 1939 další vývoj událostí v druhé Československé republice. V důsledku obsazení části československého území Německem došlo ke změně mapy Evropy. Státy, které podpořily Německo, podpořily i okupaci Čech a Moravy. Na druhou stranu tu byla část evropské veřejnosti, pro níž byla tato okupace neodvratnou cestou ke světovému konfliktu, kterého se obávala. V té době se Království Jugoslávie snažilo udržovat neutrální politiku mezi velkým německým vlivem a sliby ze Západu, především z Velké Británie. Ačkoliv Jugoslávie byla teritoriálně relativně daleko od Československa, její role byla pro československé občany důležitá, především proto, že jedna část československých

¹ Článek vznikl v rámci projektu: *Reflexe událostí v Protektorátu Čechy a Morava jugoslávským tiskem a politickou elitou v letech 1939–1941* s podporou projektového účelového stipendia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze pro druhou polovinu roku 2011.

emigrantů po září 1939 volila cestu na Střední východ přes jugoslávské území. Události v Protektorátu Čechy a Morava byly reflektovány v jugoslávském tisku. Jugoslávská veřejnost pozorně sledovala zprávy o změnách v Protektorátu. Ani jugoslávská vláda nebyla k událostem v Protektorátu úplně lhostejná, ačkoliv kvůli Německu nemohla a nesměla svůj názor ukázat.

Jugoslávské ohlasy na okupaci Čech a Moravy

„Těžko psáti, když slzy se derou do očí, slzy nezměrného žalu a bolesti. Naší staré vlasti, Republiky Československé není více...“² Těmito slovy zareagoval český týdeník *Jugoslávští Čechoslováci*, který vycházel v Daruvaru od roku 1922, na zprávu o okupaci Čech a Moravy. Většina příslušníků české a slovenské menšiny v Jugoslávii byla zklamána vývojem událostí v březnu 1939. Zprávy o okupaci byly přijaty s velkým smutkem.³ Češi a Slováci, kteří žili v Jugoslávii, byli jugoslávskými občany a o dění v Československu se nepřestali zajímat. Podobná slova o konci Československa i o vzniku samostatného slovenského státu pod ochranou Německa byla publikována i ve slovenských novinách *Národná jednota*, které vycházely každý týden v Bačském Petrovci, kulturním centru slovenské menšiny v Jugoslávii.⁴ V *Národné jednotě* se zdůrazňovalo, že vznik Slovenského státu nemůže zmírnit bolest, která je pociťována nad zánikem společného státu Čechů a Slováků.⁵ List *Jugoslávští Čechoslováci* pokračoval v psaní článků zaměřených proti německému útoku na československé území i po 15. březnu 1939 navzdory tvrzení, že vojenské obsazení Čech a Moravy říšskoněmeckým vojskem je „skutečností, na níž se již nic nedá změnit“.⁶ Jugoslávské úřady, zvláště na území Sávské bánoviny, kde žila největší část české menšiny v Jugoslávii, sledovaly, co psal list *Jugoslávští Čechoslováci*. Podle zpráv, které dostávaly bánské úřady v Záhřebu, měl tisk *Jugoslávští Čechoslováci* určitý vliv na českou a slovenskou menšinu v Jugoslávii a neustále psal o „tragédii Československa“.⁷ Stejně tomu bylo s *Národnou jednotou*, ve které se i nadále kritizovalo obsazení Čech a Moravy, ale i formování Slovenského státu.⁸

Dalo by se říci, že jiné noviny v Jugoslávii, které nepatřily české a slovenské menšině, se omezily většinou na pouhé konstatování faktu, že je Československo okupováno a už více neexistuje. Tehdy vycházely v Bělehradu čtyři deníky: *Politika*, *Vreme*, *Pravda* a *Samouprava*, z nichž *Politika* a *Samouprava* byly nejbližší jugoslávské vládě Dragiši Cvetkoviće. V meziválečném období se *Pravda* považovala za list Demokratické strany (Demokratska stranka), *Samouprava* a *Vreme* za orgány ra-

² Jugoslávští Čechoslováci, 16. 3. 1939, č. 11, s. 1.

³ Většina Slováků, jugoslávských občanů, byla proti vzniku Slovenského státu. Na druhou stranu, podle slovenských pramenů, existovalo několik stovek jugoslávských Slováků, kteří podpořili Slovenský stát. Slovenský národní archiv, Bratislava (SNA), fond: Ministerstvo zahraničních věcí 1939–1945 (MZV), karton (k.) 143, č. 2284/40.

⁴ Národná jednota, 18. 3. 1939, č. 11, s. 1.

⁵ Tamtéž.

⁶ Jugoslávští Čechoslováci, 23. 3. 1939, č. 12, s. 1.

⁷ Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HDA), fond: Politička situacija (číslo fondu 1363), kutija (k.) 66, inventarni broj 5490, poverljivi broj 240/1939; inv. br. 5491, pov. br. 521/1939.

⁸ Národná jednota, 25. 3. 1939, č. 12, s. 1–2; 1. 4. 1939, č. 13, s. 1–3.

dikálů, ačkoliv ten druhý byl oficiálně nezávislým listem.⁹ Mezi starší záhřebské noviny patřily *Obzor*, *Jutarnji list* a *Novosti*, které podporovaly především Chorvatskou selskou stranu (Hrvatska seljačka stranka – HSS) a nejvýznamnějšího chorvatského politika Vlatka Mačka. V Lublani a na území celé Dravské bánoviny měly největší vliv noviny *Slovenec*, list Slovinské lidové strany (*Slovenska ljudska stranka*), a *Jutro*.¹⁰ Zprávy o okupaci Čech a Moravy a o situaci v Protektorátu a na Slovensku po 15. březnu dostávaly jugoslávské noviny hlavně od cizích zpravodajů, novin a tiskových kanceláří, především od: *DNB* (Deutsches Nachrichtenbüro), *Stefani*, *Havas* a *Reuter*, ale i od jiných (např. *ČTK*, *PAT*, *Times*, *Daily Mail*, *Daily Telegraph*, *Exchange Telegraph*, *United Press*, *Le Petit Parisien* atd.). Ve zprávách, které jugoslávský tisk převzal od německých či italských tiskových kanceláří, např. od *DNB* a *Stefani*, byla zmiňována především nutnost okupace Čech a Moravy a slibována lepší budoucnost pro obyvatelstvo v rámci nově formovaného Protektorátu či Slovenska. Vedle zpráv cizích tiskových agentur měly jugoslávské noviny také zprávy od svých zpravodajů z velkých evropských měst, Londýna, Berlína, Paříže, Budapešti atd. Pouze bělehradské noviny *Politika* a *Vreme* dostávaly zprávy od svých zpravodajů přímo z Prahy. Těch zpráv nebylo moc, ale dalo se v nich např. dočíst, jak okupace postihla obyvatele bývalého Československa a jaký byl život v Praze či v Bratislavě po březnu 1939.¹¹ List *Obzor* měl jednu rubriku, a to na druhé straně, kde se analyzovala aktuální situace v Evropě. Po 15. březnu byla tato rubrika věnována hlavně záležitostem na území bývalého Československa.¹² Novináři *Obzoru* se na okupaci části Československa dívali jako na „velkou historickou událost,“ která bude mít vliv na vztahy mezi jinými státy v Evropě. Okupace Čech a Moravy byla představována také z německého úhlu pohledu, vzhledem k tomu, že se analyzovala otázka, jak promění strukturu obyvatelstva Říše „nových osm milionů Čechů“?¹³

V *Obzoru* byly publikovány texty z jiných jugoslávských novin, ve kterých se také psalo o okupaci Čech a Moravy. Zajímavý výklad zániku Československa se objevil v jednom tisku vedoucí jugoslávské strany Jugoslávského radikálního společenství (Jugoslovenska radikalna zajednica – JRZ), v *Glasniku JRZ za Savsku banovinu*. Psalo se v něm totiž, že 15. březen byl smutným dnem, kdy zemřel bratrský československý stát a zároveň došlo k okupaci kvůli nesouladu Čechů a Slováků, zvláště kvůli

⁹ V době vlády Milana Stojadinoviće v letech 1935–1939 podporoval list *Vreme* tohoto politika.

¹⁰ Vedle už zmiňovaných listů vycházel v Jugoslávii velký počet různých jiných novin: Hrvatska straža, Hrvatski dnevnik a Zagrebski list v Záhřebu, Slovenski narod v Lublani, Novosadska pravda, Dan a Deutsches Volksblatt (v němčině) v Novém Sadu, Jugoslovenska pošta a Jugoslovenski list v Sarajevu, Slobodna misao v Nikšići, Novo doba v Splitu, Hrvatski list v Osijeku atd. Srov. Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, I, Beograd 1988, s. 329.

¹¹ Novinář, který pracoval pro *Politiku* v Praze a posílal zprávy do Bělehradu, byl M. Jovanović. Pro *Vreme* psal z Prahy R. Jozić. Třetí bělehradský list, *Pravda*, dostával zprávy z Prahy i telefonicky, ale vůbec se nepsalo, jestli tento tisk měl svého stálého zpravodaje. Srov. *Politika*, 21. 3. 1939, s. 6; 22. 3. 1939, s. 5; 26. 3. 1939, s. 10; 30. 3. 1939, s. 5; *Vreme*, 15. 3. 1939, s. 3; 18. 3. 1939, s. 3; *Pravda*, 16. 3. 1939, s. 3; 17. 3. 1939, s. 2.

¹² *Obzor*, 15. 3. 1939, br. 60, s. 2; 16. 3. 1939, br. 61, s. 2; 17. 3. 1939, br. 62, s. 2; 19. 3. 1939, br. 64, s. 2; 20. 3. 1939, br. 65, s. 2.

¹³ Tamtéž, 17. 3. 1939, br. 62, s. 2.

politice slovenských politiků.¹⁴ Podobný názor byl publikován v novinách *Slobodna misao*, které vycházely v černohorském městě Nikšić. Tam jako vnitřní nepřátelé československého státu byli označeni slovenští politici, kteří byli následovníky politiky slovenského katolického kněze Andreje Hlinky.¹⁵ Na druhou stranu psal informační deník ze Záhřebu, *Hrvatski dnevnik*, že Češi byli hlavními viníky rozpadu státu, protože nevěnovali dostatečnou pozornost postavení slovenského národa a menšin v Československu.¹⁶ Důležité je říct, že se v těchto textech nezmiňuje ani slovo o Německu jako o státu, který zaútočil na Československo. O Slovácích jako o hlavních vinících rozpadu Československa psal i záhřebský deník pro hospodářskou politiku, *Jugoslovenski Lloyd*. V těchto novinách bylo zdůrazněno, že historie si bude Slováky kvůli jejich zradě pamatovat. Rovněž se psalo, že se Německo do konfliktu zapletlo na žádost Slováků.¹⁷ Německo a jeho roli v krizi zmiňují vedle tisku *Jugoslovenski Lloyd* i jiné jugoslávské listy, ale nepsaly přímo, jaký vliv mělo Německo na rozpad Československa, jako tomu bylo v novinách *Jugoslávští Čechoslováci* a *Národní jednoty*.¹⁸ O situaci v Jugoslávii a o reakcích na zprávy o okupaci Čech a Moravy se však v jugoslávském tisku téměř vůbec nepsalo. Občas se jenom zmínilo, že jugoslávská veřejnost pozorně sledovala vývoj událostí na území bývalého Československa.¹⁹

Politické kruhy v Jugoslávii záležitosti v Protektorátu Čechy a Morava veřejně nekomentovaly. Jugoslávská vláda Dragiši Cvetkoviće, která byla zformována po demisi Milana Stojadinoviće v únoru 1939, neprojevila žádný zvláštní zájem o situaci na území bývalého československého státu. Podle slov Neila Balfoura,²⁰ životopisce prince regenta Pavla Karadjordjeviće, princ Pavle na jaře 1939 věděl, že žádný stát na Balkáně nemůže odolat eventuálnímu německému útoku.²¹ O stavu, ve kterém se nacházela jugoslávská politická elita po okupaci Čech a Moravy, psal německý vyslanec v Bělehradu Viktor von Heeren ve zprávách zaslaných do Berlína. Podle von Heerena se kvůli událostem v Československu objevilo zneklidnění v jugoslávských vládnoucích kruzích, což mohlo působit na změnu postoje Jugoslávie k Německu. Von Heeren předpokládal, že pokud by stejná nálada vydržela, místo výrazů sympatií by se objevily výrazy hluboké neúcty k Německu.²²

¹⁴ Komentář na článek *Zastrašující primjer* z tisku Glasnik JRZ za Savsku banovinu byl publikován v Obzoru 21. března 1939. Srov. Obzor, 21. 3. 1939, br. 65, s. 3.

¹⁵ Článek *Kraj čehoslovačke samostalnosti* z listu Slobodna misao byl publikován v Obzoru 25. 3. 1939. Srov. Obzor, 25. 3. 1939, br. 69, s. 3.

¹⁶ Srov. Obzor, 28. 3. 1939, br. 71, s. 3.

¹⁷ Jugoslovenski Lloyd, 15. 3. 1939, s. 5; 16. 3. 1939, s. 3.

¹⁸ Srov. Obzor, 16. 3. 1939, br. 61, s. 2; Jugoslávští Čechoslováci, 16. 3. 1939, č. 11, s. 1; 23. 3. 1939, č. 12, s. 1–2; 30. 3. 1939, č. 13, s. 1–2; Národní jednoty, 18. 3. 1939, č. 11, s. 1; 25. 3. 1939, č. 12, s. 1–2; 1. 4. 1939, č. 13, s. 1–3.

¹⁹ Jugoslovenski Lloyd, 16. 3. 1939, s. 3; Obzor, 26. 3. 1939, br. 70, s. 3.

²⁰ Anglický bankéř a politik Neil Balfour (narozen 1944) byl v 70. letech zetěm prince Pavla. V roce 1980 publikoval biografii *Paul of Yugoslavia: Britain's Malignant Friend*, která byla v roce 1990 vydána i v Bělehradu.

²¹ Nil BALFUR – Seli MEKEJ, *Knez Pavle Karadjordjević. Jedna zakasnela biografija*, Beograd 1990, s. 111.

²² Zprávy von Heerena použili Ljubo Boban ve své knize *Sporazum Cvetković-Maček* a Johann Wuescht v monografii *Jugoslawien und das Dritte Reich*. Zprávy německého vyslance v Bělehradu byly publikovány ve sbírce pramenů *Documents on German Foreign Policy 1918–324*

V jugoslávském tisku se nedá najít žádný údaj o reakcích známých jugoslávských politiků na události v Československu v březnu 1939. Na jednu stranu to bylo logické vzhledem k tomu, že Jugoslávie byla neutrálním státem. Relativně dobré vztahy měla s Francií a Velkou Británií, s Německem a Itálií dokonce srdečné. Podporu Velké Británie dostal princ regent Pavle Karadjordjević, stejně jako vláda Dragiši Cvetkoviće. Ve stejné době byla jugoslávská vláda velmi opatrná, když se mluvilo o vztahu k Německu. Její zahraniční politika zůstala víceméně stejná jako za vlády Milana Stojadinoviće, tj. v době před únorem 1939.

Bývalý předseda vlády Milan Stojadinović, který neměl dobré vztahy s princem Pavlem a novým předsedou vlády Cvetkovičem, napsal ve svých vzpomínkách, že vláda Dragiši Cvetkoviće přijala zprávu o okupaci části Československa v březnu 1939 klidně.²³ V té době se psalo a mluvilo hlavně o problému vztahů mezi Srby a Chorvaty v Jugoslávii.²⁴ Předseda vlády Cvetković a ministři o okupaci Čech a Moravy veřejně nemluvili. V době okupace měly jugoslávské Národní shromáždění i Senát schůze. Hlavním tématem schůzí Senátu byl návrh rozpočtu a finančního zákona na rok 1939–1940.²⁵ Projevy D. Cvetkoviće o návrhu rozpočtu se komentovaly v záhřebském tisku *Hrvatski dnevnik* a *Jugoslovenski Lloyd* a porovnávaly s otázkou srbsko-chorvatských vztahů. Záhřebský tisk nenapsal přímo, že neřešení otázky budoucích srbsko-chorvatských vztahů vede ke stejnému osudu, který zažilo Československo 15. března 1939, ale zdůrazňovalo se, že události v bývalém Československu jsou výstrahou pro každý menší slovanský národ, který má vnitřní problémy.²⁶ Podobný názor představil předseda Chorvatské selské strany Vlatko Maček v jednom interview v Záhřebu. Maček zdůraznil, že je „ted’ poslední okamžik, vzhledem k mezinárodní situaci, že se realizuje srbsko-chorvatská dohoda“.²⁷ Je nepochybné, že zmínka o mezinárodní situaci se týkala Československa. Vedení HSS se snažilo dementovat různé zprávy, které se objevily na několika evropských radiostanicích a které se týkaly možné německé intervence v Jugoslávii, pokud se nevyřeší postavení chorvatského národa. To by se prý mohlo stát, pokud by Vlatko Maček zaslal Německu požadavek na intervenci.²⁸ Nakolik byly tyto domněnky správné, se nedá zkontrolovat, ale podle jiných údajů se nejednalo o výmysly.

1945, Series D, Volume 6. Prameny jsou dostupné na internetu: <http://www.archive.org/details/DocumentsOnGermanForeignPolicy-SeriesD-VolumeVi-March-august>. Srov. *Documents on German Foreign Policy 1918–1945, Series D, (1937–1945), Volume VI, The Last Months of Peace. March-August 1939*, London 1956, s. 45–46; Ljubo BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965, s. 91; Johann WUESCHT, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Stuttgart 1969, s. 42.

²³ Milan M. STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija izmedju dva rata*, Rijeka 1970, s. 580.

²⁴ HDA, fond: 1363, k. 66, inv. br. 5477, pov. br. 708/1939; inv. br. 5479, pov. br. 901/39; inv. br. 5491, pov. br. 521/1939; *Politika*, 26. 3. 1939, s. 4; 4. 4. 1939, s. 1; 5. 4. 1939, s. 3; 6. 4. 1939, s. 3; 19. 4. 1939, s. 1; *Pravda*, 28. 4. 1939, druhé vydání, s. 1; *Dan*, 6. 4. 1939, s. 1; *Obzor*, 21. 3. 1939, br. 65, s. 3; *Jugoslovenski Lloyd*, 23. 3. 1939, s. 3; *Novosti*, 24. 3. 1939, s. 1; 28. 4. 1939, s. 1; *Jugoslávští Čechoslováci*, 6. 4. 1939, č. 14, s. 1; *Slovenec*, 4. 4. 1939, s. 1; 5. 4. 1939, s. 1; 16. 4. 1939, s. 1.

²⁵ *Politika*, 16. 3. 1939, s. 5; *Jugoslovenski Lloyd*, 16. 3. 1939, s. 3; 17. 3. 1939, s. 3.

²⁶ *Jugoslovenski Lloyd*, 16. 3. 1939, s. 3.

²⁷ *Politika*, 22. 3. 1939, s. 3; *Jugoslovenski Lloyd*, 22. 3. 1939, s. 3.

²⁸ Lj. BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, s. 109.

Historik Ljubo Boban uvedl podrobnosti z jednoho rozhovoru mezi Göringem a Mussolinim, který proběhl 15. dubna 1939. Göring zmínil, že týden po okupaci Čech a Moravy dostal zprávy od svého agenta z jihovýchodní Evropy. Podle těchto zpráv bylo několik zástupců z Chorvatska, stoupců Vlatka Mačka, připraveno k jednání s Göringem o vnitřních problémech v Jugoslávii.²⁹

Je velmi těžké představit postoj obyvatelstva Jugoslávie k okupaci Čech a Moravy, protože nesouhlas s německým obsazením části československého území byl často vyjádřen v rámci nějaké jiné manifestace, než byla akce solidarity s Československem. Podpora českému národu tak byla často projevována v rámci různých kampaní jugoslávských politických stran a činností občanských sdružení. Krátce po okupaci Čech a Moravy, ve večerních hodinách 15. března 1939, se v ulicích Bělehradu konala demonstrace studentů, mládeže a občanů. Průvod několika tisíc lidí šel od Terazije, centrální ulice v Bělehradu, k Bílému paláci (Beli dvor), kde bydlel princ Pavle a jeho rodina. V podstatě se jednalo o antifašistickou demonstraci, během níž byla hodně zmiňována Jugoslávie a obrana státu.³⁰ V jugoslávském tisku, který podpořil vládu D. Cvetkoviće, nebyla publikována žádná zpráva o demonstraci v Bělehradu. K okupaci Čech a Moravy se vyjádřila i Komunistická strana Jugoslávie (Komunistička partija Jugoslavije – KPJ), která pracovala ilegálně. Ústřední výbor strany varoval jugoslávskou veřejnost, že po okupaci Čech a Moravy přijde řada na menší země na Balkáně, „na řadě byla Jugoslávie“.³¹ Snad v souvislosti s upozorněním Komunistické strany Jugoslávie nebo s činností nějakých jiných struktur se v novinách *Samouprava*, které tehdy podporovaly politiku vedoucí strany Jugoslávské radikální společnosti, psalo, že obyvatelstvo Jugoslávie musí zůstat klidné a „objektivně se dívat na vývoj situace v Evropě“.³²

Dalo by se říci, že jugoslávští studenti představovali nejaktivnější skupinu, která v Jugoslávii protestovala proti okupaci Čech a Moravy. Důležité je zdůraznit, že vyjádřili vedle solidarity s osudem Československa v první řadě svou ochotu hájit samostatnost Jugoslávie, pokud by byla ohrožena. Část jugoslávských studentů se dokonce zapojila do výcviku na obranu státu.³³ V době okupace a po okupaci Čech a Moravy se v Jugoslávii konaly různé manifestace studentů a občanů. Na Právnické fakultě v Bělehradu proběhlo 22. dubna 1939 velké shromáždění studentů a mládeže. Dle listu Studentského výboru na obranu Jugoslávie *Kominike* se sešlo asi deset tisíc

²⁹ Tamtéž.

³⁰ Branko PETRANOVIĆ – Momčilo ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988, s. 381. Srov. Milica DAMJANOVIĆ, *Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta, prilog istoriji, knjiga druga, od 1929. do 1941*, Beograd 1974, s. 332.

³¹ B. PETRANOVIĆ – M. ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, s. 381–382.

³² Článek *Nerazumna rabota* z novin *Samouprava* byl věnován jeden text v tisku *Obzor*, a to s názvem *Samouprava o alarmantnim vijestima*. Srov. *Obzor*, 21. 3. 1939, br. 65, s. 3.

³³ V *Politice* se psalo, že bělehradští studenti – dobrovolníci v rámci Svazu organizace mládeže každé ráno i každý večer podstupují vojenský výcvik. V tisku je zmiňováno, že studenti dostali na vojenský výcvik dotaci, ale není uvedeno od koho. Vzhledem k tomu, že studenti obdrželi pro výcvik uniformy a zbraně, můžeme předpokládat, že jugoslávská armáda se studenty spolupracovala. *Politika*, 28., 29., 30. 5. 1939, s. 7.

mladých lidí,³⁴ byli přítomni zástupci armády, různých kulturních organizací a Jugoslávsko-československé ligy.³⁵ Jugoslávská mládež opakovala, že bude bojovat na obranu Jugoslávie.³⁶ Ještě jedna manifestace, na níž byla zdůrazněna „věrnost národu a odhodlání obrany země“, stejně jako „věrnost jugoslávského Sokola sokolským ideám“, se konala ve dnech 21.–23. dubna 1939 v Bělehradu v organizaci Svazu Sokola Království Jugoslávie.³⁷ Kromě projevů solidarity se však v Jugoslávii na jaře 1939 nic konkrétního na pomoc Československu neudělalo.

Protektorát Čechy a Morava z pohledu Království Jugoslávie

Jugoslávsko-československé styky, které existovaly více než dvacet let, po okupaci Čech a Moravy prodělaly proměnu. Československo jako nezávislý stát už neexistovalo a všechny formy spolupráce mezi Protektorátem Čechy a Morava a Královstvím Jugoslávie byly pod dozorem Německa. Tato spolupráce byla malá a týkala se hlavně hospodářství. Na rozdíl od doby před březnem 1939 noví jugoslávští studenti nenavštěvovali fakulty v Protektorátu. Dále nebylo možné v takové míře jako před březnem 1939 představovat jugoslávskou kulturu a umění v Protektorátu a československou kulturu v Království Jugoslávie. Různé menší formy spolupráce však existovaly i nadále, a to na základě styků z meziválečné doby a individuálních pokusů spolupráce.

Změny se nejdříve projevil v diplomacii. Po okupaci Čech a Moravy převzali němečtí diplomaté zastupitelské úřady Československa v Jugoslávii. Československo mělo své vyslanectví v Bělehradu a generální konzuláty v Záhřebu a v Lublani. Ačkoli byla zrušena další činnost československého vyslanectví v Bělehradu,³⁸ zůstali pracovníci tohoto vyslanectví v čele s bývalým vyslancem dr. Jaroslavem Lípou v hlavním jugoslávském městě i nadále.³⁹ Budova československého Generálního konzulátu v Záhřebu se stala pobočkou německého Generálního konzulátu. Dne 24. března se na budově objevila nová deska v němčině i v češtině: „Zweigstelle des deutschen Generalkonzulats in Zagreb / Pobočka německého Generálního konzulátu

³⁴ Pokud je tento údaj přesný, nemohli to být jen studenti, vzhledem k tomu, že v Bělehradu v akademickém roce 1938–1939 studovalo celkem 9021 osob. Srov. Ljubodrag DIMIĆ, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941, Deo 3, Politika i stvaralaštvo*, Beograd 1997, s. 358.

³⁵ Jugoslávsko-československá liga, sídlící v Bělehradu, měla v jugoslávských městech více než dvacet poboček. Tento spolek, který byl jedním z nejdůležitějších v rámci jugoslávsko-československé kulturní spolupráce, ztratil po zániku Československa prakticky svůj význam. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (AS), fond: Jugoslovansko-češkoslovaška liga v Ljubljani (číslo fondu 628), f. 3, bez čísla; č. 113/37; č. 53/38; č. 93–96/38; č. 114/38; č. 121/38; č. 126/38; č. 137–143/38; č. 218/38; č. 246/38; HDA, fond: Gradjanske stranke (číslo fondu 1353), k. 33, inv. br. 2307; inv. br. 2308; inv. br. 2309; inv. br. 2311; inv. br. 2312; inv. br. 2313.

³⁶ Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), sbírka: Napredni studentski pokret (číslo sbírky 720), signatura NSP 507.

³⁷ AJ, 720, sign. NSP 508.

³⁸ Už 16. března 1939 převzal německý vyslanec von Heeren budovu československého vyslanectví v Bělehradu. *Obzor*, 18. 3. 1939, br. 63, s. 3.

³⁹ Antonín TICHÝ, *Směr Bělehrad*, in: *Z počátku odboje 1938–1941*, Praha 1969, s. 414–415; Miroslav TEJCHMAN, *Československo-jugoslávské vztahy v letech druhé světové války*, in: *Slovanské historické studie* 14, Praha 1984, s. 85.

v Záhřebu“.⁴⁰ Stejně jako v Bělehradu a v Záhřebu museli pracovníci Generálního konzulátu v Lublani opustit svůj zastupitelský úřad. Od roku 1935 pracoval v Lublani jako generální konzul ing. Stanislav Miňovský.⁴¹ Jeho zásluhy o představení československé kultury, zvláště literatury, ve slovinském prostředí byly velké.⁴² Ke změnám došlo také v Protektorátu. Jugoslávie dosadila do Prahy nového diplomatického představitele. Byl jím od 15. dubna 1939 Radovan Šumenković. Nestal se však vyslancem jako jeho předchůdce Vasilije Protić. Jugoslávská regentská rada, která zastupovala Petra II. Karadjordjeviće do nabytí plnoletosti, se rozhodla na návrh ministra zahraničí Království Jugoslávie, Aleksandra Cincar-Markoviće, zrušit jugoslávské vyslanectví v Praze a otevřít pouhý Generální konzulát (20. května 1939).⁴³ Radovan Šumenković se tedy stal generálním konzulem Království Jugoslávie v Praze.⁴⁴ Vedle jiných pracovníků se na Generálním konzulátu nacházel i jugoslávský vojenský atašé.⁴⁵ Existence jugoslávských zastupitelských úřadů v Protektorátu a na Slovensku⁴⁶ byla pro jugoslávské občany na území bývalého Československa velmi důležitá, stejně jako pro různé formy jugoslávsko-české i jugoslávsko-slovenské spolupráce.

Obyvatelstvo Jugoslávie se i přes geografickou vzdálenost zajímalo o události v Protektorátu. Je pochopitelné, že tento zájem, který byl největší v době okupace a hned po okupaci, postupně zeslábl. Jugoslávský tisk pravidelně psal o událostech v Protektorátu, o formách hospodářské spolupráce či o prezentaci československé kultury na jugoslávském území. O situaci v Protektorátu, zvláště o životě v Praze, po okupaci psalo několik jugoslávských novin. Již zmíněné listy *Politika* i *Vreme* dostá-

⁴⁰ Novosti, 25. 3. 1939, s. 5.

⁴¹ Jure GAŠPARIČ, *Českoslovaški konzulat v Ljubljani (1920–1939)*, in: Jure Gašparič – Eduard Kubů – Žarko Lazarević – Jiří Šouša (eds.), *Češi a Slovinci v moderní době (Slovenci in Čehi v dobi moderne)*, Praha–Ljubljana 2010, s. 147.

⁴² Stanislav Miňovský shromáždil velký počet českých a slovenských knih, které měly představovat základ pro Masarykovu knihovnu v Lublani. Otevření knihovny bylo naplánováno na podzim 1939. Slovenec, 2. 4. 1939, s. 5; Obzor, 5. 4. 1939, br. 78, s. 3.

⁴³ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, godina 1939, broj 131-XLV, Beograd 1939, s. 699.

⁴⁴ Radovan ŠUMENKOVIĆ, *Diplomatske zabeleške iz okupiranog Praga*, in: Glasnik Srpskog istorijsko-kulturnog društva „Njegoš“, sveska devetnaesta-juni 1967, Chicago 1967, s. 37; Obzor, 27. 5. 1939, br. 120, s. 3; 10. 6. 1939, br. 130, s. 3.

⁴⁵ Vojni arhiv, Beograd (VA), fond: Vojska Kraljevine Jugoslavije, popisnik 17 (značka fondu: popisnik 17), kutija (k.) 95e, fascikla (f.) 3, br. 34.

⁴⁶ Do Bratislavy přijel Stanoje Simić (budoucí ministr zahraničních věcí Jugoslávie po druhé světové válce) místo generálního konzula Miloše Kičevce, který skončil ve funkci 1. 6. 1939. Podle zprávy bratislavského tisku Slovák jmenování Stanoje Simiće generálním konzulem v Bratislavě uznala vláda Království Jugoslávie de facto Slovenský stát. Simić byl akreditován u slovenské vlády. Jako generální konzul pracoval v Bratislavě do ledna 1940, kdy byl konzulát zrušen. *Politika*, 26. 5. 1939, s. 4; *Obzor*, 27. 5. 1939, br. 120, s. 3; 11. 6. 1939, br. 131, s. 3; 13. 6. 1939, br. 132, s. 3; *Slovák*, 2. 6. 1939, s. 1; 10. 6. 1939, s. 1; *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, godina 1940, broj 9-III, Beograd 1940, s. 121; Srov. Jan RYCHLÍK, *Slovensko-chorvatské vztahy v letech 1941–1945*, in: *Slovanské historické studie* 26, Praha 2000, s. 267; TÝŽ, *Odnosi Slovačke i Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, in: *Časopis za suvremenu povijest* 36, br. 3, Zagreb 2004, s. 941; Jan NĚMEČEK, *K slovensko-jugoslávským vztahům*, in: *Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*, Praha 2000, s. 385; Ján TKÁČ, *Slovensko-juhoslovenské a slovensko-chorvátske vzťahy v rokoch 1939–1941*, in: *Historický zborník* 19, Martin 2009, s. 155.

valy zprávy od svých zpravodajů přímo z Prahy.⁴⁷ Podle toho, co psal zpravodaj tisku *Politika*, se život v Praze normalizoval již několik dní po okupaci. Obyvatelstvo Prahy si zvyklo na přítomost německých vojáků na ulicích, neustálé projíždění německých jednotek městem i všechno nové, co okupace přinesla.⁴⁸ O situaci v Praze na jaře 1939 psal i generální konzul Radovan Šumenković. Ve svých pamětech, publikovaných více než dvacet let po druhé světové válce ve Spojených státech amerických, poukázal jednak na různé problémy, které existovaly v Protektorátu, jednak na problémy, s kterými se mohlo počítat v době následující. Šumenković psal, že život v Praze byl jenom zdánlivě stejný jako před okupací. Skutečnost však byla jiná, všude existoval volný prodej, všechno se dalo koupit a prodat. Podle Šumenkoviće si Židé v Protektorátu ještě nebyli vědomi toho, co se s nimi stane.⁴⁹ Je jasné, že se jugoslávský konzul mohl dívat na události z roku 1939 s větším časovým odstupem, než mohli jugoslávští novináři v Praze, ale je nepochybné, že se situace v Protektorátu výrazně odlišovala od normálu. Velmi kritické stanovisko k obsazení části Československa zaujal český list *Jugoslávští Čechoslováci*, který se situaci v Protektorátu každý týden věnoval v rubrice s názvem „Zprávy z vlasti“, od srpna 1939 s názvem „Novinky z vlasti“. Na jaře 1939 dostával tento list zprávy přímo z Protektorátu, např. různé dopisy a hlášení českých občanů, hlavně příbuzných jugoslávských Čechů. Tyto dopisy byly velmi emotivní, psalo se o smutku, který byl pociťován kvůli zániku Československa, o národu, který byl zdrcen německou okupací, a o „největší tragedii našeho osudu“.⁵⁰ Podle zpráv, které přicházely do Jugoslávie, byl v Brně silný německý teror, zejména vůči Židům.⁵¹ Vzhledem k tomu, že tisk *Jugoslávští Čechoslováci* měl velký vliv na české obyvatelstvo v jugoslávském prostředí,⁵² je nepochybné, že ohlas zpráv z Protektorátu byl u české menšiny velký. To potvrzují i některé akce českých spolků, uspořádané v Jugoslávii.⁵³ Pozorně byly sledovány zprávy, které se týkaly jakékoli formy rezistence vůči německé moci, nebo zprávy, ve kterých se zdůrazňovalo, že český národ není spokojený s novými

⁴⁷ *Vreme*, 18. 3. 1939, s. 3; *Politika*, 21. 3. 1939, s. 6; 26. 3. 1939, s. 10.

⁴⁸ Zprávy zpravodaje listu *Vreme* a zvláště zprávy zpravodaje *Politiky*, které se týkaly vztahů českého obyvatelstva k německé armádě, neodpovídaly reálnému stavu. V české literatuře se v souvislosti s prvními dny okupace píše hlavně o pocitech zklamání a beznaděje, o depresi, která ovlivnila celý veřejný a politický život, o spontánních reakcích českého obyvatelstva, které byly v každém směru protiněmecké. Rychle se šířil bojkot všeho německého. Obyvatelstvo postupně přikročilo k otevřenějším akcím nesouhlasu s Protektorátem a německými orgány. Český dobový tisk často opakoval apely na rozum. Především však nepsal o stavu, ve kterém se nacházelo české obyvatelstvo po okupaci. Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Dramatické i všední dny Protektorátu*, Praha 1996, s. 7–13; Tomáš PASÁK, *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945*, Praha 1980, s. 45–51; TÝŽ, *Pod ochranou říše*, Praha 1998, s. 30–33.

⁴⁹ R. ŠUMENKOVIĆ, *Diplomatske zabeleške iz okupiranog Praga*, s. 37–38.

⁵⁰ *Jugoslávští Čechoslováci*, 6. 4. 1939, č. 14, s. 2.

⁵¹ *Tamtéž*, 13. 4. 1939, č. 15, s. 2.

⁵² Tento list se vydával za jediný český list v Jugoslávii.

⁵³ Po okupaci Čech a Moravy uspořádaly české spolky různé manifestace týkající se kultury a umění českého národa. Tyto akce byly organizovány Československým svazem, založeným v roce 1921, a byly zamýšleny jako pomoc národu v bývalém Československu. Prakticky každé větší město s českou a slovenskou menšinou, které mělo svůj spolek, se zapojilo do prezentování různých forem československé kultury (divadelní představení, přednášky, čtení knih a časopisů atd.).

událostmi.⁵⁴ Kromě zpráv z Protektorátu byly často publikovány také zprávy ze Slovenska, vycházející především z informací cizích tiskových kanceláří. Časem tomu tak bylo i s texty, které se týkaly situace v Protektorátu.⁵⁵

Jugoslávský tisk psal nejen o životě v Praze a v Protektorátu, ale také o všeobecné politické situaci v českém prostředí. Tyto zprávy byly převzaty především z cizích tiskových kanceláří. Tímto způsobem se jugoslávská veřejnost mohla dozvědět např. o politické situaci v Protektorátu, o příjezdu Hitlera do Prahy, o ustanovení Konstantina von Neuratha říšským protektorem, o zániku existence Parlamentu či o nové protektorátní vládě Aloise Eliáše.⁵⁶ Důležitější zprávy se týkaly různých forem odporu českého obyvatelstva vůči německé okupaci. Pokud byly zprávy převzaty z anglických tiskových kanceláří, informoval jugoslávský tisk o pasivním odporu převážně kladně. Podle těch zpráv, které byly publikovány především v tisku *Jugoslávští Čechoslováci* a nebylo jich mnoho, docházelo v Protektorátu i při nejmenší příležitosti k různým demonstracím. Spontánně se odmítalo všechno, co přinesla okupace, poslouchal se zahraniční rozhlas, projevoval se nesouhlas při promítání jednotlivých filmů v kinech a při divadelních představeních.⁵⁷ Několik následujících událostí přitáhlo ještě větší pozornost jugoslávského obyvatelstva. O vraždě německého důstojníka v Kladně v noci ze 7. na 8. června 1939 psal jugoslávský tisk hodně. Představeny byly zvláště perzekuce obyvatelstva Kladna a následky pro celý Protektorát.⁵⁸ Vzhledem k tomu, že zprávy o vraždě v Kladně pocházely především z informací německých tiskových kanceláří (např. *DNB*), jugoslávský tisk psal stejně jako tisk německý. Zřídka se objevily informace anglických tiskových kanceláří, ve kterých se zdůrazňovalo, že se v Protektorátu očekává silná německá reakce na český odpor, který vzrůstal.⁵⁹ Po vraždě v Kladně se stala ještě jedna v Náchodě, ale tentokrát dva němečtí vojáci zavraždili jednoho českého policistu, za což byli později odsouzeni na 15 let vězení.⁶⁰ Tyto incidenty ještě jednou ukázaly, že situace v Protektorátu není klidná a není plně pod kontrolou. Kvůli častým spontánním reakcím obyvatelstva Protektora-

⁵⁴ *Jugoslávští Čechoslováci*, 4. 5. 1939, č. 18, s. 2; 11. 5. 1939, č. 19, s. 2; 18. 5. 1939, č. 20, s. 2; 6. 7. 1939, č. 27, s. 2.

⁵⁵ *Tamtéž*, 27. 4. 1939, č. 17, s. 2; 11. 5. 1939, č. 19, s. 2; 30. 6. 1939, č. 26, s. 2; 13. 7. 1939, č. 28, s. 2.

⁵⁶ *Politika*, 19. 3. 1939, s. 4; 23. 3. 1939, s. 4; 6. 4. 1939, s. 6; 4. 5. 1939, s. 4; 24. 5. 1939, s. 4; *Dan*, 17. 3. 1939, s. 1; 18. 3. 1939, s. 1; *Vreme*, 17. 3. 1939, s. 1, 3; 19. 3. 1939, s. 3; *Pravda*, 19. 3. 1939, s. 2; *Obzor*, 17. 3. 1939, br. 62, s. 1; 24. 3. 1939, br. 68, s. 2; 31. 3. 1939, br. 74, s. 2; 6. 4. 1939, br. 79, s. 1–2; 14. 4. 1939, br. 85, s. 1; 5. 5. 1939, br. 102, s. 2; 17. 5. 1939, br. 112, s. 2; 21. 5. 1939, br. 115, s. 1; 24. 5. 1939, br. 117, s. 2; *Novosti*, 19. 3. 1939, s. 3; 26. 3. 1939, s. 5; 31. 3. 1939, s. 1; 6. 4. 1939, s. 2; 12. 4. 1939, s. 2; 27. 5. 1939, druhé vydání, s. 1; 28. 5. 1939, s. 39; *Jugoslovenski Lloyd*, 17. 3. 1939, s. 3; *Slovenec*, 16. 3. 1939, s. 1; 19. 3. 1939, s. 1; 8. 4. 1939, s. 1; 10. 5. 1939, s. 2; *Jutro*, 18. 3. 1939, s. 1; 20. 3. 1939, s. 1; 22. 3. 1939, s. 2; 28. 3. 1939, s. 1; 6. 4. 1939, s. 2; 12. 5. 1939, s. 2.

⁵⁷ *Jugoslávští Čechoslováci*, 18. 5. 1939, č. 20, s. 2; 6. 7. 1939, č. 27, s. 2; 13. 7. 1939, č. 28, s. 2; 20. 7. 1939, č. 29, s. 2; *Obzor*, 7. 6. 1939, br. 128, s. 2; *Slovenec*, 10. 5. 1939, s. 2.

⁵⁸ *Politika*, 10. 6. 1939, s. 4; 12. 6. 1939, s. 4; 13. 6. 1939, s. 2; 14. 6. 1939, s. 4; *Obzor*, 10. 6. 1939, br. 130, s. 1–2; 11. 6. 1939, br. 131, s. 1–2; 13. 6. 1939, br. 132, s. 1; 14. 6. 1939, br. 133, s. 1; 15. 6. 1939, br. 134, s. 1; *Novosti*, 10. 6. 1939, s. 5; 11. 6. 1939, druhé vydání, s. 1; *Slovenec*, 11. 6. 1939, s. 2; *Jutro*, 11. 6. 1939, s. 2; 15. 6. 1939, s. 8.

⁵⁹ *Obzor*, 13. 6. 1939, br. 132, s. 1; *Politika*, 10. 6. 1939, s. 4.

⁶⁰ *Obzor*, 17. 6. 1939, br. 136, s. 2; 20. 6. 1939, br. 138, s. 2; 28. 6. 1939, br. 145, s. 2; *Jutro*, 13. 6. 1939, s. 2; *Politika*, 13. 6. 1939, s. 2.

rátu proti německé mocnosti a kvůli vraždě německého důstojníka zakázalo Gestapo různé manifestace, které byly naplánovány na červen 1939, včetně všech sportovních setkání. Z tohoto důvodu byl odložen zápas v Praze mezi fotbalovými kluby Slavia a BSK z Bělehradu v rámci Poháru Střední Evropy.⁶¹ V jugoslávském tisku se zdůrazňovalo, že jedním z důsledků událostí z června 1939 byl zákaz plánovaných příjezdů českých turistů na Jadran v létě 1939.⁶² Bylo jasné, že tento zákaz způsobila všeobecná situace v Protektorátu i skutečnost, že se nemohlo cestovat bez víza.

Politické vedení jugoslávského státu i nadále nemluvilo veřejně o situaci v Protektorátu. Na základě jistých reakcí prince regenta Pavla Karadjordjeviće a předsedy vlády Cvetkoviće však bylo zřejmé, že německá mocnost a obsazení části Československa měly vliv na další kroky Království Jugoslávie. Ještě v dubnu 1939 představil bělehradský list *Politika* různé texty z německého tisku o postavení Jugoslávie v Evropě. Podle těchto textů měla Jugoslávie dobré vztahy takřka se všemi sousedními zeměmi, zvláště s Německem a Itálií.⁶³ Ministři zahraničí Itálie a Jugoslávie, Galeazzo Ciano a Aleksandar Cincar-Marković, mluvili ve dnech 22. a 23. dubna 1939 v Benátkách o možnosti ještě větší italsko-jugoslávské spolupráci.⁶⁴ Nakolik považovala Jugoslávie Itálii a Německo za důležité státy pro další spolupráci, ukázaly také návštěvy prince regenta Pavla a jeho manželky Olgy v Římě v polovině května a v Berlíně na začátku června 1939.⁶⁵ Podle tvrzení náčelníka Generálního štábu jugoslávské armády, generála Dušana Simoviće, byli princ regent a jeho manželka velmi oslněni německou mocí a armádou.⁶⁶ Návštěva jugoslávského prince regenta v Londýně ve druhé polovině července 1939, kde byl srdečně vítán, stejně jako převod větší části zlatých rezerv z jugoslávské Národní banky do Velké Británie, narazily na negativní reakce v Berlíně.⁶⁷ Podle generála Simoviće doufal princ regent Pavle, že Německo nebude útočit na Polsko. Když se to však v září 1939 stalo, byl německý vliv v Jugoslávii ještě větší, zvláště v hospodářství.⁶⁸

Předseda vlády Cvetković se také soustředil na situaci v Jugoslávii, tj. na řešení problematiky vztahů mezi srbským a chorvatským obyvatelstvem. Po dlouhé domluvě byla nakonec podepsána dohoda Cvetković–Maček a 26. srpna 1939 zformována nová jugoslávská vláda, ve které byl Cvetković i nadále předsedou, zatímco Vlatko Maček se stal místopředsedou vlády.⁶⁹ Hlavním výsledkem dohody však byl vznik

⁶¹ *Politika*, 17. 6. 1939, s. 7, 13.

⁶² *Obzor*, 13. 6. 1939, br. 132, s. 4; *Politika*, 16. 6. 1939, s. 7.

⁶³ *Politika*, 17. 4. 1939, s. 3.

⁶⁴ *Novosti*, 28. 4. 1939, s. 1. Srov. Lj. BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, s. 93.

⁶⁵ *Politika*, 10. 5. 1939, s. 1; 12. 5. 1939, s. 1–3; 13. 5. 1939, s. 1–2; 15. 5. 1939, s. 1; 2. 6. 1939, s. 1–2; 5. 6. 1939, s. 1–2; *Novosti*, 11. 5. 1939, s. 1; 2. 6. 1939, s. 1; 3. 6. 1939, s. 1; 5. 6. 1939, s. 3; *Slovenec*, 10. 5. 1939, s. 1; 11. 5. 1939, s. 1–2; 13. 5. 1939, s. 1; 2. 6. 1939, s. 1; 4. 6. 1939, s. 1–2; 6. 6. 1939, s. 3; *Jutro*, 10. 5. 1939, s. 1; 12. 5. 1939, s. 1; 13. 5. 1939, s. 1; 1. 6. 1939, s. 1; 2. 6. 1939, s. 1; 3. 6. 1939, s. 1–2; 4. 6. 1939, s. 1; 6. 6. 1939, s. 1. Srov. J. WUESCHT, *Jugoslawien und das Dritte Reich*, s. 122.

⁶⁶ VA, fond: popisnik 17, k. 2, f. 2, br. 22, Dušan T. Simović, generál, předseda vlády v důchodu, Bělehrad, 28. 7. 1951.

⁶⁷ Tamtéž; N. BALFUR – S. MEKEJ, *Knez Pavle Karadjordjević. Jedna zakasnela biografija*, s. 116–118.

⁶⁸ VA, fond: popisnik 17, k. 2, f. 2, br. 22, Dušan T. Simović, generál, předseda vlády v důchodu, Bělehrad, 28. 7. 1951.

⁶⁹ Lj. BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, s. 188–190.

Chorvatské bánoviny s širokou autonomií v rámci Království Jugoslávie. Jugoslávská veřejnost se víc zajímala o srbsko-chorvatské vztahy než o občasně stručné zprávy v souvislosti se situací v Protektorátu během léta 1939.⁷⁰ Zprávy o Protektorátu, které se do Království Jugoslávie tu a tam dostaly, se týkaly především politické situace, protektorátní vlády a také života v Protektorátu. Ačkoli se v jugoslávském tisku nevy-skytovalo mnoho zpráv o různých formách rezistence v Protektorátu, dalo se např. dočíst o tajných radiostanicích v okolí Náchoda a Brna či o odsouzení jednoho českého studenta v srpnu 1939 na pět měsíců do vězení kvůli urážce německé armády. Tyto informace nebyly jugoslávskými novináři komentovány a nepatřilo jim v jugoslávském tisku centrální místo. Jednalo se o stručné zprávy, umístěné dole na stránce.⁷¹ Zmíněné zprávy však byly důležité, stejně jako informace o odpovědích německých orgánů na sabotáže a odpor. Podle zpráv, které jugoslávský tisk představil na základě anglických tiskových kanceláří (*Exchange Telegraph, Daily Telegraph*), každá osoba, která sabotuje německé okupační orgány, bude před vojenským soudem odsouzena k trestu smrti.⁷² Kromě zpráv tohoto druhu se objevovaly také zprávy o protižidovských demonstracích v Protektorátu. Na začátku června podal jugoslávský tisk stručné zprávy o antižidovských demonstracích v Praze, které uspořádali čeští fašisté. Dané informace vycházely z německých zpráv.⁷³ V srpnu téhož roku se o protižidovských demonstracích psalo více. Tentokrát se jednalo o demonstrace v Brně. Informace o nich byly čerpány z anglických tiskových kanceláří.⁷⁴ Jugoslávští novináři nepodávali vlastní komentáře k událostem v Protektorátu v létě 1939, pouze prezentovali zprávy cizích tiskových kanceláří.

Na začátku srpna 1939 se v jedné rubrice v deníku *Obzor* objevilo tvrzení, že evropská veřejnost už více nemá zájem o záležitosti v Protektorátu.⁷⁵ Události na podzim 1939 však ukázaly, že toto tvrzení nebylo správné. Po zprávách o začátku druhé světové války získaly události z Protektorátu na konci října a během listopadu velkou publicitu. V řadě měst Protektorátu proběhly u příležitosti 28. října 1939 demonstrace, z nichž největší byla v Praze. Při nich byli smrtelně zraněni student-medik Jan Opletal a dělník Václav Sedláček. Při pohřbu Jana Opletala 15. listopadu proběhly nové protifašistické demonstrace pražského studentstva. Německá odpověď byla rychlá a už 17. listopadu začalo zatýkání českých studentů. Všechny české vysoké školy byly uzavřeny na dobu tří let, bylo popraveno devět českých vysokoškoláků, kteří byli nacistickou propagandou označeni za strůjce demonstrací, a stovky dalších českých studentů byly internovány do koncentračních táborů.⁷⁶ Jugoslávský tisk nevěnoval zprávám z 28. října velkou pozornost. Podle zpráv, které

⁷⁰ HDA, fond: 1363, k. 66, inv. br. 5477, pov. br. 1142/1939; inv. br. 5477, pov. br. 1294/1939; inv. br. 5480, pov. br. 702/1939; inv. br. 5480, pov. br. 1580/1939; inv. br. 5490, pov. br. 240/1939; HDA, fond: 1363, k. 68, inv. br. 5644, pov. br. 1241/1939; *Politika*, 25. 8. 1939, s. 1–2; 27. 8. 1939, s. 1–4; 28. 8. 1939, s. 1–4; *Novosti*, 18. 8. 1939, s. 3; 26. 8. 1939, s. 1, 3–5; 29. 8. 1939, s. 1; *Jugoslovenski Lloyd*, 26. 8. 1939, s. 6; *Slovenec*, 26. 8. 1939, s. 1, 3; 27. 8. 1939, s. 1.

⁷¹ *Obzor*, 11. 8. 1939, br. 182, s. 4; 18. 8. 1939, br. 187, s. 2; *Politika*, 17. 8. 1939, s. 2.

⁷² *Obzor*, 16. 7. 1939, br. 160, s. 1.

⁷³ *Tamtéž*, 3. 6. 1939, br. 125, s. 1; *Politika*, 4. 6. 1939, s. 4; *Jutro*, 4. 6. 1939, s. 4.

⁷⁴ *Obzor*, 18. 8. 1939, br. 187, s. 1.

⁷⁵ *Tamtéž*, 2. 8. 1939, br. 174, s. 2.

⁷⁶ Tomáš PASÁK, *17. listopad 1939 a Univerzita Karlova*, Praha 1997, s. 46–48, 64, 69–76, 95–104.

jedna část jugoslávského tisku převzala z německé tiskové kanceláře *DNB*, mohl mít tehdejší čtenář pocit, že se v Protektorátu nic důležité nestalo. Ve stručných zprávách se psalo, že jenom v Praze „zkusila demonstrovat nějaká menší skupina mladých lidí“, ale policie demonstranty na Václavském náměstí rozehnala.⁷⁷ Zatýkán byl jenom velký počet „podněcovatelů protestů“.⁷⁸ Jugoslávský tisk však publikoval také zprávy anglických a amerických tiskových kanceláří a novin. Velké demonstrace, hodně lidí v ulicích, zrušená doprava, konflikty s policií, několik těžce zraněných a jeden mrtvý demonstrant⁷⁹ představovaly jinou situaci, než kterou si čtenář mohl udělat na základě německých zpráv.⁸⁰

Dá se říci, že jugoslávská veřejnost se o události z listopadu 1939 zajímala více než o události období předchozího. O protifašistických demonstracích z 15. listopadu a o silné reakci německé armády o dva dny později psal jugoslávský tisk hodně, a to na základě nejenom německých a anglických zdrojů, ale také jiných evropských tiskových kanceláří, zpravodajů a novin.⁸¹ Tento zájem byl velký i kvůli skutečnosti, že 17. listopadu okupační orgány obsadily Kolej krále Aleksandra v Praze, kde byli ubytováni jugoslávští studenti. Různé zprávy o zatčených, zraněných, ba i mrtvých jugoslávských studentech na Koleji krále Aleksandra dementoval generální konzul v Praze Šumenković několik dní poté.⁸² Svůj nesouhlas s popravami studentů v Praze vyjádřili protestem bělehradští studenti.⁸³ Také studenti v Záhřebu 17. listopadu demonstrovali na univerzitě a v ulicích, ale v tisku se nepsalo, jaký přesně byl důvod protestu.⁸⁴ Události v souvislosti s českými studenty na podzim 1939 byly důležité i kvůli tomu, že se od poloviny listopadu zdvihla první větší vlna československé emigrace do Jugoslávie.⁸⁵

Jugoslávsko-česká hospodářská spolupráce pod dozorem Německa

Okupace Čech a Moravy měla vliv i na hospodářství Jugoslávie, zvláště na její zahraniční obchod. Československo-jugoslávská obchodní spolupráce byla do roku 1939 velmi důležitá pro obě země. V letech 1936–1938 se Československo nacházelo na vrcholu jugoslávského vývozu a dovozu. Po Německu bylo Československo zemí,

⁷⁷ Jutro, 30. 10. 1939, s. 2; Slovenec, 31. 10. 1939, s. 3.

⁷⁸ Politika, 30. 10. 1939, s. 2.

⁷⁹ Václav Sedláček zahynul 28. října a těžce zraněný Jan Opletal zemřel 11. listopadu 1939.

⁸⁰ Hrvatski dnevnik, 29. 10. 1939, s. 4; Jutro, 31. 10. 1939, s. 1; 1. 11. 1939, s. 2.

⁸¹ Pravda, 19. 11. 1939, s. 2–3; 20. 11. 1939, s. 5; Vreme, 19. 11. 1939, s. 1; 21. 11. 1939, s. 2; Dan, 19. 11. 1939, s. 1; 30. 11. 1939, s. 1; Politika, 20. 11. 1939, s. 2; 23. 11. 1939, s. 2; Obzor, 18. 11. 1939, s. 1–2; 20. 11. 1939, s. 1; 22. 11. 1939, s. 2; Hrvatski dnevnik, 18. 11. 1939, s. 4; 21. 11. 1939, s. 2; 22. 11. 1939, s. 4; Nova riječ, 23. 11. 1939, s. 4; Slovenec, 18. 11. 1939, s. 9; 22. 11. 1939, s. 3, 7; 26. 11. 1939, s. 3; Jutro, 16. 11. 1939, s. 1; 19. 11. 1939, s. 2; 21. 11. 1939, s. 2; 29. 11. 1939, s. 7.

⁸² Jutro, 25. 11. 1939, s. 7.

⁸³ Momčilo MITROVIĆ, *Saradnja Beogradskog univerziteta sa univerzitetima u Čehoslovačkoj 1918–1939*, in: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*, VI, Svazek 1, Sekce historie, politologie a etnologie, Brno 2006, s. 308.

⁸⁴ Předpokládalo se, že se jednalo o protest, který měl vnitřní politický a sociální charakter. Srov. Politika, 19. 11. 1939, s. 4; Obzor, 21. 11. 1939, s. 4; Nova riječ, 23. 11. 1939, s. 1.

⁸⁵ Srov. Milan SOVILJ, *Jugoslávské ohlasy na události v Československu v letech 1938–1939*, in: *České, slovenské a československé dějiny 20. století*, V, Ústí nad Orlicí 2011, s. 102–103.

ze které se do Jugoslávie nejvíce dováželo. Co se týče vývozu z Jugoslávie, bylo Československo v roce 1936 a 1938 na třetím místě, v roce 1937 na místě pátém.⁸⁶

V důsledku okupace části Československa ztratila Jugoslávie obchodního partnera a významný trh svého vývozu a dovozu. Jugoslávské obchodní firmy měly strach nadále spolupracovat s firmami na území Protektorátu Čechy a Morava. Počítalo se s pomocí jugoslávské Národní banky při nových konverzích mezi dinárem, korunou a markou. Velmi důležitá otázka se týkala i jugoslávsko-německých obchodních jednání, protože se předpokládalo, že se vyřeší způsob další jugoslávsko-české obchodní spolupráce.⁸⁷ Německo mělo velký zájem o český kapitál, firmy a továrny. Neméně významným trhem pro Německo bylo jugoslávské území.⁸⁸ Německé vedení vědělo, že s hospodářskou závislostí Jugoslávie na Německu přichází i politická závislost. Stejný názor měly později i jugoslávské politické kruhy.⁸⁹

Jugoslávská veřejnost se mohla dozvědět z tisku, co z pohledu hospodářství dostalo Německo díky okupaci Čech a Moravy. Jugoslávský tisk o tom publikoval podrobné zprávy na základě informací především anglických a německých tiskových kanceláří. Podle těchto zpráv získalo Německo několik velkých průmyslových center, známé továrny, různé zdroje surovin a důležité devizové rezervy a rezervy zlata.⁹⁰ Stav německého hospodářství se tak po 15. březnu 1939 zlepšil, protože dříve mělo Německo problémy s devizami a nedostatkem surovin. Německo využívalo hospodářství Protektorátu Čechy a Morava ke svým potřebám. Kvůli tomu měla každá forma bývalé jugoslávsko-československé hospodářské spolupráce, s kterou jugoslávská strana počítala do budoucnosti, vyhovovat i německé straně. Ačkoliv se německo-jugoslávské obchodní jednání očekávalo ještě během dubna, začalo teprve na konci května 1939.⁹¹ Hlavním tématem jednání v Kolíně nad Rýnem na konci května a na začátku června 1939 bylo regulování další jugoslávsko-české hospodářské spolupráce.⁹² Podle zpráv jugoslávského tisku požádala protektorátní vláda německou stra-

⁸⁶ Jovan Rad. VUČKOVIĆ, *Naša spoljna trgovina u 1938. godini*, in: *Jugoslovenski ekonomist*, 4, broj 5, maj 1939, Beograd 1939, s. 347.

⁸⁷ *Jugoslovenski Lloyd*, 23. 3. 1939, s. 2.

⁸⁸ J. WUESCHT, *Jugoslawien und das Dritte Reich*, s. 184; Živko AVRAMOVSKI, *The International Isolation of Yugoslavia: An Objective of German Foreign Policy in the Period from 1933–1939*, in: *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, Belgrade 1977, s. 260–261; Holm SUNDHAUSSEN, *Geschichte Serbiens 19.–21. Jahrhundert*, Wien 2007, s. 306. Kniha H. Sundhaussena byla publikována i v srbštině. Srov. Holm ZUNDHAUSEN, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd 2008, s. 334.

⁸⁹ O jugoslávské hospodářské závislosti na Německu mluvil předseda vlády Cvetković v jednom neformálním rozhovoru s bývalým protektorátním ministrem Feierabendem v únoru 1940, během krátkého ilegálního pobytu československého politika v Bělehradu. Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky*, I, Brno 1994, s. 300–301.

⁹⁰ *Jugoslovenski Lloyd*, 17. 3. 1939, s. 2; 21. 3. 1939, s. 2; 22. 3. 1939, s. 1; 23. 3. 1939, s. 1; *Politika*, 19. 3. 1939, s. 6; *Vreme*, 20. 3. 1939, s. 3; *Slovenec*, 23. 3. 1939, s. 3; *Novosti*, 23. 3. 1939, s. 12; *Obzor*, 26. 5. 1939, br. 119, s. 2.

⁹¹ Jednalo se o poradní jednání, které mělo Německo a Jugoslávie ve sféře hospodářství. Jugoslávsko-německý stálý hospodářský výbor byl sestaven už v únoru 1935. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939–1941*, in: *Povijesni prilozi*, god. 9 (1), Zagreb 1990, s. 169.

⁹² Jugoslávskou stranu představovalo několik politiků a úředníků z Ministerstva zahraničí, Ministerstva obchodu a průmyslu a z jugoslávské Národní banky. V čele delegace byl zástupce ministra zahraničí Milivoje Pilja. *Jugoslovenski Lloyd*, 20. 5. 1939, s. 6.

nu, aby se existující obchodní smlouva mezi Jugoslávií a Československem prodloužila ještě o jeden rok.⁹³ V příloze této žádosti byla uvedena skutečnost, že se jugoslávský vývoz do Československa, tj. do Protektorátu Čechy a Morava, za první čtyři měsíce roku 1939 velmi zvýšil.⁹⁴ Vzhledem k tomu, že se území Protektorátu nemohlo tak rychle připojit k německému celnímu systému, zůstala obchodní smlouva, která existovala mezi Československem a Jugoslávií do března 1939, i nadále platná. Podle oficiálních zpráv německé strany ze stálého hospodářského výboru byla platnost existující obchodní smlouvy omezena na dobu do 31. března 1940. Toto byl zároveň hlavní výsledek jednání v Kolíně nad Rýnem.⁹⁵

Během jara a na začátku léta 1939 dovážel Protektorát z Jugoslávie především potravinářské výrobky, dobytek, prasata, sádlo a ovoce. Z Protektorátu získávala Jugoslávie zase různé hotové výrobky a polotovary a také suroviny pro svůj textilní průmysl.⁹⁶ Navzdory pozitivním zprávám z Kolína nad Rýnem nebyla obchodní spolupráce mezi Jugoslávií a Protektorátem snadná. Území Protektorátu bylo menší než území bývalého Československa, což ovlivňovalo český vývoz do Jugoslávie. Uvažovalo se o tom, že by se menší český vývoz do Jugoslávie a ve stejné době větší jugoslávský vývoz do Protektorátu mohly zkoordinovat. Další problém, který se objevil, se týkal placení a kurzu české koruny.⁹⁷ Očekávalo se, že nedojde k větším oscilacím kurzu.

Důležitý československý kapitál se vyskytoval také v meziválečné Jugoslávii, především v bankovníctví a v průmyslu. Ze známých bank Československa měly Živnostenská, Česká průmyslová, Anglo-česká, Pražská úvěrová a Banka československých legií svůj kapitál a akcie také v různých jugoslávských bankách. Česká průmyslová banka měla svoji pobočku v Lublani, Anglo-česká a Pražská úvěrová banka v Bělehradu. V 31 jugoslávských továrnách průmyslově orientovaných se nacházel významný československý kapitál. Jednalo se o 451,3 milionů dinárů základního kapitálu nebo 6,24 % z celkového základního kapitálu všech akciových společností v Jugoslávii. Československý kapitál hrál důležitou roli v textilním a chemickém průmyslu a v cukrovarnictví.⁹⁸ Jedna ze známých československých firem v Jugoslávii byla továrna obuvi Baťa v Borovu. Pobočka největšího koncernu výroby obuvi ze

⁹³ Tamtéž, 28. 5. 1939, s. 7.

⁹⁴ Jugoslávský vývoz do Československa v lednu 1939 byl ve výši 32 milionů dinárů, v únoru 35,2, v březnu 47,5 a v dubnu 63,9 milionů dinárů. Dovoz z Československa do Jugoslávie však v té době nebyl nejlepší. Vývoz z Jugoslávie do Protektorátu se ještě zlepšil po březnu 1939, protože kvůli špatným politickým vztahům mezi Slovenskem a Maďarskem se Jugoslávie stala místo Maďarska hlavním vývozcem dobytka, prasat a sádla do Protektorátu. *Jugoslovenski Lloyd*, 4. 6. 1939, s. 2.

⁹⁵ Tamtéž, 13. 6. 1939, s. 2.

⁹⁶ *Obzor*, 7. 5. 1939, br. 104, s. 4; 14. 6. 1939, br. 133, s. 4; *Jugoslovenski Lloyd*, 10. 5. 1939, s. 4; 16. 5. 1939, s. 2; 2. 6. 1939, s. 4; 4. 6. 1939, s. 2; 8. 6. 1939, s. 4; 21. 6. 1939, s. 4; *Politika*, 21. 6. 1939, s. 8.

⁹⁷ Národní banka Království Jugoslávie měla povinnost podle dohody z Kolína nad Rýnem počítat jednu německou marku ve výši mezi 14,30 a 14,70 dinárů. Ještě v březnu 1939 po okupaci Čech a Moravy byl stanoven kurz koruny k německé marce takto: jedna koruna odpovídala deseti feníkům. Podle kurzu z března 1939 byla jedna koruna 1,38 dinárů. *Jugoslovenski Lloyd*, 23. 3. 1939, s. 2; 17. 6. 1939, s. 1–2.

⁹⁸ Tamtéž, 13. 4. 1939, s. 4; *Slovenec*, 12. 4. 1939, s. 4.

Zlína byla jednou z několika jugoslávských firem, které patřily Janu Baťovi.⁹⁹ Zvláště pro Jugoslávii byla důležitá otázka, kde bude známý český podnikatel pokračovat v práci po okupaci Čech a Moravy. Z Baťova pobytu v Borovu jugoslávský tisk usuzoval, že by Baťa mohl v Jugoslávii podnikat. Mluvílo se o několika lokalitách v Jugoslávii, kde by Jan Baťa mohl postavit nové továrny.¹⁰⁰ Domněnky o možném podnikání J. Baťi trvaly až do léta 1939, byly však vzdálené realitě. Německé intervence proti novým továrnám s českým kapitálem ovlivnily Jana Baťu natolik, že se nakonec rozhodl v Jugoslávii nepodnikat.¹⁰¹ Neznamenalo to však, že český kapitál nebyl v Jugoslávii v letech 1939–1941 přítomen. Vyskytoval se především na území Chorvatské bánoviny. Od září 1939 do konce jara 1941 byl český kapitál přítomen v akciích: v bankovníctví (7,47 % z celkového cizího kapitálu v akciích), v hospodářství (3,17 %), v průmyslu (2,2 %), v obchodu (1,67 %) a v dopravních a pojišťovacích společnostech (0,08 %). Stejně jako v meziválečné době byl český kapitál i v letech 1939–1941 nejvíce vkládán do bankovníctví a do průmyslu.¹⁰²

Podle různých statistických údajů byla jugoslávsko-česká hospodářská spolupráce v letech 1939–1941 menší než meziválečná spolupráce Jugoslávie a Československa, což bylo pochopitelné vzhledem k událostem, velikosti a kapacitě území Protektorátu. Dovoz do Protektorátu z Jugoslávie za poslední čtyři měsíce roku 1939 představoval 5,5 % z celkového českého dovozu té doby.¹⁰³ Vývoz z Protektorátu byl však ještě menší než dovoz z Jugoslávie. Ve stejném období (od 1. září do 31. prosince 1939) činil vývoz Protektorátu do Jugoslávie 1,39 % z celkového českého vývozu.¹⁰⁴ Dá se říct, že území Protektorátu bylo i nadále důležitým trhem pro jugoslávský zahraniční obchod. Z pohledu dovozu do Jugoslávie v roce 1940 byl Protektorát na pátém místě s 4,77 % (po Německu, Itálii, Rumunsku a USA).¹⁰⁵ Také vývoz z Jugoslávie byl nasměrován především do Německa: 35,6 % z celkového jugoslávského vývozu, popř. 46,6 %, pokud se počítal společně s vývozem do Protektorátu.¹⁰⁶

Už během roku 1939 a především v souvislosti se začátkem druhé světové války se objevily jisté změny v zahraničním obchodu. Takřka každý evropský stát měl po září 1939 potíže s dovozem. Přebytky, které měla Jugoslávie, se snadno prodaly,

⁹⁹ Baťa byl také majitelem válcovny železa v obci Belišće, blízko města Dvor nad Unou, firmy „Stolin d. d.“ ve Vukovaru a „Majstor d. d.“ v Borovu a jedné zemědělské farmy. M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939–1941*, s. 186.

¹⁰⁰ Novosti, 21. 3. 1939, s. 7; 7. 7. 1939, s. 12; Dan, 30. 3. 1939, s. 2; Jugoslovenski Lloyd, 2. 4. 1939, s. 2; 11. 5. 1939, s. 4; 16. 6. 1939, s. 4; 1. 8. 1939, s. 2; Jutro, 7. 5. 1939, s. 4; 11. 5. 1939, s. 4; Obzor, 16. 7. 1939, br. 160, s. 4.

¹⁰¹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939–1941*, s. 186.

¹⁰² Tamtéž, s. 190–193.

¹⁰³ Např. za poslední čtyři měsíce roku 1938 činil dovoz do Československa z Jugoslávie 7,26 % z celkového dovozu.

¹⁰⁴ V roce 1938 (od 1. 9. do 31. 12.) se jednalo o 4,53 % z celkového vývozu Československa. AJ, fond: Ministerstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (číslo fondu 65), fascikla 196, br. 614, Souběžný přehled dovozu podle států za poslední čtyři měsíce roku 1938 a 1939; Souběžný přehled vývozu podle států za poslední čtyři měsíce roku 1938 a 1939.

¹⁰⁵ Více než polovina dovozu byla z Německa, konkrétně 53,67 %. AJ, 65–196–614, Účast cizích států v dovozu do Království Jugoslávie v roce 1940.

¹⁰⁶ AJ, 65–193–605, Zahraniční obchod, rok 1940.

ale dovoz různých surovin představoval pro Jugoslávii problém.¹⁰⁷ Možnosti Protektorátu byly menší, než tomu bylo dříve v Československu. Fakt, že se jednalo o území, která byla obsazena německou armádou, ovlivňoval české hospodářství. Vzhledem k dobové situaci (hospodářská závislost Jugoslávie na Německu, absolutní německá kontrola českého hospodářství) představovala samotná existence jugoslávsko-české hospodářské spolupráce úspěch.

Prezentování československé kultury a umění na jugoslávském území

Bohatá tradice, o kterou se opírala jugoslávsko-československá kulturní spolupráce, byla důležitá i v letech 1939–1941. S okupací Čech a Moravy a zánikem československého státu nebylo možné pokračovat v dalších kulturních stycích. Do kulturní spolupráce už nebyli zapojováni přední jugoslávští a českoslovenští umělci, spisovatelé a další kulturní pracovníci. Už nedocházelo k reciproční výměně, tvůrčím a studijním pobytům, koncertním turné a reprezentativním přehlídkám výtvarného umění. Okupace znemožnila volný pohyb československých umělců a kulturních představitelů. Prezentování československé kultury a umění probíhalo jen v malé míře a spočívalo převážně v promítání filmů z Protektorátu, pořádání divadelních představení českých autorů, vysílání české hudby v jugoslávském rozhlasu, překládání a vydávání knih československých spisovatelů a podobně.

Ještě během jara 1939 se dalo mluvit o poměrně značné přítomnosti československé kultury v Jugoslávii. V jugoslávských divadlech, převážně v Záhřebu a v Lublani, se pořádala představení několika českých autorů. V květnu 1939 se v Divadle na Náměstí krále Aleksandra v Záhřebu (Kazalište na Trgu kralja Aleksandra) hrála opera Bedřicha Smetany *Prodaná nevěsta*. Místo nemocné české zpěvačky Evy Hadrabové se objevila v hlavní roli zpěvačka Vilma Nožinić.¹⁰⁸ Nejvýznamnější české dílo, které bylo uvedeno v druhém záhřebském divadle, Divadle ve Frankopanské ulici (Kazalište u Frankopanskoj ulici), byla opereta skladatele Járy Beneše, pod srbochorvatským názvem *Djevojčice iz Praga*. Její premiéra byla 16. listopadu 1938 a do konce sezóny v divadle, tj. do července 1939, se hrála dokonce pětatřicetkrát, nejvíce ve srovnání s jinými představeními.¹⁰⁹ Benešova opereta se hrála několikrát v březnu, dubnu a květnu 1939.¹¹⁰ Na programu lublaňských divadel byla díla Jaroslava Haška, Járy Beneše a Karla Piskoře. V Národním divadle Drama (Narodno gledališče Drama) se během května a června 1939 hrála komedie o třech dějstvích *Velika skušnjava* (Velké pokušení) Karla Piskoře a opereta Járy Beneše *Pod to goro zeleno* (Na tý louce zelený).¹¹¹ Komedie Karla Piskoře se kvůli velkému zájmu diváků často objevovala na scéně Dramy.¹¹² V lublaňském Svatojakubském divadle (Šentjakobsko gledališče) se hrála představení o dobrém vojáku Švejkovi podle textu Jaroslava

¹⁰⁷ AJ, 65–193–605, Hospodářské příležitosti, rok 1939; Obchodní-politická aktivita od začátku války v roce 1939 do začátku roku 1941.

¹⁰⁸ Novosti, 12. 5. 1939, s. 17; 12. 5. 1939, druhé vydání, s. 1.

¹⁰⁹ Obzor, 6. 7. 1939, br. 151, s. 1.

¹¹⁰ Tamtéž, 29. 3. 1939, br. 72, s. 4; 5. 4. 1939, br. 78, s. 4; 6. 4. 1939, br. 79, s. 4; 14. 4. 1939, br. 85, s. 4; 4. 5. 1939, br. 101, s. 4; 28. 5. 1939, br. 121, s. 4.

¹¹¹ Jutro, 17. 5. 1939, s. 7; 19. 5. 1939, s. 6; 22. 5. 1939, s. 2; 26. 5. 1939, s. 7; 27. 5. 1939, s. 5; 31. 5. 1939, s. 5; 1. 6. 1939, s. 5; 8. 6. 1939, s. 8; 13. 6. 1939, s. 8; 14. 6. 1939, s. 8.

¹¹² Tamtéž, 1. 6. 1939, s. 5.

Haška.¹¹³ Smetanova *Prodaná nevěsta* byla během května 1939 na programu Mariborského divadla (Mariborsko gledališče).¹¹⁴ Na podzim 1939 byl v lublaňské Dramě velký zájem o představení *Številka 72* (Dvaasedmdesátka) podle textu Františka Langer.¹¹⁵

Vedle zmíněných představení však existovala ještě významnější díla českých autorů, která byla v Protektorátu kvůli své tematice zakázána. To se týkalo opery Bedřicha Smetany *Libuše*. Tato slavnostní zpěvohra o třech jednáních z roku 1872 vznikla v nejplodnějším období Smetanovy tvorby (1868–1874) a v době největšího rozmachu českého národního hnutí a manifestací českého lidu za práva národa.¹¹⁶ Podle novin *Obzor* a *Novosti* se představení opery odehrálo 24. června 1939 v Divadle na Náměstí krále Aleksandra v Záhřebu. Hlavní roli hrála záhřebská zpěvačka Zinka Kunc-Milanov, která v té době už za sebou měla významnou zahraniční kariéru a *Libuši* už dříve v Záhřebu hrála.¹¹⁷ Vzhledem k tomu, že se opera *Libuše* vztahovala k době rozmachu českého národního vědomí, neobjevovala se za druhé světové války na scénách českých divadel. Z toho důvodu mělo představení *Libuše* v Jugoslávii ještě větší význam.

Smetanova *Libuše* se hrála i v nové sezoně 1939–1940. Podle zprávy z tisku *Obzor* ze začátku ledna 1940 byla *Libuše* na programu Divadla na Náměstí krále Aleksandra.¹¹⁸ Představení Smetanovy opery se nekonalo jenom v divadle, ale i v záhřebském Českém domě na konci roku 1939. Při této příležitosti zpívala Zinka Kunc-Milanov árie z *Libuše*.¹¹⁹ V téže zprávě z *Obzoru* byl zdůrazněn všeobecný význam Smetanova díla, zvláště oper *Libuše* a *Prodaná nevěsta*, stejně jako cyklu šesti symfonických básní *Má vlast*. Český národní duch se projevoval zvláště v díle *Má vlast* a Smetana byl díky svému dílu považován v těžké době existence českého národa za symbol jeho síly. Novinář *Obzoru* si byl vědom důležitosti vlivu *Libuše* a *Mé vlasti* na obyvatelstvo v Protektorátu v době, „když český národ ztratil všechno, co představovalo jeho individualitu v politickém smyslu“.¹²⁰

Smetanova *Prodaná nevěsta* byla v jugoslávských divadlech vítána s radostí. Byla uvedena v Lublani v říjnu 1939, potom v Bělehradu v prosinci 1940.¹²¹ Podle zprávy, kterou dostalo Ministerstvo zahraničních věcí Československa v Londýně od bývalého československého vyslance Jaroslava Lípy, bylo Národní divadlo v Bělehradu vyprodáno a úspěch opery obrovský. Na představení Smetanovy opery byl přítomen i mladý král Petar II. Karadjordjević.¹²² V politickém smyslu však mělo větší význam jiné dílo Bedřicha Smetany, *Má vlast*, která vznikla v letech 1874–1879.

¹¹³ Tamtéž, 17. 3. 1939, s. 7; 9. 5. 1939, s. 4.

¹¹⁴ Tamtéž, 9. 5. 1939, s. 4; 12. 5. 1939, s. 7.

¹¹⁵ Tamtéž, 3. 10. 1939, s. 7; 5. 10. 1939, s. 4; 28. 10. 1939, s. 5; 4. 11. 1939, s. 7; 11. 11. 1939, s. 7; 12. 11. 1939, s. 13; 13. 11. 1939, s. 7; 17. 11. 1939, s. 7; 22. 11. 1939, s. 8; 23. 11. 1939, s. 5.

¹¹⁶ Zdeněk NEJEDLÝ, *Má vlast: symfonie doby, života a díla*, Praha 1975, s. 137–138; Václav HOLZKNECHT, *Bedřich Smetana: život a dílo*, Praha 1984, s. 222–228, 420.

¹¹⁷ *Novosti*, 23. 6. 1939, s. 17; *Obzor*, 24. 6. 1939, br. 142, s. 4.

¹¹⁸ *Obzor*, 3. 1. 1940, s. 1.

¹¹⁹ Tamtéž.

¹²⁰ Tamtéž.

¹²¹ Archiv Ministerstva zahraničních věcí, Praha (AMZV), fond: Londýnský archiv – obyčejné 1939–1945 (LA–o), k. č. 107, č. 2016/40; č. 2018/40; *Jutro*, 28. 10. 1939, s. 5.

¹²² AMZV, fond: LA–o, k. č. 107, č. 2018/40.

Smetana se zde inspiroval českou historií, legendami a přírodou.¹²³ Vzhledem k tomu, že se české národní vědomí jasně projevilo v cyklu šesti symfonických básní Bedřicha Smetany, zvláště v posledních dvou kompozicích, *Táboru* a *Blaníku*, byla *Má vlast* v Protektorátu zakázána. Podle tvrzení Jaroslava Lípy nebylo představení *Mé vlasti* v Jugoslávii v roce 1939 dovoleno.¹²⁴ Ale už v roce 1940 byla situace jiná. Cyklus všech šesti symfonických básní *Má vlast* byl představen v Mariboru 17. ledna 1940.¹²⁵ V lublaňském tisku *Jutro* se objevila jenom stručná zpráva týkající se koncertu Hudební matice z Mariboru.¹²⁶ Sál Sokolského domu v Mariboru byl plný a interpretace Smetanovy *Mé vlasti* byla považována za výbornou.¹²⁷ Nakolik bylo Smetanovo dílo důležité, ukázaly zprávy Jaroslava Lípy z Bělehradu. Stejně jako v Mariboru byl i v Bělehradu 10. prosince 1940 na programu celý cyklus *Mé vlasti*. Koncert bělehradské filharmonie se konal pod patronátem prince Pavla. Podle Lípy byl sál do posledního místa vyprodán. Provedení *Mé vlasti* bylo bezchybné, obecenstvo bylo nadšené. Jak uvedl Lípa ve své zprávě zaslané do Londýna, obecenstvo reagovalo téměř demonstrativně.¹²⁸ Představení *Mé vlasti* v Bělehradu na konci roku 1940 mělo spíše význam politický než umělecký. Demonstrativní reakce obecnstva ukazovaly na určitý pozitivní postoj části jugoslávské veřejnosti k českému národu a bývalému Československu. V té době se takové chování mohlo považovat i za nesouhlas s německou okupací Čech a Moravy. Jugoslávské vedení se k reakcím návštěvníků koncertu nevyjádřilo. Otázkou však zůstává, proč byl např. princ Pavle patronem koncertu *Má vlast*, když tento cyklus byl v Protektorátu kvůli své tematice zakázán. Možná se jednalo o nepřímou podporu jugoslávských politických špiček českému národu.

O velmi pozitivním postoji obecnstva k dílu *Má vlast* informoval také bělehradský tisk *Politika*. V článku z *Politiky* byl Smetana považován za symbol nejdůležitějších hodnot národa.¹²⁹ K událostem z Bělehradu z prosince 1940, tedy k představení *Mé vlasti*, k veřejné oslavě sedmdesátých narozenin skladatele Vítězslava Nováka (22. prosince) a k již zmiňované představení *Prodané nevěsty* (24. prosince) se Lípa vyjádřil takto: zájem jugoslávské veřejnosti byl velký, ale velká byla také nelibost německých představitelů. Tato nelibost se údajně ještě zvýšila, když byly lístky na druhé představení *Mé vlasti* v Bělehradu, ohlášené na 12. leden 1941, vyprodány už na konci prosince 1940.¹³⁰ Koncert v lednu 1941 se však nekonal, protože se dirigent Lovro Matačić na svém zájezdu do Německa zdržel. Podle tvrzení Jaroslava Lípy byl Matačić proněmecky orientovaný. Na zájezdu se zdržel záměrně, aby zabránil představení cyklu *Má vlast*.¹³¹ Koncert se nakonec konal až 18. února 1941.¹³²

¹²³ Z. NEJEDLÝ, *Má vlast: symfonie doby, života a díla*, s. 138–139; V. HOLZKNECHT, *Bedřich Smetana: život a dílo*, s. 343–358, 419.

¹²⁴ AMZV, fond: LA–o, k. č. 107, č. 2016/40.

¹²⁵ Národní archiv, Praha (NA), fond: Ministerstvo školství 1918–1949 (MŠ), inv. č. 1818, k. č. 3503, č. 18196/1940; *Jutro*, 17. 1. 1939, s. 5.

¹²⁶ Lublaňský rozhlas vysílal koncert z Mariboru v přímém přenosu. *Jutro*, 17. 1. 1939, s. 5.

¹²⁷ Tamtéž, 19. 1. 1939, s. 4.

¹²⁸ AMZV, fond: LA–o, k. č. 107, č. 2016/40.

¹²⁹ *Politika*, 14. 12. 1940, s. 8.

¹³⁰ AMZV, fond: LA–o, k. č. 107, č. 2016/40.

¹³¹ AMZV, fond: LA–o, k. č. 107, č. 2143/41.

Podle různých zpráv, které přicházely z Protektorátu, byl další osud českého filmu a jeho produkce navzdory těžké situaci slibný. Předpokládalo se, že v Protektorátu bude v roce 1939 natočeno kolem 35 filmů. Z dovozu se očekávalo 165 cizích filmů (70 filmů německé a americké produkce a ještě 23 filmů z Itálie, Anglie a Francie).¹³³ České prostředí bylo důležité také pro německou stranu, vzhledem ke kapacitě barrandovských filmových studií.¹³⁴ Jugoslávská veřejnost měla příležitost zhlédnout některé české filmy. Např. během května 1939 se v lublaňském kině „Union“ promítal československý film režiséra Miroslava Cikána *Její pastorkyně* z roku 1938.¹³⁵ V listu *Slovenec* se objevila reklama na tento film: „Žádný český film nezklame.“¹³⁶ Ještě důležitější bylo promítání filmů zakázaných v Protektorátu. V kině v Bjelovaru se objevil film *Jízdní hlídka* z roku 1936 podle scénáře Františka Langera.¹³⁷ Tento film měl dříve v Československu úspěch, ale v Protektorátu bylo jeho promítání zakázáno.¹³⁸

Obyvatelstvo v Jugoslávii mělo zájem i o českou literaturu. Tiskoviny *Obzor* a *Jugoslávští Čechoslováci* pravidelně informovaly o nových českých knihách publikovaných v Protektorátu. Jednalo se převážně o různé české romány o lidských vztazích, dobrodružství i o každodenním životě. Byly publikovány i stručné informace o nových knihách o přírodě a hospodářství.¹³⁹ Zvláštní zájem přitáhla kniha českého spisovatele Benjamina Kličky *Do posledního dechu*, která byla v Československu poprvé publikována v roce 1936, podruhé v roce 1939. Román, který dokládá autorovu snahu o vytvoření příkladného hrdiny, charakterního, aktivního a schopného obětovat se pro společné dílo, měl podle zprávy z *Obzoru* v roce 1939 velký úspěch. V téže zprávě bylo zdůrazněno, že se autorovi podařilo zachytit tragiku jednotlivce v době, ve které žije.¹⁴⁰

V Jugoslávii byly v letech 1939–1940 hojně vydávány také např. knihy českého spisovatele Karla Čapka: jeho pohádky, povídky a romány.¹⁴¹ Čapkova antifa-

¹³² Slobodan TURLAKOV, *Letopis muzičkog života u Beogradu 1840–1941*, Beograd 1994, s. 214.

¹³³ *Obzor*, 23. 5. 1939, br. 116, s. 4.

¹³⁴ Mira LIM – Antonjin J. LIM, *Najvažnija umetnost. Istočnoevropski film u dvadesetom veku*, Beograd 2006, s. 34–35.

¹³⁵ *Slovenec*, 23. 5. 1939, s. 4.

¹³⁶ Tamtéž, 24. 5. 1939, s. 4.

¹³⁷ *Jugoslávští Čechoslováci*, 4. 5. 1939, č. 18, s. 2.

¹³⁸ František Langer zpracoval ve své divadelní hře *Jízdní hlídka* konflikt československých legií s bolševickým režimem v Rusku.

¹³⁹ *Jugoslávští Čechoslováci*, 6. 4. 1939, č. 14, s. 6; 13. 4. 1939, č. 15, s. 4; 18. 5. 1939, č. 20, s. 4; 22. 6. 1939, č. 25, s. 4; 6. 7. 1939, č. 27, s. 4; *Obzor*, 18. 4. 1939, br. 88, s. 3; 18. 7. 1939, č. 161, s. 2; 5. 8. 1939, č. 177, s. 2; 12. 1. 1940, s. 2; 18. 1. 1940, s. 2; 24. 1. 1940, s. 1; 7. 2. 1940, s. 2; 9. 4. 1940, s. 2; 4. 5. 1940, s. 2.

¹⁴⁰ *Obzor*, 28. 7. 1939, br. 170, s. 2.

¹⁴¹ Srov. Karel ČAPEK, *Pripovetke*, Beograd 1939; TÝŽ, *Bajke*, Beograd 1939; TÝŽ, *Dnevnik iz Engleske*, Zagreb 1939; TÝŽ, *Hordubal*, knj. 1, Gorica 1939; TÝŽ, *Hordubal/ Meteor: romani*, Beograd 1940; TÝŽ, *Krakatit*, Beograd 1940. Podle katalogů knihoven v Praze, Lublani, Záhřebu, Bělehradu a Novém Sadu: Slovanská knihovna v Praze, Narodna in univerzitetna knjižnica u Zagrebu (Národní a univerzitní knihovna Lublaň), Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (Národní a univerzitní knihovna v Záhřebu), Narodna biblioteka Srbije (Národní knihovna Srbska), Univerzitetna biblioteka Svetozar Marković, Beograd (Univerzitní knihovna

šistická dramata *Bílá nemoc* (1937) a *Matka* (1938) měla zvláštní význam v době před okupací Československa i po ní. *Bílá nemoc* ještě za života Karla Čapka zažila v Jugoslávii v letech 1937–1938 velký úspěch (hrála se v Záhřebu, Sarajevu, Kragujevci, Novém Sadu a Bělehradu), ale od roku 1939 se už v jugoslávských divadlech nemohla hrát.¹⁴² Kvůli tematice bylo v Protektorátu zakázáno drama *Matka*. Na rozdíl od dramatu *Bílá nemoc* se Čapkova *Matka* dočkala v Jugoslávii publicity. Nebyl však vydán celý text *Matky*, pouze třetí jednání, a to jako součást knihy věnované zemřelému českému spisovateli.¹⁴³

Postupně se přítomnost československé kultury a umění na jugoslávském území zmenšovala. Když nahlédneme do dobového tisku, zjistíme, že zprávy o české kultuře, literatuře a umění byly na začátku roku 1941 posledními důležitými zprávami o Protektorátu. V dané době se prezentování československé kultury v Jugoslávii, zvláště děl, která byla v Protektorátu zakázána, mohlo považovat za pozitivní postoj Jugoslávie k českému národu a bývalému Československu. Těžká mezinárodní situace, ve které se Jugoslávie v březnu 1941 nacházela, ovlivnila každý segment různých forem jugoslávsko-české spolupráce. Omezené styky, které přechodně existovaly pod dozorem Německa, byly v dubnu 1941 v souvislosti s německou okupací Jugoslávie definitivně zrušeny.

SUMMARY

The effect of German occupation of Czechoslovakia in March 1939 was very important to further Yugoslav-Czech relations and Yugoslav-German cooperation. The Yugoslav political elite adopted a reserved attitude towards the occupation of Czechoslovakia. Simultaneously, Yugoslavia had good relations with Germany and Great Britain. The German influence on the Yugoslav economy was enormous, especially after September 1939. The Yugoslav leadership was aware of Germany's power and tried to avoid a potential conflict. As a result, the Yugoslav press wrote with reservation about events in the Protectorate of Bohemia and Moravia, mostly based on the German newspapers. The Yugoslav press did not publish additional comments on the events in the Protectorate. Some events had huge impacts in Yugoslavia, especially demonstrations of Czech students in Prague at the end of October and in mid-November 1939. One of the rare forms of the Yugoslav-Czech cooperation in the years of 1939–1941 was cooperation in the field of economy. However, this cooperation like everything else in the Protectorate was controlled by Germany. The Czechoslovak culture and arts also had a chance to be represented in Yugoslavia. Some of the great works of the Czech composers and writers were presented and played in Yugoslavia. A concert of Smetana's *My Country* in Belgrade in December 1940 could be a sign of positive Yugoslav attitudes towards the former Czechoslovakia. Germany's occupation of Yugoslavia in April 1941 interrupted all forms of Yugoslav-Czech cooperation.

Svetozar Marković, Bělehrad), Biblioteka Matice srpske, Novi Sad (Knihovna Matice srbské, Nový Sad).

¹⁴² Aleksandra KORDA-PETROVIĆ, *Od robota do insekta: recepcija dramskog dela Karela Čapeka u srpskoj kulturi*, Beograd 2006, s. 33–39.

¹⁴³ Část dramatu *Matka* přeložil z českého jazyka Krešimir Georgijević, který byl i redaktorem knihy o Čapkovi. A. KORDA-PETROVIĆ, *Od robota do insekta*, s. 42. Srov. Karel ČAPEK, *Čapekova knjiga*, uredio Krešimir Georgijević, Beograd 1939, s. 108–135.

Piotr ŁOSSOWSKI, *Ultimatum polskie do Litwy 17 marca 1938 roku. Studium z dziejów dyplomacji*, Warszawa, Instytut Dyplomacji Collegium Civitas, Trio 2010, 171 s. ISBN 978-83-7436-236-8.

Varšavský historik Piotr Łossowski patrí k popredným znalcom dejín poľskej zahraničnej politiky medzivojnového obdobia (editoval aj príslušný štvrtý zväzok syntézy *Historia dyplomacji polskiej*, Warszawa, PWN 1995), ako aj moderných dejín pobaltských štátov, najmä Litvy. Je preto prirodzené, že jeho najnovšia monografia si napriek svojmu útlému rozsahu zasluhuje pozornosť.

Východiskovým bodom je pre autora atmosféra z prelomu rokov 1937/38, keď – privátnymi kanálmi – zaznievali impulzy k normalizácii bilaterálnych vzťahov, zaťažených v prvom rade dlhodobým sporom o Vilno (Vilnius). Tieto však neuspeli, vďaka zápornému postoju dvoch hlavných protagonistov – šéfa poľskej diplomacie plk. Józefa Becka a litovského autoritárskeho prezidenta Atanasa Smetonu. 11. marca 1938 došlo na poľsko-litovskej hranici k prestrelke, pri ktorej na následky utrženého zranenia umrel príslušník Korpusu Ochrony Pogranicza. Jeho nadriadení pripísali hlavný podiel viny na úmrtí litovským bezpečnostným orgánom. Varšava reagovala podľa Łossowského bezprecedentne: „Nikdy predtým sa nestalo, aby sa do urovnávania podobných pohraničných záležitostí zaangažovalo MZV, a už vôbec nie, aby vec „bola odovzdaná do rúk vlády“.” (s. 29) Pre neprítomnosť ministra Becka sa poľská odpoveď, glosujúca incident ako dôsledok neštandardnej situácie v dôsledku absencie diplomatických vzťahov medzi Poľskom a Litvou, pozdržala a čas hral v prospech jej čo najostrejšieho vyznenia. Beck o postupe rozhodol 16. marca na základe odôvodnených predpokladov, že ani Nemecko, ani ZSSR reálne nezakročia v prospech Litvy a svoj názor presadil na porade štátneho vedenia. Autor pripomína opakovane objavujúci sa názor, že v Kaunase si želali, aby boli poľskou stranou donútení (neoficiálny predstaviteľ Rzeczypospolitej na Litve Tadeusz Katelbach formuloval ostrejšie: „*zgwalconi*” – znásilnení) nadviazať bilaterálne vzťahy, pre ktorý nachádza oporu aj v litovskej historiografii (s. 60–61). Łossowski ďalej opisuje odovzdanie nóty, operujúcej so štyridsaťosem hodinovou lehotou pre odpoveď, 17. marca v Talinne (prostredníctvom tamojších titulárov) – jej znenie sprostredkúva vo faksimile (s. 74–75). Analyzuje tiež odozvu tohto aktu, búrlivú v Poľsku a umiernenú v zahraničí: kým západné veľmoci vyjadrili svoje znepokojenie, no odporučili Kaunasu ultimátum prijať, ZSSR sa obmedzil na verbálnu kritiku a Nemecko zachovalo dezinteres (pozastavilo pritom vlaky s dodávkami vojenského materiálu z Československa, s. 106, 123). 19. marca Litva ultimátum prijala (okolnostiam a atmosfére venuje autor osobitnú kapitolu). V ďalšom sa Łossowski podrobnejšie zaoberá postojom Nemecka. Pri priateľských poľsko-nemeckých vzťahoch snáď prekvapí fakt, že sa Beck neponáhľal oboznámiť veľvyslanca von Moltkeho s obsahom ultimáta. Łossowski sa pritom domnieva, že Ríša „zbadala v poľsko-litovskej kríze šancu pre seba” (s. 120), tj. pre revindikáciu Klajpedy (Memel). Záverečná kapitola monografie pojednáva o nástupe diplomatických zástupcov (Franciszek Charwat, Kazys Škirpa – toho v januári 1939 vystriedal Jurgis Šaulys) v susednej krajine v ostatných dňoch marca 1938. Ako *postscriptum* nasleduje náčrt o vývoji bilaterálnych vzťahov, poznamenaných pochopiteľnou nedôverou (ktorú sa ale podarilo otupiť v priebehu roku 1939, čo privádza historika k – podľa nášho názoru oprávnenému – záveru, že poľsko-litovské vzťahy prešli za rok od ultimáta „ohromnou evolúciou” – s. 161), až do vypuknutia druhej svetovej vojny. Ďalší vývoj sledovanej problematiky Łossowski spracoval už dávnejšie.

Najnovšia práca Piotra Łossowského – hoci o oprávnenosti východiskového tvrdenia autora, že vývoj medzinárodno-politickej situácie v Európe na jar 1938 nútil Varšavu skončiť s dlhodobým konfliktom (porov. s. 10), možno diskutovať (pripomeňme: analogický postoj sprevádzal aj poľskú nótu ČSR z 30. septembra 1938) – sa opiera o hlbokú znalosť problematiky. Možno ju – popri nedávných spracovaniach problému z pier českých historikov (J. Dejmek, L. Švec) – vrelo odporučiť záujemcom o premeny priestoru „medzi Nemeckom a Ruskom” v prvej polovici dvadsiateho storočia.

Pavol Jakubec

recenze/poznámky/zprávy

Gertraud MARINELLI-KÖNIG, *Die böhmischen Länder in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848): tschechische nationale Wiedergeburt, Kultur- und Landeskunde von Böhmen, Mähren und Schlesien, kulturelle Beziehungen zu Wien. Teil 1.*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2011, XLIX + 1027 s. (Edice: Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte; Nr. 28) ISBN 978-3-7001-6551-4 (t. 1)

První díl pětidílného projektu, který je součástí programu, jenž seznamuje vědeckou veřejnost v Rakousku a v zahraničí se zájmem o slovanský svět ve vídeňských časopisech a almanaších předběžné doby, navazuje na vydané svazky vídeňských rossik, polonik, slovenik a jihoslavik.¹ Celek představuje hlavní město habsburské monarchie Vídeň jako centrum literární, kulturní a vědecké reprezentace zemí Rakouského císařství, státu, v němž žilo početné slovanské etnikum, navazující na dlouhodobou historii jednotlivých slovanských celků. Podnázev vyjadřuje, že v centru zájmu o české země bylo české národní obrození, jejich kultura a vlastivěda a kulturní vztahy k Vídní. Ústrojnou součástí této problematiky je vztah českého prostředí k slovanským národům, žijícím za hranicemi císařství, zejména k Rusku, promítající se do sféry politické, obchodní a kulturní. Významné místo zaujaly ve vídeňských časopisech také zprávy o výsledku slavistických bádání a o péči o český jazyk.

¹ Gertraud MARINELLI-KÖNIG, *Russland in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-russischen Kultur- und Literaturbeziehungen*, Wien 1990 (Nachträge 1998); TÁŽ, *Polen und Ruthenen in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). Versuch einer kritischen Bestandsaufnahme der Beiträge über Galizien, die Bukowina und das polnische Geistesleben insgesamt*, Wien 1992; TÁŽ, *Die Südslaven in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). Versuch einer kritischen Bestandsaufnahme der Beiträge über Bosnien, Bulgarien, Dalmatien, die Herzegowina, Istrien, Krain (Kärnten, Steiermark), Kroatien, das Küstenland, die Militärgrenze, Montenegro, Serbien und Slawonien*, Wien 1994; TÁŽ, *Öberungarn (Slowakei) in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). Blicke auf eine Kulturlandschaft der Vormoderne. Versuch einer kritischen Bestandsaufnahme der Beiträge über die historische Region und ihre kulturellen Verbindungen zu Wien* (Wien 2004, online Edition: <http://hw.oeaw.ac.at/3258-1>). Shromážděná látka přináší důležité údaje nejen pro poznání soudobé literární tvorby, vypovídá rovněž o zájmu o slovanské národy, žijící v podunajské monarchii a za jejími hranicemi. Vídeňské časopisy se staly zdrojem informací o slovanských národech a slavistice také v zemích německé říše.

Autor předmluvy Moritz Csáky konstatuje, že do Vídně přicházely informace z jednotlivých zemí monarchie a vznikaly tu podněty pro konstituování kolektivního vědomí o existenci společné kultury a posílení myšlenky státní identity. Výrazným představitelem těchto tendencí byl politik, publicista a dějepisec Josef von Hormayr, jehož názory sdílel namnoze i Josef Dobrovský. V souladu se zemskou stavovskou ideologií se nejednalo ani v Čechách ani v českých zemích o kulturní izolaci dvou národních kmenů, Čechů a Němců. Čeští a němečtí literáti byli spojeni zájmem o společnou prezentaci ve vídeňských jazykově německých časopisech a jejich prostřednictvím o zařazení do povědomí v literatuře evropských národů. To ovšem nevyklučovalo, že zemské vlastenectví vykazuje v obou prostředích specifika ve vztahu k dějinám země i aktuálním problémům. Materiální rozvoj společnosti a potřeby státu rozšířit vzdělání do širších vrstev obyvatelstva postupně české vlastenecké společnosti umožnil, aby národní tradice a odlišnosti současných zájmů politických a kulturních (vlastenectví české x patriotismus rakouský) či ekonomických spoluvytvářely podmínky k stále patrnějšímu pronikání národních jazyků slovanských etnik na úkor němčiny do vzdělávací a kulturní sféry. Přispívala k tomu nejen postupná diferenciacce příjemců kulturních statků, závislá na sociálním složení obyvatel a jejich jazykové a národní příslušnosti v jednotlivých zemích, ale také snahy elit získat oporu v šíření osvícenských idejí. Knižní, novinová a časopisecká produkce a zájem o divadlo prokazují, že cílem bylo prosadit český jazyk jako svéprávný jazyk literární. Při výkladu nelze podceňovat rovněž zvyšující se naděje na prodejnost literatury v českém jazyce. O tom, že šlo o výtěžek stále skromný, omezený na české prostředí, svědčí nejen rozdíl v počtu a rozsahu české a německé produkce, ale také fakt, že k účasti na jazykově německé literatuře se v Praze přikláněli jednotlivci z řad židovské inteligence v době příznivé asimilačnímu procesu ještě ve 40. letech 19. století.

Recenzovaná bibliografie prokazuje význam rozšíření a prodejnosti tisků za hranicemi českých zemí již tím, že ve vídeňských časopisech a sbornících převažují záznamy tisků německy píšících autorů. Je samozřejmé, že byly k dostání také ve vídeňských knihkupectvích. Nikterak to však neznamená, že se v časopisech zapomínalo na literaturu vydanou v češtině a jiných slovanských jazycích. Také ona byla v sídelním městě, kde byla zastoupena všechna slovanská etnika žijící ve státě, prezentována a poskytovala tím argumenty, které čelily útokům z Lipska, že rakouská tisková produkce je nízká a dokládá zaostalost Rakouského císařství. Až ve 30. letech bylo však ve Vídni otevřeno knihkupectví, které se věnovalo speciálně obchodu s knihami v češtině a v dalších slovanských jazycích. Zájem byl zejména o literaturu v ruštině a v jazycích jihoslovanských. Rozdílnost v zastoupení knih v německém a slovanských jazycích na trhu potvrzují aktivity vídeňských tiskařů a nakladatelů s německojazyčnou produkcí v českých zemích. Jiný přístup osvědčili v uherských zemích, v první řadě v Chorvatsku, kde na trhu hrála menší úlohu domácí konkurence.

Fakta, která vypovídají o významu Vídně pro literární produkci v Rakouském císařství, nevyvracejí význam českých zemí jako teritoria, které mělo pevné postavení v odbytu jazykově německých vídeňských tisků.

Přejdeme však k obsahu prvního vydaného svazku věnovaného českým zemím. Dokládá, že početné a úzké kontakty literární a kulturní byly založeny na propojení zájmu, především elit. Česká a moravská šlechta žila ve Vídni nebo ji pravidelně navštěvovala, úředníci a vzdělanci nacházeli uplatnění v sídelním městě jako správ-

ním centru státu a středisku kulturních aktivit. Příslušníci nižších vrstev společnosti tu hledali zaměstnání. Počet příchozích z českých zemí, v první řadě z Moravy, žijících trvale ve Vídni, a výhodné dopravní spojení, směřující přes Prahu do říše a přes Brno a Olomouc do Slezska, umožňovalo výměnu kulturních statků. Praha, Brno, Olomouc a Opava se staly místy, kde měli filiálky a komisionáře vídeňští nakladatelé a knihkupci již v 18. století a jimiž procházela do Vídně zčásti i literatura ze severního Německa (Lipsko). Brněnští tiskaři v 80. letech 18. století vypomáhali přetíženým tiskárnám ve Vídni a v Praze. Tiskař a nakladatel Johann Ferdinand Schönfeld nacházel pro své produkty odbyt jak ve Vídni, tak v Praze. V Brně vydával od počátku 19. století Christian Carl André deník určený pro Vídeň *Patriotisches Tageblatt für die Kaiserl. Königl. Erblande*. V intencích celorakouského patriotismu prosazoval se spolupracovníky širší integraci zemí habsburské monarchie.

Autorka zaznamenává v anotovaném soupisu, který je založen na excerpci časopisů a almanachů vydaných ve Vídni v letech 1805–1848 v německém jazyce (statě a zprávy v českojazyčných vídeňských periodických tiscích uvedeny nejsou), díla autorů z českých zemí nebo věnovaná bohemikálním a slavistickým tématům. V digitalizované verzi lze využít osobní a místní rejstřík a soupis nakladatelů (<http://hw.oeaw.ae/6551-4>). Avšak na plný obraz takto vymezené produkce ve vídeňských časopisech si uživatel musí počkat do doby, kdy dílo bude pátým svazkem ukončeno. Již dnes je však možno říci, že obsahuje údaje, které vypovídají ve srovnání se zeměmi habsburské monarchie o kulturní úrovni českých zemí.

Programově zůstaly stranou statě v českojazyčných vídeňských periodických tiscích. Rozhodující přitom bylo vymezení bohemik (termín pro účely recenze nerozlišuje moravika a silesiaka). Je aplikací teritoriálního pojetí (České země), které bylo v publikaci uplatněno jako základní, s danou možností překlenout rozdíly mezi zeměmi (Čechy, Morava, Slezsko), národní příslušností (Češi x Němci) a kritérii jazykovými (tisky v jazyce německém, českém, polském). Vídeňské české časopisy vykazují nejčastěji přímou souvislost s obsahem jazykově českých novin a časopisů v Praze a je nesporné, že náležejí mezi jazyková bohemika. V české literatuře jim byla věnována jen malá pozornost.² Zatímco články pražských časopisů zařadil Josef Jungmann do *Historie literatury české*, články v českých časopisech vydávaných ve Vídni v plné šíři neposkytl.³ Zpracování obsahu pražských českých a německých časopisů, almanachů a sborníků by nesporně přispělo na pozadí znalosti vídeňských periodik ke komplexnímu řešení fenoménu českého národního obrození. Z různých hledisek má význam také poznatek o rozdílnosti zájmů a pohledů v Praze a ve Vídni.

Látka shromážděná v recenzované publikaci G. Marinelli-Königové představuje podstatný přínos pro poznání stavu vědy a kultury v českých zemích a vypovídá o spojení s kulturou v habsburských zemích a ve střední, východní a jihovýchodní Evropě. Poskytuje také odpověď na otázku, čím si bohemika zasloužila pozornost vídeňské veřejnosti.

² Soupis vídeňských českých novin a časopisů pořídil František ŠTĚDRONSKÝ, *Zahraniční krajanské noviny, časopisy a kalendáře do roku 1938*, Praha 1958.

³ Josef JUNGSMANN, *Historie literatury české. Aneb: Soustavný přehled spisů českých s krátkou historií národa, osvícení a jazyka*, Praha 1849 (2. vyd.).

První a nejrozsáhlejší oddíl bibliografického soupisu označený titulem *Belletteristik* (s. 3–855) naznačuje, že to byl v první řadě sentiment romantismu, který poutal pozornost a promítal se do zájmu o národní a lidovou tvorbu a látku z české minulosti, a to jak u autorů píšících česky tak německy. Znalost obsahu vídeňských časopisů a jejich kritické anotace naznačují, že bohemikální produkci se tu dostávalo hodnocení a uznání. Soupis bohemik poskytuje přitom nejen v české literatuře neznámý bibliografický záznam a řadu doplňujících biografických údajů. Ocenit je možno osobní svědectví a široký okruh zdrojů informací, které měli k dispozici redaktoři a dopisovatelé. Lze mluvit o vídeňském zázemí rozvoje české literatury a vyslovit názor, že bylo širší, než poskytovalo prostředí Prahy nebo moravských center Brna a Olomouce. Mezi nejplněji sledované okruhy náleží divadlo, dramatická tvorba, produkce hudební, díla básnická a prozaická i plody národní tvorby lidové. Statě a zprávy obsahují srovnání s repertoárem ve Vídni. Lze uvažovat o poučení i o zájmech konkurenčních, ale také o rozdílném vkusu vídeňského a pražského publika. Zájem o divadlo a hudbu u současníků přispěl nepochybně k rozšíření znalosti námětů z českých dějin a slovanského folkloru ve vídeňské veřejnosti. S touto orientací se lze shledat v díle Karla Egona Eberta (hudba byla dílem V. J. Tomáška), Siegfrieda Kappera, Karla Georga Herlossohna, stejně jako u českých spisovatelů z Čech a Moravy. Přitahovaly pověsti o Libuši a Vlastě, Blaníku i činnost osobností, které měly podíl na dějinách rakouských zemí (Valdštejn a jiní). Náměty byly voleny také z dějin Moravy. Představení *Libussa. Herzogin der Czechen* (J. C. Bernard, hudba C. Creutzer) byla komentována v referátu z Brna. Vídeňské časopisy hrály zřejmě také úlohu při šíření českých námětů na Moravě. Přinášely naopak informace o aktivitách moravských nejen pro publikum vídeňské, ale také do Prahy. Pozornosti se dostalo např. textu profesora Antonína Bočka *Die Burgfrau* (hudba A. E. Titl), napsanou pro brněnské divadlo. Informace se týkaly ovšem i tvorby, která se brzy vytratila z vědomí veřejnosti. Zastoupení jazykově české literatury svědčí v každém případě o široké znalosti české literatury ve Vídni.

Obsah prvního dílu recenzované práce nevyčerpávají údaje o jednotlivých autorech anotovaných bohemik. Jako druhý oddíl následují *Anonyma*. Začínají údaji, které se týkají *Rukopisu Královédvorského a Zelenohorského*. Kritičností vyniká stať J. Dobrovského *Literarischer Betrug*, uveřejněná v Hormayrově časopise *Archiv für Geschichte*. Překladem zlomku *Zelenohorského Rukopisu* do němčiny a obranou jeho pravosti na něj reagoval V. A. Svoboda v *Archiv für Geographie*. Zaznamenána je Dobrovského odpověď v *Archiv für Geschichte*. Následují zprávy o sbírkách národních českých i německých písní, pohádek a pověstí. Další seznam a jeho anotace svědčí o oblíbenosti almanachů, pod tento název jsou řazeny kalendáře, ročenky a jiné tisky vydávané opakovaně v Praze a v dalších místech. Podstatně menší rozsah si vyžádal seznam náboženských a mravoučných spisů, rad a návodů a spisků příležitostných a didaktických.

Ve vídeňských časopisech nechyběla upozornění na české překlady tisků z němčiny a jiných cizích jazyků, zejména také klasických. Registrovány byly početné překlady ze Shakespeara a evidovány spisy *Bibliotéky zábavného čtení*. O místě české tvorby v německé veřejnosti vypovídají údaje o překladech z češtiny. Pozornost upoutaly divadelní hry Václava Klimenta Klicpery. Jako doplněk základního oddílu *Beletrie* lze chápat soupis děl s českou látkou u autorů, kteří nepocházeli z čes-

kých zemí. Výraznou položku tvoří bohemika v díle F. Grillparzera, A. Kotzebueho a F. Schillera. Obdobně upozornila autorka na českou tematiku ve spisech, které obsáhly žánry literatury národní.

Ze soudobých českých spisovatelů byla věnována soustavná pozornost dílu Františka Ladislava Čelakovského. Nechyběly však ani odkazy na literární příspěvky Josefa Lindy, pedagogické dílo Josefa Chmely, poezii Josefa Krasoslava Chmelenského, spisy Václava Filípka, Prokopa Chocholouška a dalších. Stranou nezůstala ani díla autorek, zmínky jsou o Boženě Němcové, Marii Čacké a očekávání se těšila také poezie Anny Haškové. Nepřekvapuje, že bohatě jsou zastoupeni i němečtí autoři a autorky z českých zemí. Práci proto ocení nejenom zájemci o minulost německé literatury v Čechách. V roce 1838 si však referent již povšiml, že počet českých spisovatelů v Praze je větší než německých. Toto konstatování neplatí pro Moravu, kde bezprostředně působil vliv Vídně.

Na oddíl věnovaný literatuře navazují v knize údaje o literatuře kritické. Zahajují jej údaje o pracích, které podávají přehled o vývoji literatury v českých zemích. Uplatněna jsou hlediska teritoriální, lokální, jazyková, národní i tematická. Převažuje charakter referátový. Ve *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* byl např. uveřejněn obsáhlý referát o publikaci J. J. H. Czikanna *Die lebenden Schriftsteller Mährens* (1812) s poznámkou, že je založena na látce, již sebral J. P. Cerroni. V recenzi Jungmannovy *Historie literatury české v Jahrbücher der Literatur* recenzent kriticky upozornil, že Dobrovský v přednášce o oddanosti slovanských národů habsburskému arcidomu, přednesené v Královské české společnosti nauk v přítomnosti Leopolda II., nenavrhol zřízení stolice českého jazyka na pražské univerzitě. Bez jeho vědomí byl příslušný passus zařazen až do tisku přednášky v *Abhandlungen* Společnosti. O Jungmannově *Historii* se psalo i v jiných časopisech. Ještě u příležitosti druhého vydání zazněl stesk, kdy se objeví dějiny rakouské německé literatury. Pozornosti neunikla publikace L. J. Šeršníka *Nachrichten von Schriftstellern und Künstlern aus dem Teschner Fürstentums* (1810). Nechyběl *Auplný literaturní létopis* J. V. J. Michla a M. Kaliny z *Jäthensteina Nachrichten über böhmische Schriftsteller und Gelehrte, deren Beschreibungen bisher nicht bearbeitet sind* (1818–1827). Daleko největší místo zaujalo dílo F. Sartoriho věnované vědecké kultuře a literatuře Rakouského císařství. Značné množství údajů o poměrech ve vědě a kultuře obsahuje rubrika nazvaná *Literarische Strömungen und Tendenzen*. Ve faktech bibliografických, osobních a institucionálních se projevuje zájem o českou vědu, literaturu a divadlo. Příležitostně publikované soupisy literárně činných osob svědčí, že české země měly početné zastoupení. V čele těch, kteří byli výrazně oceňováni, nalezneme Dobrovského, Šafaříka, Palackého a Jungmanna. U Dobrovského nebyla oceňována jen vědecká díla slavistická a bohemistická, ale také *Slavín*. Palackému se dostalo uznání rovněž jako redaktoru *Časopisu Českého muzea*. Kritice neušly naopak Pospíšilovy *Květy české*.

O současné informace a o vzhled do poměrů ve vědě, literatuře a umění se starali redaktoři s vídeňskými spolupracovníky i referenti z českých zemí. Redakce jednotlivých časopisů se přitom otevírali spolupráci pravidelné. Soubornou podobu má např. stať J. E. Vocela v příloze *Blätter für Literatur, Kunst und Kritik* k časopisu *Österreichische Zeitschrift für Geschichte und Staatskunde*, nazvaná *Über den gegenwärtigen Zustand der czechischen Literatur*. Současnou českou literaturu hodnotil

v jiném časopise Karl Villani. Kulturu na Moravě prezentoval Ernst Hawlik a zejména olomoucký knihovník F. X. Richter. O sběratelské činnosti Sušilově a romantické sbírce *Lyrické básně* Matouše Klácela informoval Franz Wanitschek. Na stránkách časopisů se ocitaly polemiky, diskuse i ohlasy na cenzurní předpisy. Publikovaná látka rozšiřuje nejen literární fakta. Poskytuje rovněž podněty k výkladu situace, v níž se rozvíjely vztahy jednotlivých zemí České koruny k Vídni. Na možnost navštívit Brno a využít tamější dobře literaturou vybavené Gastlovy půjčovny knih k seznámení s francouzskými, italskými a anglickými novinkami upozornila čtenáře zpráva uveřejněná v souvislosti s informací o zavedení železničního spojení mezi Vídní a Brnem v roce 1839. Snížil se čas potřebný k dopravě zásilek z Vídně do Brna. Časopis *Moravia* bylo možno získat ve Vídni týž den, kdy v poledne výtisky vyšly z tiskárny. V tomto případě jde o fakt, který pomáhá vysvětlit i otázku, z jakého důvodu zůstávalo spojení Moravy s Prahou slabé. Lze do něho promítnout i nízké zastoupení pražských novin a žurnálů v čítárnách a v knihkupeckém obchodu.

Pro poznání minulosti a soudobých novin a časopisů je cenná látka shromážděna v oddíle nadepsaném *Zeitungen und Zeitschriften*. Rozvoj novin a časopisů dokumentují zprávy o jednotlivých titulech i údaje povahy statistické. Nová periodika lze sledovat v letech 1802–1848. Vídeňské časopisy přinášely o nich zprávy pravidelně. Lze z nich odvodit, že podpoře se těšily Dobrovského časopisy *Slavín* a *Slovanka*, také *Slavenka* J. A. Hankeho byla oceňována. Na počátku druhého desetiletí 19. století bylo úspěšné časopisecké podnikání Chr. C. Andrého v Brně. Počátky intenzivního rozvoje časopisectví lze sledovat v Praze od roku 1818 (v tom roce se v Praze počet časopisů zdvojnásobil, tři časopisy byly zcela nové), v Brně krátce nato umožnil vydávání dvěma časopisům tiskař a nakladatel J. G. Trassler. Růst časopisecké základny byl přitom jen zčásti odvislý od domácí čtenářské veřejnosti. Vydavatelé hledali odběratele proto ve stále větší míře i za hranicemi regionu nebo země. Domácím klientům naopak nabízeli přetisk zajímavých textů z časopisů cizích. Do této souvislosti je možno vřadit halířový časopis *Das wohlfeilste Panorama des Universums zur erheiternden Belehrung für Jedermann und alle Länder*, který začal vycházet v Haasově nakladatelství v Praze v roce 1834. Řada jednotlivých údajů z textů otištěných v recenzované publikaci rozšiřuje znalosti známé z literatury a dovoluje zasadit výklad o vývoji novin a časopisů do souvislostí, jež se dosud nestaly předmětem úvah o minulosti novin a časopisů v českých zemích. Historika českých medií seznamují s prostředím, které mělo na jejich vývoj nepochybně vliv.

Zájemci o tištěná media jako prostředek komunikace jsou určeny v závěru publikované údaje o bibliografiích a biografických slovnících, jejichž příprava byla anoncována ve vídeňských časopisech a informace o tiskařích, nakladatelích a knihkupcích, jakož i o půjčovnách knih a hudebnin. Upozorňují na zamýšlenou bibliografii V. J. Dundra *Lexicon universale librorum Slavicorum qui inde ab 1475 ad 1834 ubique locorum prodierunt*, na katalog českých knih v knihkupecké síti, který připravoval A. Rybička, a výzvu F. Sartoriho, aby mu byly zasílány údaje o učencích ze země Rakouského císařství pro plánovaný biografický slovník.

První díl publikace G. Marinelli-Königové představuje soubor informací, které poskytly redakce vídeňských časopisů, almanachů, sborníků a ročenek čtenářům o literatuře a knižní kultuře v českých zemích v období, kdy docházelo k úspěšné obnově jazykově české kultury a jejímu zařazování do literatur evropských národů.

Aktivity našly oporu ve výsledcích vědecké činnosti příslušníků generace, která ve druhé polovině 18. století zařadila do svého programu dlouhodobé soupisové a ediční programy a na základě práce s prameny se přihlásila k metodám soudobé evropské historiografie. Historikové se kriticky postavili k výkladům domácích kronikářů. Současně však podávali o původní prameny se opírající výklad o vývoji české státnosti a kultury. České země byly představeny jako svébytná součást Evropy. K zpracování jejich minulosti v intencích kritické historiografie se přihlásili domácí historikové. Opravňovala je k tomu jednak znalost pramenů dochovaných v domácích archivech a knihovnách, jednak znalost českého jazyka. Informace ve vídeňských časopisech první poloviny 19. století svědčí, že starobylost české psané kultury a její tehdejší rozvoj našly v rámci národních kultur Rakouského císařství mimořádné ocenění.

Do rukou českých badatelů se dostává publikace, která mimořádně rozšiřuje znalost bohemistické a slavistické literatury ve Vídni. Prokazuje společné zájmy v oblasti tvorby a svědčí o úzkých kontaktech redakčních a osobních.

Zdeněk Šimeček

Jitka KOMENDOVÁ, *Světec a šaman. Kulturní kontexty ruské středověké legendy*, Praha, Nakladatelství Argo 2011, 208 s. IBSN 978-80-257-0451-6.

Dějiny středověké Rusi obvykle stojí stranou pozornosti české historiografie, přestože se jedná o velice zajímavé téma. Za jednu z příčin nízkého reflektování této problematiky lze pokládat mizivý počet dochovaných pramenů. Zdrojem informací se ale mohou stát i hagiografické texty, se kterými pracovala Jitka Komendová ve své práci *Světec a šaman*.

Ústřední postavou její monografie je ruský světec Stěfan Permský, který se na konci 14. století pokusil christianizovat ugrofinský národ Permjanů, žijící na severovýchodě Rusi. Legendu o tomto světci s názvem *Život Stěfana Permského* sepsal na přelomu 14. a 15. století Jepifanij Moudrý. Legenda vypovídá nejen o životě tohoto svatého muže, ale především o kulturním prostředí středověké Rusi. Sama autorka v knize uvedla, že tato legenda představuje pramen, který především umožňuje proniknout do vzdálené ruské kultury a do uvažování jednoho z jejích nejvzdělanějších představitelů, Jepifanije Moudrého. Primárním cílem pro ni nebylo zkoumat pravdivost životopisných údajů či zobecnit zjištěné skutečnosti do roviny soudů o univerzální mentalitě člověka středověké Rusi, ale sledovat vztah odlišných kultur a vymezení postoje reprezentantů pravoslavné Rusi k okolnímu světu.

Monografie se skládá z pěti kapitol. První z nich krátce přibližuje dobu, ve které Stěfan Permský žil. Pozornost je věnována politickým dějinám, písemnictví, společenskému uspořádání středověké Rusi a její konfrontaci s jinými kulturami. Zvláštní důraz je vzhledem k tématu kladen na otázku zbožnosti. 14. století autorka označuje jako období druhé christianizace, kdy křesťanská víra hlouběji pronikala do života lidí. Došlo k vytvoření stabilní farní sítě, zintenzivnění duchovní aktivity a založení nových klášterů. Druhá kapitola se obecně zabývá hagiografií, zejména otázkou

autorského subjektu v ruských středověkých legendách. V následujících kapitolách se autorka na základě analýzy legendy *Život Stěfana Permského* a její komparace s jinými středověkými texty zamýšlí nad různými aspekty ruské středověké kultury, jako byl systém a možnosti vzdělávání, odlišnost ruské evangelizace od západní a byzantské či kanonizace ruských světců. Zvláštní pozornost věnuje otázce, nakolik je Jepifanijova legenda v kontextu dosavadní ruské a evropské misionářské hagiografie tradiční a nakolik jedinečná.

Komendová hodnotí misionářské působení Stěfana Permského jako v mnoha ohledech novátorské. Jednalo se o prvního známého misionáře, který odešel z Rusi šířit křesťanství mezi pohanské národy východní Evropy a jehož misie byla završena úspěchem. Za svou misionářskou činnost byl Stěfan jmenován biskupem pro permskou zemi a roku 1549 kanonizován. Jeho hlavním počinem bylo povýšení permského jazyka na jazyk liturgický a vytvoření písma abur, poslední abecedy středověké Evropy. Problémem, se kterým se Jepifanij při psaní legendy musel vypořádat, bylo, že vznik nového liturgického jazyka a písemnictví narušil v té době na Rusi ustálenou představu o jedinečnosti ruské kultury. V legendě tak Jepifanij vychvaluje Stěfanovo počínání, ale zároveň neuznává rovnoprávnost všech písem, resp. liturgických jazyků. Jako možný podnět Stěfanovy misie autorka nevyklučuje politický motiv, využití christianizace k politickému ovládnutí nových oblastí. Zároveň však upozorňuje na skutečnost, že po Stěfanově misii nenásledovala expanze Moskvy do tohoto prostoru a samotný Jepifanij tuto misii označuje jako individuální počínání, podnětený Stěfanovou snahou přivést nový národ ke křesťanské víře bez opory ve světské i církevní moci, což byl v ruském prostředí do té doby neznámý jev. V knize se autorka ohrazuje proti výtkám některých badatelů na nedostatečnou informovanost Jepifanijovy legendy v popisování geografického prostoru a způsobu života pohanů. Argumentuje tím, že legendy psali autoři, kteří sami mnohdy s nekřesťanskou komunitou nepřišli do kontaktu, a navíc zaznamenávání podobných informací v hagiografii nebylo zvykem.

Již samotný název knihy *Světec a šaman* upozorňuje na nejvyšší duchovní autoritu Permjanů, šamana Pama, který v legendě vystupuje jako oponent Stěfana Permského ve víře. V legendě je zachycena jejich náboženská polemika, která ilustruje argumentační střet pohanské a křesťanské kultury. Ve vytvoření propracovaného obrazu reprezentanta permského lidu a ve vylíčení rozmanitých reakcí a postojů pohanů ke křesťanské víře autorka vidí jedinečnost Jepifanijovy legendy v kontextu středověké misionářské hagiografie. Náboženské polemiky se v písemnictví středověké Rusi objevovaly, nikoliv však ve formě dialogu, ale pouhého deklarování pravoslavného učení jako jediného správného. Jepifanij tak zcela novátorsky reflektuje vytvoření specifické kultury neofytů, která není identická ani s tradiční permskou, ani křesťanskou kulturou. Z důvodu existence mnoha mezistupňů v jednotlivých kulturách, které nelze striktně oddělit, autorka odmítá pojem dvojvěří, obvykle užívaný pro kulturu východních Slovanů po christianizaci.

Na základě komparace hagiografických textů, vzniklých v odlišných kulturních prostředích, Komendová dospěla k závěru, že Jepifanijova legenda zachovává v mnoha ohledech tradice obecně uplatňované při psaní legend. Tradiční je především v častém užívání tzv. topoi, opakujících se myšlenkových schémat. Jako příklad autorka upozorňuje na topos „malý dospělý“, který zobrazuje světce, jenž od útlého

věku směřuje ke svatému životu, je velmi vzdělaný a pobožný. Dále se v legendě vyskytují tradiční popisy agresivity a divokosti pohanů, scény misionářova ničení pohanských model a obětí či legendistova snaha legitimizovat světcovy činy uváděním řady analogií. Na otázku, zda se tyto motivy či scény opakují jako ryze literární motiv, nebo spíše vypovídají o analogickém chování světců, autorka odpovídá, že se misionáři se vši pravděpodobností inspirovali ke svým činům čtením legend a napodobovali jednání svých předchůdců. Reálné činy se tak proměňovaly v literární topos, a naopak.

Práce Jitky Komendové je v české historiografii ojedinělou studií na dané téma a zaslouží si proto velkou pozornost. Při zpracování tématu autorka pouze neshromáždila dochované prameny, nýbrž přistoupila k jejich podnětné interpretaci a pro objasnění kulturních kontextů ruské středověké legendy *Život Stěfana Permského* zvolila komparativní přístup. Na základě porovnávání legend z ruské i evropské provenience prokázala nejen specifika a tradičnost této legendy, ale zároveň podala nový pohled na kulturní prostředí středověké Rusi.

Veronika Lhotáková

Klaus J. BADE – Pieter C. EMMER – Leo LUCASSEN – Jochen OLTMER (eds.), *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe. From the 17th Century to the Present*, Cambridge, University Press 2011, 768 s. ISBN 978-0-521-89586-6.

Problematika migrací a minorit patří v dnešním globalizovaném světě k často diskutovaným tématům. Vzdálenosti se zkracují a otevírají se nové možnosti k získání práce v zahraničí. To vše je podporováno rychle se rozvíjejícími informačními technologiemi, které umožňují zůstat v neustálém kontaktu s původní vlastí. Tento fenomén, kdy určité skupiny obyvatel opouštějí svoji původní vlast a vydávají se hledat novou budoucnost za hranice vlastního státu, není ale výdobytkem dnešní doby, naopak tento fenomén můžeme sledovat v průběhu celé historie. Autoři recenzované encyklopedie se zaměřili na sledování problematiky migrace a minorit v Evropě od 17. století do současnosti. Encyklopedie prezentuje systematický přehled týkající se migrací v rámci Evropy a do Evropy.

Editory encyklopedie je skupina odborníků z německé univerzity v Osnabrücku (Klaus J. Bade, Jochen Oltmer) a holandské univerzity v Leidenu (Pieter C. Emmer, Leo Lucassen), kteří shromáždili texty od celé řady předních odborníků zabývajících se problematikou migrace a minorit. Kniha vyšla původně v německém jazyce, přeložena byla do anglického jazyka.

Úvodní kapitoly encyklopedie představují obecný základ pro zkoumání problematiky. Autoři v nich věnují pozornost původu myšlenky vzniku encyklopedie, její realizaci, popisu témat, definici základních pojmů, pojetí a přístupů výzkumu migrace, popisu kritérií pro výběr textů do encyklopedie, rozdělení typů migrací, stanovení základních cílů a otázek, které si encyklopedie klade a metod, které využívá. Krátce jsou shrnuty také proměny podob migrace, cílové destinace migrantů, důvody proč

k migracím docházelo, průběh migrací (jejich fáze), formy migrace, migrační režimy (rozdílnost migračních režimů v Evropě, jejich klasifikace a popis) a migrační systémy (jejich popis a klasifikace).

Stěžejní část encyklopedie tvoří dva bloky. První obsahuje studie o různých oblastech a zemích v Evropě; zahrnuje 17 článků. Sledována je v nich historie migrace a zároveň sociální, ekonomický, politický a kulturní rámec integrace a asimilace. České země jsou zde zařazeny do jedné kapitoly společně se Slovenskem. Autorem je Hermann Zeitlhofer, který krátce shrnuje vývoj státních celků (definován je sledovaný region a jeho hranice), chronologický vývoj migrací a dominantní směry a formy migrace v průběhu staletí na tomto území (jak nábožensky tak ekonomicky motivovaná migrace; migrace vnitrostátní, v rámci Evropy, zámořská; migrace první poloviny 20. století způsobená etnonacionálním vymezením hranic; migrace po roce 1989).

Druhý blok textů je tvořen 219 příspěvky, které doplňují a rozvíjejí předchozí přehledy. Na tomto místě se zaměříme na texty týkající se primárně migrací a minorit spojených s českými zeměmi (tj. na skupiny obyvatel migrujících primárně z českých zemí, nebo naopak na území českých zemí).

Alexander Schunka zaměřil pozornost na exulanty z českých zemí v Sasku od 17. století. Tyto exulanty tvořilo nekatolické obyvatelstvo českých zemí (luteráni, utrakvisté, kalvinisté či členové Jednoty bratrské), které odešlo v pobělohorském období pod tlakem rekatolizačního úsilí Habsburků. Tohoto exodu se účastnili jak česky tak německy mluvící nekatolíci. Autor popisuje počty exulantů, místa kam mířili, průběh emigrace, čemu se v Sasku věnovali, charakteristiku, status a postavení emigrantů a jejich začleňování do většinové populace. Pozornost je věnována také exulantům z řad šlechty. Kromě Saska zmiňuje autor také emigraci do Horní Lužice, která byla Saskem spravována.

Klaus Weber se věnuje sklářským obchodníkům z českých zemí v Evropě od 17. do 19. století. Skláři z českých zemí drželi společně s benátskými skláři dominantní pozici na světových trzích, zdejší sklo nacházelo kupující dokonce v Africe a Asii. Sklářny v českých zemích využívali zdejší hojnosti surovin a dostupnosti levné pracovní síly. Autor popisuje, kde se u nás sklářství rozvíjelo, pozornost věnuje cílům sklářských obchodníků z českých zemí. Popisovány jsou také jejich obchodní strategie, na příkladu sklářských obchodníků z Čech ve Španělsku ukazuje autor, jak tento obchod fungoval. Pozornost je věnována také důvodům úspěchů obchodníků se sklem z českých zemí.

Další příspěvek, jehož autorkou je Monika Gletlerová, popisuje pracovní emigraci z českých zemí v Rakousku v 19. a na počátku 20. století. Tato emigrace směřovala zejména do Vídně a do Dolních Rakous (do roku 1921 byla Vídeň součástí Dolních Rakous), v mnohem menší míře také do Horních Rakous (hlavně do Lince) a do Štýrska. Autorka věnuje pozornost počtu migrantů z českých zemí, jejich pracovní náplni (zejména obchod a průmysl), systému jejich spolků, organizací a škol, složení migrantů z českých zemí, důvodům, které je k migraci vedly, jejich životu v Rakousku a začleňování do majoritní společnosti. Řada migrantů se po vzniku samostatného Československa vrátila do své původní vlasti.

Jaroslav Vaculík se zaměřil na českou migraci na Volyni od 60. let 19. století do 40. let 20. století. Popisovány jsou důvody, které vedly k migraci na Volyň, počet a složení migrantů a průběh migrace. Pozornost je věnována popisu ekonomického

růstu české komunity na Volyni, stimulovaného vyspělým zemědělstvím a obchodem. Sledovány jsou proměny české volyňské komunity, zásahy událostí první světové války do jejího života (mobilizace mužů do armády, válečné události na Volyni, zapojení do legií v Rusku apod.). Po válce došlo k rozdělení Volyně mezi Polsko a Rusko (většina volyňských Čechů připadla do polské části). Autor popisuje rozdílnost života v obou částech Volyně (školy, spolky, náboženství, politické aktivity, tiskoviny Čechů v polské části Volyně; kolektivizace zemědělství, pronásledování inteligence a rolníků v ruské části Volyně). Pozornost je věnována také osudům volyňských Čechů za druhé světové války (ilegální organizace Blaník, zapojení do československé armády v SSSR), situaci volyňských Čechů po druhé světové válce a přesídlení většiny volyňských Čechů po válce do ČSR.

Autorem dalšího příspěvku zaměřeného primárně na migraci a minority na území českých zemí je Andreas Wiedemann, který se věnuje problematice českých a slovenských osadníků v bývalých sudetských regionech po druhé světové válce. Po odsunu Němců z Československa byly tyto regiony osídleny osadníky z vnitrozemí českých zemí, ze slovenské části státu a českými a slovenskými reemigranty ze zahraničí. Kromě toho byla k přesídlení donucena část Maďarů z jižního Slovenska. Autor se věnuje popisu motivace osadníků k příchodu na území po německém obyvatelstvu, počtu a složení migrantů (věkové, národnostní), místům původu migrantů, jejich obživě, postavení, formování nové sociální struktury, vztahu k české majoritní společnosti a začleňování do ní. Zmíněna je také problematika volyňských Čechů a jejich problémů s komunistickým režimem.

Další z textů, jehož autorem je Dušan Šimko, se věnuje emigrantům z Československa v západní, střední a severní Evropě po roce 1968. Příchod „bratrských“ armád znamenající konec snah o „socialismus s lidskou tváří“ a následná normalizace znamenaly šok pro velkou část české a slovenské populace. Po několika měsících relativní sociální a politické otevřenosti, ztratili obyvatelé ČSSR naděje na reformu systému. Ve dvou následujících desetiletích se tisíce Čechů a Slováků snažily každý rok opustit zemi. Autor vymezuje, kdo tvořil emigranty opouštějící Československo, důvody k opuštění ČSSR, věnuje se počtům emigrantů, jejich složení (věkové, vzdělanostní), cílovým destinacím, problémům spojeným s emigrací. Zmíněna jsou také jména některých významných osobností, které opustily v tomto období náš stát (spisovatelé, umělci), exilová nakladatelství, radia, spolky a časopisy. Důraz je kladen zejména na emigraci do SRN a Švýcarska.

Adrian von Arburg se ve svém příspěvku věnuje maďarským vyhoštěncům ze Slovenska do českých zemí po druhé světové válce, kdy sem mezi roky 1945 a 1947 přišlo nejméně 55 tisíc Maďarů z jižního Slovenska. Autor rozebírá problematiku této „maďarské otázky“, myšlenku „slovakizace“ Slovenska, věnuje se cílům, kterých mělo být přesunem maďarského obyvatelstva dosaženo (zmírnění nedostatku pracovních sil v českých zemích, vytvoření tlaku na Maďarsko jako cesta dosažení primárního cíle – přesídlit maďarskou minoritu do Maďarska). Rozebírány jsou počty přesídlenců, místa, na která byli přesídlováni, jejich pracovní náplň, problémy, na které zde naráželi, vztahy s majoritou, jejich zdejší aktivity apod. Pozornost je věnována také návratu maďarského obyvatelstva, kdy většině Maďarů bylo umožněno vrátit se, i když ne nutně do jejich původních sídel. Pozornost je věnována různým pohledům na přesídlení Maďarů (nábor, deportace...).

Dalším příspěvkem, který má vztah k území našeho státu, je text Dietricha Meyera, který se zabývá problematikou Moravských bratří v Evropě od raného novověku. Církev Moravských bratří je svobodnou protestantskou církví formovanou po roce 1722 pod ochranou a duchovním vedením hraběte Mikuláše Ludvíka Zinzendorfa z moravských a českých exulantů (náboženský exil) a brzy také z početných imigrantů z Německa. Místem původu této církve je okolí Nového Jičína. Pozornost je věnována dalšímu šíření této církve.

Českých zemí se částečně týkají i některé další pasáže. Namátkou upozorníme na text týkající se německých uprchlíků a vyhnanců z východní, středovýchodní a jihovýchodní Evropy v Německu a Rakousku po druhé světové válce či text zabývající se jezuitským řádem v Evropě od raného novověku.

Jednotlivé texty odkazují na obsahově příbuzné články v rámci encyklopedie. Příspěvky jsou doplněny bibliografickými odkazy, které odkazují na nejdůležitější literaturu. Uváděny jsou pouze hlavní tituly, což je poněkud omezující pro případné zájemce o hlubší studium dané problematiky. To je ale zřejmě dáno limitovaným prostorem encyklopedie.

Encyklopedie je doplněna také rejstříkem migračních typů a rejstříkem zemí, regionů a míst, které usnadňují čtenáři orientaci. Kniha obsahuje také seznam autorů s uvedením jejich pracoviště, doplněna je také mapami a fotografiemi.

Encyklopedie je ojedinělým počinem jak svým rozsahem, tak svým zaměřením. Ocenit musíme množství erudovaných odborníků, které se editorům publikace podařilo pro encyklopedii získat. Je přitom jasné, že před editory stála nelehká práce – vybrat témata, která do encyklopedie zařadit. Problematika migrací a minorit je natolik široká, že se nedostalo a ani nemohlo dostat na všechna témata. Knihu takového rozsahu si nelze představit. Zde by proto bylo nefér zlobit se, že ta či ona skupina migrantů zůstala opomenuta. Encyklopedie je ojedinělým dílem, které zaslouží uznání (srov. množství autorů, široké spektrum témat), seznamuje čtenáře s řadou zajímavých témat, odkazuje na témata další.

Miroslav Jireček

Ladislav HLADKÝ a kolektiv, *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, Praha, Historický ústav 2010, 367 s. ISBN 978-80-7286-171-2.

Oblast jihovýchodní Evropy přitahuje pozornost české veřejnosti dlouhodobě. Za tímto zájmem však často stojí spíše negativní obraz Balkánu formovaný jak ozbrojenými konflikty 90. let 20. století, tak staršími formami lokálního násilí a stereotypy regionální zaostalosti. Přestože v české společnosti existují i pozitivní stereotypy pojící se s pověstnou pohostinností a otevřeností Balkánců, jež si Češi osvojují především při častých dovolených v přímořských oblastech tohoto regionu, obraz jihovýchodní Evropy zůstává nadále značně zjednodušený a povědomí o tradicích vzájemných kontaktů dosti mlhavé.

Autorský kolektiv knihy *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, vedený známým českým balkanologem a historikem Ladislavem Hladkým, tak

předkládá ojedinělý a vzácný obraz vztahů naší země s oblastí Balkánu, který je oproštěn od zažitých předsudků. Poskytuje ucelené a věcné informace o kontaktech s tímto regionem, které nezřídka trvají staletí a svého času dokonce pomáhaly formovat českou národní identitu. Jak Hladký naznačuje v úvodu práce, autorům týmu složeného jak ze zkušených historiků a pracovníků ministerstva zahraničních věcí, tak i z nastupující generace mladých akademiků a postgraduálních studentů nešlo o to, aby na základě široké pramenné základny probádali v jediné publikaci diplomatické a politické kontakty Prahy se všemi jejími balkánskými protějšky. Snažili se spíše na základě české, cizojazyčné i lokální odborné literatury synteticky postihnout mimořádně komplikovanou a různorodou problematiku vzájemných vztahů, aniž by zůstali v zajetí „velkých dějin“ a diplomatické politiky či tendenčního přístupu některých autorů předešlých dekad.

Autoři poskytují čtenářům vedle tradičních politických a hospodářských témat širší záběr sledované problematiky včetně analýzy vzájemných kulturních vztahů (v oblasti literatury, divadla, hudby, výtvarného umění, architektury), spolupráce ve vědě a školství, problematiky vzájemných migrací, společných myšlenkových proudů a např. také některých volnočasových a sportovních aktivit (zdůrazněn je mj. fenomén sokolského hnutí propojující Čechy s řadou balkánských zemí). Kniha se skládá ze čtrnácti kapitol z pera sedmnácti autorů. Editor knihu cíleně vystavěl na základě geografické posloupnosti. Jednotlivé země jihovýchodní Evropy jsou představovány od západu k východu, což ale – jak je ostatně zdůrazněno již v předmluvě – do velké míry odráží i intenzitu vzájemných styků. Z odborného pokrytí jednotlivých zemí jasně vyplývá, že se valná část autorů nespécializuje pouze na jednu zemi, ale spíše na širší teritorium, jímž se prolínají stejné etnické skupiny. Tím bylo docíleno zčásti nutné kompatibility zemí, jejichž historický vývoj od sebe nelze zcela oddělit (státy bývalé Jugoslávie, Albánie a Kosovo, Řecko a Kypr).

Jednotlivé kapitoly mají totožnou strukturu. Pokaždé je uvozuje krátká anotace, která v základních rysech charakterizuje bilaterální vztahy Čechů, resp. českého prostředí s konkrétní balkánskou zemí, zasazuje je do historického kontextu, případně naznačuje možná východiska pro budoucí spolupráci. Po tomto stručném úvodu jsou kapitoly členěny chronologicky s přihlédnutím k intenzitě vzájemných kontaktů. Logicky pak zvláště u jihoslovanských zemí dominují období národního obrození a utváření národní identity, která se do velké míry zakládala na jednotící myšlence slovanské vzájemnosti, případně austroslavismu. Tomu nicméně předchází obecný vhled do historického pozadí kontaktů českých zemí s areálem jihovýchodní Evropy, od něž se národní emancipace často odrážela. Za všechny zmiňme především tzv. cyrilometodějskou tradici, která se prolíná Balkánem napříč. Kontakty ve 20. století, kdy bylo po první světové válce a rozpadu impérií přiznáno mnoha etnikům regionu právo na sebeurčení, jsou dále shrnuty do několika dílčích podkapitol. Ty se zabývají jednak vztahy v krátkém meziválečném období, pro něž byl určující nejen vznik nových samostatných států, ale také etablování autoritativních režimů prakticky ve všech balkánských zemích. Spolupráci s Československem většinou přerušila druhá světová válka. Po pádu nacismu nicméně jednotlivé státy nemohly jednoduše navázat na své tradiční bilaterální vazby, protože jejich domácí politiku již většinou neurčovaly domácí elity (s jistou výjimkou Jugoslávie, potažmo Albánie či později Rumunsko), ale spíše nová centra bipolárně rozděleného světa.

Teprve v 90. letech 20. století se zdálo, že může být vzájemná spolupráce oživena. Avšak v této době do vývoje zasáhly nové pozitivní i negativní faktory, ať už v podobě sdružování zemí v mezinárodních organizacích (zvláště EU a NATO), nebo regionálních konfliktů (zejména jugoslávských válek). Hospodářské a politické kontakty tak byly ovlivněny novými geopolitickými podmínkami a v neposlední řadě také globalizačními tendencemi. Jak autoři správně zdůrazňují, mimo ně zůstaly alespoň do jisté míry vzájemné kulturní kontakty, které se ostatně již dříve mnohdy ukázaly v rozvoji bilaterálních vztahů jako klíčové. Jednotlivé kapitoly proto většinou zakončuje stručný přehled současných kulturních styků, popř. informace o postavení příslušných českých menšin na Balkáně v posledních dvou dekadách, který v některých případech naznačuje i možný výhled do budoucna.

Co do rozsahu délka kapitol kolísá zvláště s ohledem na ustavení a trvání jednotlivých bilaterálních vztahů. Poněkud odlišná je ale i kvalita jednotlivých kapitol a pasáží. Některé kapitoly jsou doslova faktograficky i literárně ukázkové a je z nich zřejmé, že navazují na dlouhodobý zájem autorů o danou problematiku. Někdy však analýza přechází více či méně v pouhý popis, až nadbytečný výčet událostí a informací. To nepřispívá k čtivosti textu a ubírá celku na atraktivitě. Je zřejmé, že publikace má pokrýt mapu současného Balkánu v nejširším smyslu slova na základě stávajícího státního rozdělení oblasti jihovýchodní Evropy, tj. od Slovinska a Moldavska na severu až po Turecko nebo Kypr na jihu. To ovšem nutně vyžaduje i zpracování některých „hraničních“ států (Moldavsko, Turecko, Kypr) či zcela nových zemí (Kosovo). Děje se tak i přesto, že ne vždy plně zapadají do užšího konceptu poměrně detailní analýzy vztahů mezi českým prostředím a rozhodujícími balkánskými státy. Je pochopitelné, že již ze své podstaty mohou tyto statě jen těžko dosáhnout úrovně kapitol s mnohem širší historickou i heuristickou základnou (státy bývalé Jugoslávie, Bulharsko, Rumunsko, Albánie, Řecko). Bývalo by proto možná dobré přistoupit k vnitřnímu členění do větších celků tak, aby propojily a blíže představily vztahy s konkrétními subregiony jihovýchodní Evropy. V pojetí knihy by to nebylo něco zcela nového, protože se částečně s tímto přístupem setkáme např. v kapitole o československo-jugoslávských vztazích. Ani tato drobná výtku ovšem nemění nic na tom, že je monografie jednoznačným přínosem pro bližší orientaci ve složité spleti česko-jihovýchodoevropských bilaterálních vztahů.

Celkový přínos publikace zvyrazňuje skutečnost, že je opatřena bohatým poznámkovým aparátem, v němž jsou vždy na začátku každé kapitoly vyjmenovány dle autorů základní práce o konkrétních bilaterálních vztazích z pera českých i zahraničních odborníků. Případní zájemci neznalí českého jazyka jistě ocení, že po českém textu následuje shrnutí v anglickém jazyce, a to nejen pro celou knihu, ale i pro každou studii zvlášť. Knihu dále doplňují zajímavé obrazové přílohy, seznam zkratk, výběr nejdůležitějších odborných publikací o problematice česko-balkánských vztahů, mapa regionu a rozsáhlý jmenný rejstřík čítající téměř tisíc jmen, který u každé osoby uvádí i základní životopisná data.

Ačkoli autoři navázali na starší badatelské poznatky, o čemž svědčí obsáhlý výčet v textu použitých zdrojů, nutno znovu vyzdvihnout, že se tato kolektivní monografie od dosavadního výzkumu odlišuje především tím, že kontakty českých zemí s regionem jihovýchodní Evropy představuje komplexně. Čtenář se může v rámci jediné publikace seznámit s našimi vztahy s Balkánem v historické perspektivě v celé

jeho šíří. Takový přístup má samozřejmě i svá úskalí, avšak vymezený cíl „inventarizovat“ dosavadní vývoj česko-jihovýchodoevropských vztahů a předložit zájemcům o tuto problematiku kompaktní a řemeslně poctivě odvedenou publikaci zcela splňuje. Dle mého názoru má ovšem i další přidanou hodnotu. Z knihy jednoznačně vyplývá, že ani v dnešním globalizovaném světě nemizí význam dvoustranných mezistátních vztahů a to především v kulturní rovině, která významně přispívá k mezinárodní toleranci a v dlouhodobé perspektivě vede k překonávání zažitých stereotypů. Knihu lze proto doporučit nejen jako příručku vhodnou např. pro studenty a historiky se zájmem o daný region, ale i široké veřejnosti.

Kateřina Králová

Václav ŠTĚPÁNEK, *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo. Kosovská otázka ve 20. století*, Brno, Masarykova univerzita 2011, 471 s. ISBN 978-80-210-5476-9.

Malé území Kosova, které před několika lety jednostranně vyhlásilo nezávislost (kterou dosud řada zemí odmítá uznat), patří k více než stovce problémových míst současného světa. Jihovýchodní Evropa, od 19. století nazývaná „balkánským sudem prachu“, je plná etnických sporů a rozdílů mezi dnes samostatnými státy.

Téměř půl tisíciletí osmanské dominace Balkán nesporně poznamenalo. Moderní národy a jejich státy se formovaly opožděně za ostatní Evropou. Zatímco „nemocný muž na Bosporu“, tedy osmanská říše, ztrácela nadvládu nad touto částí kontinentu, o to usilovněji její vývoj ovlivňovaly evropské velmoci. Výsledkem byly nakonec hranice, dané versailleským systémem, které jedni považovali za vynikající, druzí za hanebné.

Kosovo, které leží v samotném srdci Balkánu, se stalo v průběhu několika století typickým územím na rozhraní etnik. Zprvu bylo převážně srbské, od 18. a 19. století se postupně stávalo převážně albánským. Po balkánských válkách se Kosovo opět stalo součástí srbského a poté jugoslávského státu. Sami kosovští Albánci se nikdy s převážně jihoslovanskou Jugoslávií neztotožnili. A odpor vůči němu dali najevo hned po válce i v momentu, kdy se Jugoslávie rozpadla na jaře 1991. Zatímco královská Jugoslávie se starala jen o to, jak Albánce vyeliminovat, či alespoň asimilovat, jugoslávští komunisté se od počátku snažili o začlenění oblastí s albánským obyvatelstvem. Prostředkem měla být územní autonomie, vyplývající především z představ marxismu-leninismu o řešení národnostní otázky.

Desítky monografií a stovky studií se zamýšlejí nad tím, proč se v Kosovu nepodařilo vyřešit otázku vzájemného soužití ne příliš spřátelených etnik. A jen málo z jejich autorů si položilo otázku, proč dobře myšlené a správně zvolené řešení (autonomie) neuspělo. Většina autorů, neschopných nezaujatého stanoviska (týká se jak především anglicky psané, tak i domácí albánské /zcela/, či jihoslovanské /z části/ literatury), hledá ty či onaké příčiny nesmiřitelného vztahu albánského a na straně druhé srbského a černohorského etnika v Kosovu a jen málo z nich je s to dojít k rovnoměrným a vyváženým stanoviskům k minulosti i současnosti.

Z mnoha prací již vydaných vyniká nejnovější opus brněnského historika V. Štěpánka. Jednak tím, že jeho autor vybral právě téma kosovské autonomie, které dnes již z literatury prakticky vymizelo, ale i tím, že dokázal k jeho zpracování přistoupit nezaujatě. Štěpánek, vědomý si bohaté škály dosud v literatuře zpracovaných problémů kolem Kosova, zvolil správně nejméně zpracované téma: jak jugoslávští komunisté chtěli po roce 1944 řešit kosovský problém a jak vůbec kosovská autonomie fungovala.

V nezbytném úvodu je více než dostatečný rozbor stávající literatury se zdůrazněním německy psaných sborníků a monografií, které autor správně označuje za objektivnější (rozhodně užitečnější, než např. obsáhlé dílo všeznalého Malcolma, který byl kdysi historik, ale již léta pracuje jako novinář a píše spíše jak publicista). Následuje podrobný popis archivních fondů Ústředního výboru Svazu komunistů Srbska, dosud převážně ignorovaných i domácími jihoslovanskými badateli.

První dvě kapitoly samotné práce obsahují nezbytný popis toho, jak se na přelomu století měnila etnická struktura obyvatel Kosova, jak bylo toto území po balkánské a první světové válce inkorporováno do srbského a poté jugoslávského státu. Poměrně stručná je kapitola o osudech srbských kolonistů a nesměle rostoucím komunistickém hnutí v Kosovu za druhé světové války. Od strany 103 je pak podrobně rozepsán vznik kosovské autonomie jako Autonomního kosovsko-metochijského kraje (1945), Kosovsko-metochijské autonomní oblasti (1963), Kosovské autonomní oblasti (1968) a jak se postavení autonomní oblasti projevovalo pod „obručí státní bezpečnosti“ do roku 1966 (Brionské plénum). V rámci tohoto období se jugoslávští komunisté pokoušeli integrovat celou oblast z etnického hlediska pod heslem proporcionality, hospodářsky pod heslem centrálně dotované industrializace, vzdělanostních reforem (coby řešení jazykové otázky a budování středního i vysokého školství) a samozřejmě i nějak čelit demografické explozi albánského etnika.

Druhá polovina práce začíná vývojem Kosova po ústavních dodatcích z roku 1967 a 1968 a prvním významnějším projevem albánské nespokojenosti v listopadu 1968. V té době již Albánci tvořili 74 % obyvatel Kosova a poprvé se veřejně objevily požadavky připojení albánských oblastí Jugoslávie k Albánii. Nová ústava Federativní socialistické republiky Jugoslávie fakticky stvrdila v 70. letech nastoupenou cestu, která nemohla vést než ke konečnému rozpadu federace koncem let osmdesátých. Nová konfederativní ústava jen vytvářela další prostor pro nastupující nacionalismus, samozřejmě také albánský.

Demonstrace, které na jaře 1981 otrásly jak Kosovem, tak i celou Jugoslávií, donutily sice vedení jugoslávských komunistů nejen rozebrat příčiny nacionalistického výbuchu, ale i se pokusit ze své analýzy vyvodit nějaká doporučení pro budoucnost. Přijatý materiál „Politická platforma pro akci SKJ při rozvoji socialistické samosprávy, bratrství, jednoty a pospolitosti v SAO Kosovo“ správně určil hlavní příčiny nastalé situace v Kosovu (autarkie, investiční politika, demografická exploze), ale vyřešit již nemohl nic. Napětí v Kosovu, provázené stále silnějšími argumenty o „znásilňování srbství“, ale i postupným vytvářením na státu nezávislých albánských struktur vyústilo na přelomu 80. a 90. let nejen rozpadem Svazu komunistů Jugoslávie a jugoslávské federace jako takové, ale i zrušením kosovské autonomie (kterou Albánci odmítli vytvořením paralelních struktur a nenásilnou resistencí).

Celá práce velmi dobře ukazuje na rozpornost v přístupu jugoslávských komunistů, kdy přes snahu o nejlepší z možných řešení, které se po válce nabízelo, výsledkem nebyl nakonec nikdo nadšený. Nebyli spokojeni kosovští Albánci, odstrčení se cítili Srbové a nakonec nebyl nikdo schopen postavit se opět po sto letech dominující vlně nacionalismu. A již vůbec ne, když se nakonec do všeho pletly velmoci.

Práce V. Štěpánka je pečlivě napsanou materiálovou monografií. Na základě důkladného studia početné odborné historické i dobové literatury a především archivních materiálů vznikl velmi podrobný a důkladně vyargumentovaný popis a mnohde i objasnění závažných událostí především z let poválečných do konce let osmdesátých. Práce je výsledkem poctivého studia v archivech, vyčerpávajícího zpracování literatury, ale i obratnosti profesionálního historika při vyhodnocování a interpretaci získané materie. Patří k těm dnes nikoli až tak obvyklým opusům, ze kterých by měl nesporně radost i zakladatel moderní historiografie L. Ranke.

Miroslav Tejchman

Marek JAKOUBEK, *Vojvodovo: kus česko-bulharské historie. Tentokrát převážně očima jeho obyvatel*, Brno, CDK; Plzeň, Západočeská univerzita v Plzni 2011, 258 s., 24 s. obr. příl. ISBN 978-80-7325-261-8 (CDK), ISBN 978-80-261-0072-0 (Západočeská univerzita v Plzni)

Marek Jakoubek, kulturní antropolog z Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni, se ve svých posledních pracích věnuje zejména česko-(slovensko)-bulharské krajaňské problematice. Z poslední doby připomeňme zejména jeho práci *Vojvodovo – Etnologie krajaňské obce v Bulharsku*, na kterou recenzovaná publikace navazuje.

Česká krajaňská obec Vojvodovo nacházející se v severozápadním Bulharsku byla založena roku 1900 převážně osídlenci z české obce Svatá Helena, ležící v dnes rumunské části Banátu. Historie českého osídlení Vojvodova končí v letech 1949–1950, kdy většina českých obyvatel obec v rámci poválečných migračních procesů opustila a přesídlila do ČSR. Historie obce tak trvala pouhých padesát let. Za tu dobu naši krajaňané dokázali prakticky z ničeho vybudovat prosperující vesnici, jejíž jméno se rychle dostalo do povědomí bulharského obyvatelstva jako vzorová obec. Prosperita obce byla založena zejména na fungujícím zemědělství. Specifický charakter dodávalo Vojvodovu zde vyznávané evangelické náboženství.

Recenzovaná publikace se od předchozích Jakoubkových prací do značné míry liší. Její základ tvoří texty samotných vojvodovských Čechů. Autor říká, že bychom publikaci mohli označit za „velkou knihu vojvodovských edic“. Jakoubek se zde chopil role „editora“ zpřístupňujícího texty, které napsali (s výjimkou jedné práce, která byla namluvena) sami bývalí obyvatelé Vojvodova. Role „editora“ ovšem nespocívala v pouhém shromáždění a úpravě textů. Jednotlivé texty vybavil autor komentáři. Jsou v nich vyzdvihnuty nejdůležitější a nejzajímavější informace, konstatováno, co přináší text nového, a vysvětlena problematika, které by běžný čtenář v textu jen stěží porozuměl. V neposlední řadě využívá autor tyto komentáře k polemice s dalšími autory a jejich názory.

Publikace je zahájena úvodem, v jehož prologu jsou shrnuty nejdůležitější údaje o Vojvodovu, práce, které byly na toto téma dosud napsány, a metodologické přístupy, které byly při zkoumání tohoto tématu dosud použity. Autor konstatuje, že o Vojvodovu již toho bylo napsáno hodně a řada témat a přístupů již byla pokryta, přesto o definitivním vyčerpání hovořit nelze. Jako jednu z mezer vidí Jakoubek to, že samotní Vojvodovčané (jak obyvatele Vojvodova nazývá) dosud neměli dostatek možností „dostat se ke slovu“. Dosud byly zpřístupněny pouze některé střípky z této problematiky. Touto knihou Jakoubek také vyvrací tezi Vladimira Penčeva (kterého jinak považuje za svého učitele), podle kterého u bulharských Čechů, na rozdíl od bulharských Slováků, v principu absentuje písemná realizace, resp. fixace specifické identity daného společenství.

Publikace obsahuje texty devíti bývalých obyvatel Vojvodova, které tvoří devět kapitol knihy. Kromě úvodů (komentářů) k jednotlivým kapitolám nabízí Jakoubek u každého zpřístupňovaného textu krátký medailon autora, případně popis motivace a kontextu sepsání textů. Každý ze zpřístupňovaných dokumentů je vybaven ediční poznámkou (informace o důvodu sepsání, čase, rozsahu, původní podobě textů, zásazích do jejich původní podoby apod.). Ke každé z kapitol je uvedena použitá literatura a internetové zdroje, které Jakoubek v komentáři k textu cituje či na ně odkazuje. Tam, kde by mohl mít běžný čtenář problémy s pochopením textu či jeho překladem, vybavil Jakoubek poznámkami i samotné publikované dokumenty.

První z textů, který kniha nabízí, se jmenuje *Vojvodovo*. Jeho autorkou je Barbora Čížková, která je pamětnicí „zlaté éry“ obce, kdy ještě nehrozilo nebezpečí druhé světové války, kolektivizace zemědělství či přesídlení do ČSR. Popisována je podoba vesnice (např. jak se bydlelo), obživa obyvatel (např. co se pěstovalo a chovalo) či svátky, které byly ve Vojvodovu slaveny. Zvláštní pozornost věnuje autorka popisu vojvodovské české svatby (včetně námluv, přípravy svatby, průběh samotné svatby). Z textu je patrná jistá nostalgie a láska autorky k Vojvodovu.

Další kapitola zpřístupňuje text nazvaný *Odkaz mojím dětem, vnukům a pravnukům*, jehož autorkou je Amálie Hružová. Tento dokument obsahuje množství informací také pro období, pro něž postrádáme jiná přímá svědectví (např. odchod ze Svaté Heleny do Bulharska, tříletý pobyt na Seseku, založení Vojvodova). Autorka popisuje jak osudy svoje a své rodiny, tak osudy celé vojvodovské komunity (např. způsob obživy ve Vojvodovu). Text nabízí také mnoho podnětů pro pochopení specifické vojvodovské religiozity (náboženský život ve Vojvodovu, náboženský rozkol, zdejší kazatelé, náboženský život po návratu do ČSR). V souvislosti s tímto textem připomíná Jakoubek verze, které bývají uváděny v otázce původu zakladatelů Svaté Heleny. Text A. Hružové pak podle Jakoubka svědčí ve prospěch „sektářské verze“ (podle které stály za odchodem zakladatelů Svaté Heleny náboženské důvody, nikoli především důvody sociálně-ekonomické).

Další text, který kniha nabízí, se jmenuje *Kronika naší rodiny* a jeho autorkou je Ester Karbulová (prezentována je pouze část textu týkající se života české komunity ve Vojvodovu, přesídlení do ČSR a prvních let života v nové vlasti). Jelikož byla E. Karbulová příbuznou B. Čížkové, nabízí se čtenáři cenná možnost pozorovat tytéž děje očima dvou jejich účastnic (a také možnost uvědomit si, že neexistuje pouze jeden zaručeně správný popis událostí). Pozornost je v tomto textu věnována např. dětství autorky ve Vojvodovu a její rodině. Specifickým vojvodovským fenoménem,

který je v tomto textu zachycen, je přesun mladé nevěsty z rodného domu do domácnosti a rodiny manžela. Popsány jsou také osudy rodiny autorky po přesunu do ČSR spojené s celou řadou útrap. Zaujme zde zejména význam víry, která zůstávala ve všech nelehkých dobách oporou Vojvodovčanů.

Následující kapitola představuje dva texty, *Kronika mojí rodiny* a *Vzpomínka na Vojvodovo*. Autorkou je Kateřina Králíková, jejíž rod pocházel ze slovenského osídlení v Srbsku. V úvodním komentáři nabízí Jakoubek pohled na místa původu vojvodovských Slováků, kteří tvořili po určitý čas po Čechách druhou nejpočetnější skupinu obyvatel Vojvodova. Upozorněno je také na další kořeny vojvodovské komunity. Králíková pak v textu popisuje život ve Vojvodovu, podobu Vojvodova, osudy členů své rodiny, práci a zábavu, které se zde věnovali, návštěvu školy či víru zdejších obyvatel. Upozornění si zaslouží skutečnost, že v textu je věnována pozornost víře nazarénů (či nazaretánů), k níž se hlásili rodiče autorky. Této víře přitom byla, jak Jakoubek upozorňuje, věnována v dosavadních publikacích pouze minimální pozornost (patrně proto, že tato víra byla ve Vojvodovu omezena na malou část nejstarší a střední generace zdejších Slováků). Text nabízí také pohled do ročního cyklu obyvatel Vojvodova, zejména přináší informace o zemědělských pracích a svátcích v jednotlivých ročních obdobích. Pozornost je věnována také osudům obyvatel Vojvodova za druhé světové války a po návratu do ČSR. Druhý kratší text s názvem *Vzpomínka na Vojvodovo* přináší další informace o tom, jak Vojvodovo vypadalo, čím se jeho obyvatelé živili apod.

Kapitola s názvem *Preci len moje najkrajšie dni bezstarostné boli tam, kde som vyrástla, v našej malej dedinke Vojvodovo...* nabízí text *Zápisky z posledních rokov*, jehož autory jsou Mária Strýčková, rozená Lovciová, a Andrej Strýček. V rámci komentáře podává Jakoubek stručný přehled složení vojvodovského obyvatelstva. Čtenář je mj. seznámen s tím, že v roce 1922 odešla část slovenských obyvatel Vojvodova na Slovensko, kde získala po pozemkové reformě v ČSR půdu. Mária Strýčková patřila právě k nim. Podle Jakoubka jde o jediné známé zapsané pamětní vzpomínky vojvodovských Slováků. Tento text je jedinečný také tím, že podává informace o zmiňovaném odchodu části Slováků z Vojvodova na Slovensko. Kromě vzpomínek (např. na velký sníh ve Vojvodovu, přelet „draka“ nad obcí) obsahuje text také zaznamenané sny vztahující se k Vojvodovu.

Další kapitola představuje rozsahem nevelký text vojvodovského kováře a laického kazatele Bedřicha Dobiáše pojmenovaný *Na tý Vojvodově to bylo takový vzácný*. Zatímco všechny ostatní v publikaci zveřejněné texty byly zaznamenány původně v písemné podobě, byly vzpomínky B. Dobiáše původně nahrány na magnetofon. Osoba autora je zajímavá tím, že prošel Svatou Helenou a Vojvodovem, až se v rámci poválečných reemigračních procesů dostal do ČSR. Text klade důraz zejména na religiózní stránku života ve Vojvodovu a posléze v ČSR.

Kapitola následující nabízí komentované texty vojvodovského rodáka Aloise Filipa s názvy *Můj životopis* a *Svědectví, jak jsem se stal křesťanem – dítětem Božím*. První z obou dokumentů je zajímavý mj. tím, že přináší informace nejen o Vojvodovu, ale také o obci Belinci, která byla osídlena vojvodovskými Čechy z důvodu nedostatku půdy v samotném Vojvodovu. Autor věnuje pozornost popisu života svého a své rodiny (obživa, návštěvy školy, odchod z domu, práce, kterou vykonával, studium, vojna). Zajímavá informace, kterou se čtenář v textu dozvídá a kterou

Jakoubek blíže interpretuje, je problematika sňatků dohodnutých rodiči, které nebyly ve Vojvodovu ojedinělé. V rámci Filipova životopisu je podán také popis postavení zetě přiřazeného na statek manželčiny rodičů (ve Vojvodově výjimečná situace, povinnost postarat se o rodiče spojená s privilegiem převzetí rodičovského domu příslušela podle zdejších tradic nejmladšímu synovi). Pozornost je věnována také popisu reemigrace do ČSR. Text *Můj životopis Aloise Filipa* je doplněn dvěma krátkými texty, z nichž první se týká odchodu předků A. Filipa z Čech, jejich pobytu na Svaté Heleně a příchodu do Bulharska, druhý pak situace přesídlenců na jižní Moravě. Text *Svědectví, jak jsem se stal křesťanem – dítkem Božím* je pak osobní výpověď, kterou lze podle Jakoubka chápat jako dokument o specifickém charakteru přinejmenším jedné části vojvodovského společenství (darbistického). V tomto textu je krátce připomenut religiózní život ve Vojvodovu. Autor zde popisuje svoji cestu k víře, kdy až po dlouhé době v ČSR našel svoji cestu k Bohu.

Další kapitola obsahuje text s názvem *Vzpomínání a vyprávění a Vojvodovu*, jejímž autorem je Petr Klepáček. Jedná se o nejrozsáhlejší text, který publikace nabízí, i o nejrozsáhlejší text vojvodovského Čecha vůbec, a to přesto, že Klepáček opustil Vojvodovo již ve svých sedmi letech. Značná část textu je proto věnována dětským vzpomínkám napsaným z perspektivy malého vojvodovského chlapce. Autor textu vychází také z vyprávění příbuzných a známých. Popisováno je autorovo dětství, rodina, způsob obživy ve Vojvodovu (jak zemědělství, tak další zdroje obživy, zejména trhy včetně černého trhu), zdejší záliby, sváteční dny, zabijačky ale i války, které zasáhly do života obce. Zmíněné je také „sloužení“ v Sofii, kterým si přivydělávala svobodná vojvodovská děvčata v zámožných rodinách mimo hlavní zemědělskou sezonu. Pozornost je věnována také přípravě přesunu vojvodovských Čechů do ČSR (popis atmosféry ve Vojvodovu – na jedné straně váhání, nejistota a obavy, na straně druhé euforie, nadšení a jásoť; popisována jsou také lákadla, která delegáti používali k přemlouvání Vojvodovčanů k odchodu), samotnému přesunu vojvodovských Čechů do ČSR, jejich usídlování a životu v nové vlasti po přesídlení. Nutno zdůraznit, že tyto vzpomínky jsou pro vojvodovské Čechy do značné míry hořké (rozsídlení vojvodovské komunity do několika obcí, kolektivizace, ztráta finančního kapitálu získaného za prodej majetku v Bulharsku při měnové reformě roku 1953). Upozornit je rovněž třeba na následující text, ve kterém jsou popisovány autorovy zážitky po přesunu do ČSR – poznávání nového bydliště, přijetí v obci a soužití se „starousedlíky“, uvedení do nového dětského kolektivu, poznávání německé minulosti obce, první návštěva katolického kostela, první kroky ve zdejší škole, život vojvodovských rodin v novém bydlišti, práce příbuzných na zdejším státním statku, životní osudy rodinných příslušníků, vztahy mezi přesídlenci, jejich setkávání a vzpomínání na Vojvodovo či svatby bývalých obyvatel Vojvodova v ČSR. Stranou pozornosti nestojí ani autorovy pozdější návštěvy ve Vojvodovu (změna podoby obce) a návštěvy z Bulharska v ČSR. Autor vzpomíná také na cestu do Francie za dalšími vojvodovskými příbuznými. Zde zaujme zejména zmínka o ruských emigrantech – wrangelistech (bývalých příslušnících vojska generála Wrangela), jejichž skupina se ve Vojvodovu usadila a oženila. Jeden z nich se oženil s autorovou příbuznou, se kterou později přesídlili do Francie. Popisovaná cesta směřovala právě za nimi.

Kapitola poslední nese název *Kniha pamětní Tomše Hrůzy, žitele Vojvodofského*, jejímž autorem je právě T. Hrůza. Jedná se o jediný známý text sepsaný českými obyvateli Vojvodova v samotném Vojvodovu (jako jediný byl tedy tento text sepsán v reálném čase). Jeho první část se věnuje ekonomicko-hospodářské situaci, zejména drahotě. Čtenáři je tak umožněno nahlédnout, jakým způsobem obyvatelé Vojvodova vnímali svoji hospodářskou situaci. Druhá část zápisů obsahuje komentáře z nejrůznějších témat života jak samotného T. Hrůzy a jeho rodiny (příchod do Vojvodova, svatba, vojna a války, úmrtí v rodině, odchod dcery z domu apod.), tak osudů celé vojvodové komunity (např. odchod části obyvatel Vojvodova do vsi Belinci, oslava české školy ve Vojvodovu), některé zápisy reflektují i dění ve světě, zejména válečné dění. Kniha je doplněna obrazovou přílohou znázorňující různé aspekty ze života obyvatel Vojvodova, mapami a plány.

Publikace nabízí čtenáři jedinečnou možnost vidět Vojvodovo tak, jak jej zaznamenali nebo si jej pamatují jeho někdejší obyvatelé. Jednotlivé texty vytvářejí plastický obraz podoby obce a života jejích obyvatel a umožňují čtenářům rozšířit si obzor o dané problematice. Všechny zde prezentované texty, sepsané po odchodu z Vojvodova, mají společné to, že jsou napsány s jistou (a pochopitelnou) nostalgií a láskou. Čtenář tak získává možnost pochopit také vztah bývalých obyvatel obce k tomuto velice specifickému a neopakovatelnému společenství. V neposlední řadě jsou prezentované texty využitelné jako pramen pro další badatele. Jejich zpřístupnění široké čtenářské veřejnosti je proto třeba ocenit. Vyzdvihnout je třeba i samotné autorovy komentáře, které jsou plné zajímavých postřehů. Závěrem je třeba konstatovat, že vydáním této publikace byla částečně zaplněna další mezera týkající se dějin Vojvodova. Bylo by však chybou považovat tuto mezeru za zaplněnou kompletně, každý další prezentovaný text člena této jedinečné komunity by byl pro historii a etnologii obrovským přínosem.

Miroslav Jireček

Maria TODOROVA, *Dizanje prošlosti u vazduh: ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*, Beograd, Biblioteka XX vek 2010, 236 s. ISBN 978-86-7562-088-4.

Bulharsko-americká historička Maria Todorova (Todorovová) vydává v posledních dvou desetiletích své knižní opusy v univerzální angličtině, teprve poté následují zpravidla překlady do rodné bulharštiny a dalších jazyků. Sbíрка osmi studií, která vyšla roku 2010 v Bělehradě, je v tomto ohledu výjimkou z pravidla. Todorovová uspořádala výběr ze svých příspěvků, publikovaných převážně během první dekády 21. století v angličtině v různých odborných časopisech a sbornících, na žádost srbského antropologa a vydavatele Ivana Čoloviće. Výsledná kniha *Dizanje prošlosti u vazduh* je proto zatím jedinou prací M. Todorovové, která je dostupná pouze v srbsštině. Práce jedné z nejvýraznějších postav současné balkanistiky vyšla v prestižním nakladatelství Biblioteka XX vek, které se specializuje na domácí i překladovou literaturu v oboru sociálních věd. Nakladatelství, od samého počátku vedené a dnes už

i řadu let vlastněné svým zakladatelem Ivanem Čolovićem, oslavilo mimochodem v letošním roce již čtyřicáté výročí své existence.

V prvním textu, nazvaném *Zamka zaostalosti: modernost, temporalnost i proučavanje istočnoevropskog nacionalizma*, se M. Todorovová věnuje nedostatečně reflektovanému vztahu mezi instrumentalizací času a moderním nacionalismem. Až na výjimky, mezi něž řadí především Fernanda Braudela a Reinharta Kosselecka, se historici podle ní zabývali fenoménem času v dějinách spíše výjimečně. Z žijících autorů by snad ještě neškodilo připomenout Françoise Hartoga, jehož práce *Régimes d'historicité: présentisme et expériences du temps* (Paris 2003) získala určitý ohlas i v jiho-východní Evropě (v roce 2007 vyšla mj. také v bulharštině). Moderní historiografie i moderní národní hnutí se v prostoru východní Evropy formovaly víceméně ve stejné době, rodící se nacionální historiografie však zpravidla prezentovaly národ jako staro-bylou a trvalou, takřka biologickou entitu. Todorovová poukazuje na rozšířené představy temporálního charakteru, které jsou latentně přítomné v řadě nacionálních diskursů (např. konceptualizace zaostalosti jako „opožďování za Západem“; snahy o modernizaci pomocí urychlení vývoje pod heslem „dohnat a předejít“; důraz na různá „prvenství“ jednoho národa oproti druhému apod.). Pozornost vůči temporálním aspektům pak podle ní napomáhá lepšímu porozumění historickým problémům regionu a umožňuje nám také poopravit některá ustálená klišé a nevědomá myšlenková schémata, která mnohdy do jisté míry sdílejí i samotní historikové.

Po kratším textu, jenž představuje příspěvek do diskuse o ruském orientalismu, následuje kritická studie, věnovaná problematice alterity (*Da le je „drugi“ koristan pojam u medjukulturnim odnosima?*). Autorka, která získala největší pozornost po vydání knihy *Imagining the Balkans* (New York 1997), věnované dekonstrukci převážně negativních reprezentací Balkánu, se zde k pojmu alterity staví možná až překvapivě rezervovaně. Intenzivní zájem o pojem „druhého“ trvá podle ní od poloviny 80. let. Jak konstatuje, „před dvaceti lety bylo téma „druhého“ nové, nedostatečně zpracované, avantgardní a intelektuálně přitažlivé. Dnes je relativně dobře prozkoumáno, teoreticky dobře podloženo, v interdisciplinárním měřítku široce přijímáno; zároveň se však v téže chvíli, kdy se z pojmu „druhý“ stalo již takřka klišé, začíná jevit jako kontroverzní“ (s. 79). Todorovová se v konkrétnější rovině mj. zamýšlí nad tím, jak se vlastně někdo stává příslovečným „druhým“. V historických podmínkách jiho-východní Evropy lze za klasickou cestu považovat např. konverzi k islámu. Podle Todorovové je však právě v tomto případě pojem „druhého“ mnohdy nedostatečně výstižný – údajný „druhý“ totiž často zároveň nadále zůstával v řadě ohledů příslušníkem původní skupiny (výmluvným a všeobecně známým případem je v této souvislosti např. Mehmed paša Sokolović). Zkoumání fenoménu alterity charakterizoval od samého počátku zpravidla „emancipátorský diskurs“, v jehož rámci se hlavní pozornost upírala na marginalizované, utlačované menšiny. V současnosti lze však v odborném prostředí zaznamenat spíše zvyšující se zájem o samotnou většinu, která generuje vlastní sebeobrazy a na jejich základě konstruuje základní kontury představ o „těch druhých“. V neposlední řadě se rétorika alterity podle Todorovové v odborném prostředí mění i pod vlivem globalizace a narůstajícího povědomí o existenci hybridních identit, které nelze snadno vměstnat do pohodlných kategorií alterity. Dosavadní zkoumání alterity Todorovová ve svém textu paušálně nezavrhuje,

vyjadřuje však značný skepticismus vůči nekritické fascinaci pojmem „druhý“ a jeho mechanické aplikaci.

V následujícím článku o vztahu etnicity, nacionalismu a dědictví komunistických režimů ve východní Evropě, který je chronologicky nejstarší (1993) mj. polemizuje s tehdy rozšířeným klišé, které čtyřicet let poválečného socialistického experimentu vnímalo jako jakýsi „mrazící box“, pod jehož povrchem dočasně „zamrzly“ předchozí nacionalismy. Místo toho poukazuje na zjevnou skutečnost, že nacionalismus se v řadě zemí nadále vyvíjel ve složité koexistenci s marxistickým diskursem a politickou praxí. Ve studii *O epistemološkej vrednosti porodičnih modela: Balkan unutar evropskog obrasca* pak rozvíjí svou kritiku zjednodušených modelů vývoje rodiny na evropském kontinentě, které se hlouběji věnovala již ve své knize *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria* z roku 1993.

Text *Dizanje prošlosti u vazduh: mauzolej Georgi Dimitrova kao lieux de mémoire*, který dal jméno celé knize, je oproti většině ostatních kapitol výsledkem samostatného výzkumu, který blíže nesouvisí s žádnou z autorčiných dosud vydaných prací, metodologicky a teoreticky však přesto souzní s jejím celkovým odborným zaměřením. Zabývá se v něm osudy mauzolea Georgije Dimitrova od jeho hektické, jen pár dní trvající výstavby po smrti tohoto komunistického vůdce roku 1949, přes odstranění a kremaci mumie roku 1990 až po konečnou likvidaci celé stavby, k níž došlo po mnoha veřejných debatách, přesto však zcela náhle a neočekávaně v létě 1999 (jak autorka ironicky poznamenává, destrukce mauzolea trvala po první detonaci, k níž došlo 21. srpna 1999, celkem sedm dní, tj. déle, než jeho výstavba o půlstoletí dříve). Z místa paměti – *lieu de mémoire* – se tak prázdný prostor po kdysi klíčovém symbolu bulharského socialistického režimu stal místem zapomnění – *lieu d'oubli*. V 90. letech poskytovaly zdi prázdného mauzolea oblíbený prostor pro politické, zpravidla protivládní grafitti a o jeho dalším osudu se dlouze diskutovalo. Podle Todorovové se většina hlasů shodovala na potřebě najít pro mauzoleum jiné využití. O oprávněnosti existence mauzolea měli podle ní jisté pochybnosti často i někteří komunisté v době před rokem 1989 (o mumifikaci svého těla nestál ostatně za svého života ani sám Dimitrov). Radikální řešení, kterým byla část minulosti takřkajíc „přes noc“ zlikvidována a určena k zapomenutí, však bylo nakonec spíše překvapivé. Deset let po roce 1989 již rozhodně nešlo o výraz spontánního, revolučního rozchodu s minulostí. Mauzoleum G. Dimitrova navzdory své fyzické neexistenci zůstává nadále v kolektivní paměti a v běžném životě obyvatel Sofie slouží jako jasná, srozumitelná místopisná reference.

Knihu uzavírají dva příspěvky, které shrnují některé myšlenky, jež autorka detailněji rozvinula ve své zatím poslední monografii, věnované zrodu a vývoji posmrtného kultu Vasila Levského (srov. příslušná recenze ve Slovanském přehledu 2012, s. 137–143). V prvním případě jde o problém existence občanské společnosti a veřejné sféry v podmínkách socialistického režimu, v případě druhém pak o otázku, zda je „slabý“ nacionalismus skutečně tolerantnější, než nacionalismus „silný“.

Jak již bylo řečeno, kniha *Dizanje prošlosti u vazduh* není ucelenou monografií, jednotlivé články však obsahují celou řadu zajímavých a kritických podnětů, včetně dalšího promýšlení a domýšlení vybraných problémů, jimiž se M. Todorovová

zabývala ve svých předchozích knihách, které jí v odborných kruzích opakovaně zajistily značný věhlas. Lze tedy jen uvítat, že se díky iniciativě srbského antropologa a nakladatele podařilo shrnout dosud roztroušené příspěvky této bulharsko-americké historičky na jednom místě. Publikace bude nepochybně přínosem nejen pro srbské, potažmo širší jihoslovanské prostředí, nýbrž i pro širší balkanistickou obec a další zájemce o metodologické a teoretické problémy současné historiografie.

František Šístek

Kateřina KEDRON & Marek PŘÍHODA (eds.), *Etnicita slovanského areálu (Historické proměny a současný stav)*, Praha–Červený Kostelec, Nakladatelství Pavel Mervart ve spolupráci s Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy 2011, 248 s. ISBN 978-80-87378-83-0.

Sborník příspěvků z tradičně pořádané konference mladých slavistů, která se konala 4.–5. listopadu 2010, vycházející opět v Nakladatelství Pavel Mervart, jež dlouhodobě tento projekt spolu s Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy podporuje, obsahuje 23 nejvýznamnějších studií z 48 referátů přednesených mladými badateli z devíti evropských zemí – z Běloruska, České republiky, Chorvatska, Německa, Polska, Ruska, ze Slovenska, Slovinska a z Ukrajiny (na konferenci vystoupili mladí badatelé dokonce ze 14 zemí). Sborník je rozdělen do pěti velkých sekcí – tři jazykovědných (Etnicita a etnogeneze prizmatem slovanských jazyků; Minoritní etnika a jejich jazyky ve střední Evropě; Jazyky mezi internacionalizací a národní exkluzivitou), jedné historické (Historický mýtus a jeho role při konstituování moderních národů) a jedné literárněvědné (Otázka národní sebeidentifikace v literatuře 19. a 20. století). V úvodním slovu oceňuje profesor Vladimír Svatoň mnohaletou podporu tohoto projektu hlavním iniciátorem a organizátorem setkávání mladých slavistů dr. Markem Příhodou, který již dovršil věk stanovený pro účast na těchto akcích, a předal organizaci dalších ročníků doktorandce Ústavu východoevropských studií Martině Chromé. Úvaha profesora Svatoně, zamýšlejícího se nad stavem současné slavistiky a slovanského areálu, v níž demytologizoval tradiční představu o jedinečnosti Slovanstva jako „zvláštního jevu na kulturní mapě Evropy“, jež mělo „příspěk k obrodě evropské civilizace, deformované moderním racionalismem a individualismem“, a v níž zdůraznil, že „slovanská etnika se podílela na excesech moderní historie“ a „na sklonku 20. století se stala hlavním motivem při pokusu o nápravu poměrů touha připodobnit se co nejvíce západní Evropě, především jejímu konzumnímu a bezstarostnému životnímu stylu“, představuje inspirativní uvedení do problematiky etnicity slovanského areálu zkoumaného na konferenci.

Tato recenze zaměřuje pozornost na historické příspěvky čtvrté sekce, která patřila k nejkvalitnějším a nejzajímavějším, což je potěšitelné zejména proto, že ve slavistice se dosud obecně kladl daleko větší důraz na jazykovědu a literární vědu, a historické a kulturologické bádání zůstávalo na okraji zájmu. Trend, kdy se v poslední době ve slavistickém bádání stále více prosazují mladí, erudovaní historici a kulturní vědci, potvrdily i poslední ročníky konference mladých slavistů, na nichž řada z nich

vystoupila se svými referáty. První příspěvek historické sekce, pojednávající o normanské teorii a formování ruského historického vyprávění, přednesl a napsal Konstantin Kaminskij z Univerzity v Kostnici. Zabývá se zejména tím, jak normanské a protinormanské teorie ovlivnily ruský kulturní a historický diskurs v polovině 18. století. Kaminskij se ve své analýze zaměřuje na řeč historiografa ruského impéria a rektora univerzity při ruské Akademii věd Gerharda Friedricha Müllera *Proizchoždenie naroda i imeni Rossijskago*, v níž obhajoval historický konstrukt, podle něhož byli Slované vyhnáni Římány z Balkánského poloostrova a od Černého moře, usídlovali se proti proudu řeky Dněpru, kde založili Kyjev; dále expandovali na sever, kde se smísili s místním finským a baltským obyvatelstvem a vybudovali Novgorod. Müller ve svých analýzách došel k závěru, že Varjagové, kteří v čele s Rurikem tvořili vojenskou a politickou elitu novgorodského státu, nebyli jen zámořskými (vnějšími) zakladateli ruského státu, nýbrž původními obyvateli severoruských oblastí, čímž vyvolal v učených kruzích velký skandál – hlavním oponentem jeho tzv. normanské teorie se stal především M. V. Lomonosov, jehož protinormanské kritice, zdůrazňující domorodý původ Rusů, věnuje autor druhou část svého rozboru.

Michail Kovaljov ze Saratovské státní technické univerzity ve svém článku *Zarubežnaja Rossija i Moskovskoje carstvo: iz istorii političeskich mifov 1920-ch – 1930-ch godov* analyzuje politické mýty ruské emigrace 20. a 30. let formujících jejich společnou identitu a vědomí. Jedním z nejživotascopnějších součástí kolektivní paměti ruských emigrantů byla myšlenka tzv. třetího Říma a moskevského carství, které řada intelektuálů považovala za nejstabilnější politický systém a ideální stát, i když jiní se odvolávali na negativní prvky spojené zejména s osobou Ivana Hrozného. Autor vychází z děl významných představitelů ruské emigrace, jako byli např. známí historici I. I. Lappo, M. V. Šachmatov, A. V. Solovjev a další.

Marek Příhoda z Filozofické fakulty UK ve svém příspěvku *Od krize carství ke krizi hodnot (kontexty Ivana Timofejeva)* pojednává o krátkém úseku ruských dějin přelomu 16. a 17. století známém jako období Smuty, konkrétně se soustřeďuje na rozbor historického textu *Vremennik*, který napsal současník Smuty carský úředník Ivan Timofejev. Poukazuje na to, že výrazným rysem jeho výkladu je providencialismus, kdy historické události vysvětluje jako bezprostřední důsledek Božích zásahů. Ruský národ má podle jeho názoru výjimečné místo v dějinách jako nositel pravé víry, je novým Izraelem, dalším (třetím) Římem. Negativní období ruských dějin, např. Smutu, vykládá v kontextu útoku nepřátel na Rusko – Poláci jako kdysi faraon útočili proti Bohem milovanému židovskému národu. Vůdčími oponenty protivníků se stávají moskevští carové, kteří zastupují na zemi Boha – ideálním carem byl pro něj Fjodor I. Ivanovič, který ve své osobě spojoval principy mnišství a carství. Autor článku reflektuje též úvahy Ivana Timofejeva o fenoménu tzv. samozvanectví. Vládu Borise Godunova hodnotí velmi rozporuplně, když oceňuje počátky jeho kladného působení, nicméně přičítá mu kromě jiných „hříchů“ přímý podíl na smrti následníka trůnu Dmitrije Ivanoviče i carů Ivana IV. a jeho syna Fjodora I. Ivanoviče.

Maria Sammut Kabanova z Moskevské státní univerzity M. V. Lomonosova se ve svém pojednání *Russkaja zemlja i jejo pravitel: istoričeskaja realnost' i istoričeskij mif* zabývá tím, jak se vytvářely historické mýty Rusi a ruského carství v 16. století. Pro odpověď na tyto otázky analyzuje dva historické texty: *Povest' vremennyh let* z kyjevského období 12. století a *Kniga stepennaja carskogo rodoslovija* z doby

Ivana Hrozného. Pavel Smrž z Filozofické fakulty UK se v článku „*Koroli*“ i „*korolevstva*“ *drevnej Rusi* zaobírá tituly ruských vládců ve třech livonských kronikách ze 13. a 14. století a v rusko-livonských smlouvách 13.–15. století. Vysvětluje zřejmý rozpor mezi tím, proč v ruských kronikách bývali vládci titulováni jako knížata či veliká knížata a v západních dokumentech jako králové či velicí králové.

Poslední historický příspěvek Petra Stehlíka z Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně nás přenáší z Ruska na Balkán 19. století. Autor v něm analyzuje dvě konkurenční národně-integrační ideologie, jež se výrazně prosazovaly v Chorvatsku druhé poloviny 19. století: ideologie jihoslovanství a velkochorvatství. U velkochorvatského konceptu se zaměřuje zejména na texty Ante Starčeviče a Eugena Kvaternika, kteří věřili, že Chorvaté mají nezpochybnitelné právo na nezávislý národní stát. Rozbor jihoslovanství, jejíž stoupenci zasazovali chorvatskou národní identitu do širšího jihoslovanství, se opírá zejména o texty Franja Račkoviho a Josipa Juraje Strossmayera.

Kromě historických textů obsahuje sborník celou řadu zajímavých jazykovědných a literárněvědných úvah. Za tradičně vynikající zpracování publikace, která obsahuje i velké množství tabulek a jmenný rejstřík, je potřeba poděkovat nejen editorům Kateřině Kedron a Marku Příhodovi, ale i korektorům, kteří dohlíželi na bezchybnou kvalitu nejen českého (Šárka Kachelmaierová), ale i běloruského (Kateřina Kedron), ukrajinského (Natalija Kost'ak), anglického (Jana Mataruga), slovenského (Mira Nábělková), ruského (Ludmila Nyklová), polského (Karolina Skwarska), slovinského (Andrej Šurla) a chorvatského (Marija Vlašić) textu, a nakladatelství Pavel Mervart, které odvedlo opět výbornou práci.

Stanislav Tumis

Aleksandar ŽIVOTIĆ, *Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945–1961)*, Beograd, Arhipelag / Institut za noviju istoriju Srbije 2011, 750 s. ISBN 978-86-523-0011-2; 978-86-7005-096-9.

Obsáhlá syntéza Aleksandara Životiče představuje významný posun v procesu vědeckého mapování neobyčejně komplikované historie vztahů mezi Jugoslávií a Albánií v prvních patnácti letech po skončení druhé světové války. Poprvé nejen v rámci srbské, ale i světové historiografie zpracovává toto komplikované téma komplexním způsobem, na základě znalosti neobyčejně rozsáhlého spektra archivních dokumentů, edic a sekundární literatury. Heuristická základna je vskutku pozoruhodná. Dr. Životić zná veškerou relevantní sekundární literaturu (včetně albánské) a příslušné edice. Především však detailně prozkoumal všechny dostupné archivní fondy v Jugoslávii a podnikl rozsáhlý výzkum dokumentů uložených v bulharských, českých, britských a především ruských archivech. Pramenná základna není, a z logických důvodů ani nemůže být, zcela komplexní (chybí např. dokumenty řecké a albánské provenience), ale i tak je fascinující. Životić tak dokázal překonat dosavadní handicap, který velmi často provázal výzkum o vývoji Balkánu po roce 1945, tedy v zásadě paralelní bádání

jednotlivých historiků, kteří se nedostatečným způsobem seznamovali s výsledky práce svých zahraničních kolegů. Jinými slovy: A. Životić ve své syntéze dokázal úspěšně využít poznatků srbské, české, bulharské, západní a především ruské historiografie.

Autor se neomezil jen na výklad bilaterálních albánsko-jugoslávských vztahů, ale správně se sledovanou problematiku pokusil postihnout v širokém zahraničněpolitickém a částečně i vnitropolitickém kontextu. Životićova syntéza je tak významným příspěvkem analyzujícím jugoslávskou, albánskou a sovětskou zahraniční politiku i vývoj mezinárodních vztahů na Balkáně v prvních dvou etapách studené války. Text je velmi pečlivě zpracován, obsahuje minimum faktografických chyb.

Posuzovaná syntéza není ovšem dokonalá. Aleksandar Životić patří přes dosažené vědecké tituly a přes obsáhlou bibliografii ještě k badatelům, kteří jsou na začátku své vědecké kariéry a logicky tak postrádají nezbytnou delší profesní zkušenost. Při zpracování takto komplikované látky se tento handicap nutně projevil.

Za výrazně naddimenzovanou považuji část úvodní kapitoly. Je samozřejmě vhodné zařadit do textu i pasáž o vývoji albánsko-srbských vztahů. Nicméně tato kapitola je zbytečně rozsáhlá; jen shrnuje doposud známá fakta. Dá se přitom předpokládat, že čtenář takto rozsáhlé a specializované syntézy má tuto látku již osvojenou. Za nadbytečné považuji dále např. pasáže týkající se geografie albánského státu či podkapitoly popisující členění knihy.

V úvodu recenze jsem vyzdvihl neobyčejně široké spektrum pramenů, z nichž autor vycházel. Na mnoha místech textu se však A. Životić nechal strhnout rozsahem svého bádání a nedokázal odlišit podstatné poznatky od nevýznamných údajů. Čtenář je tak občas zahlcován přemírou málo důležitých faktů, které by bylo možné publikovat v dílčí studii, nikoliv v syntéze tohoto typu. Jako příklady uvádím: detailní souhrnný výčet vojenského materiálu dodávaného Jugoslávii Albánii, včetně přesného počtu dělostřelecké munice či obsáhlé vylíčení zřejmě náhodného zájmu Argentiny o stav jugoslávsko-albánských vztahů. Ve výčtu těchto příkladů, které výrazně snižují čtivost textu, by bylo ještě možné pokračovat.

Za poněkud sporné považuji vnitřní členění textů. Výše jsem vyzdvihl autorův záměr zařadit výklad do širších souvislostí. Nejsem si však jist, že je výsledná kompozice knihy zcela šťastná. A. Životić rozdělil jednotlivé chronologicky členěné velké kapitoly do podkapitol. V nich postupně analyzuje bilaterální vztahy Albánie a Jugoslávie, následně tuto problematiku sleduje v kontextu vývoje sovětského bloku a posléze i v rámci západní sféry vlivu. Výklad se tak stává poněkud nepřehledný, zbytečně zdlouhavý. Některé údaje se opakují.

Vývoj albánsko-jugoslávských vztahů, ale i moderní dějiny albánského státu jsou doposud i po faktografické stránce zmapovány velmi skromně. A. Životić se tuto okolnost pokusil překonat využitím dokumentů uložených v příslušných jugoslávských archivech. To je sice v určité míře a v určitých případech možné, ale autor se v několika pasážích nechal až přespříliš strhnout. Výklad tak na některých místech není analýzou vývoje, ale jen zobrazením událostí tak, jak je reflektovaly jugoslávské stranické instituce či ministerstvo zahraničí FLRJ. Za podobný nedostatek považuji i autorovu mechanickou identifikaci s některými hodnoceními obsaženými v prostudovaných dokumentech (např.: „velkým impulsem pro spolupráci albánské a sovětské mládeže byla návštěva sovětské mládežnické delegace v Albánii v roce 1946“ či

tvrzení o tom, že do odvolání S. Malešove byla v prvních poválečných dnech albánská politika jednoznačně proitalská).

A. Životić se zjevně a v zásadě správně vyhýbá soudům, pro které nemá dostatek podkladů z obou stran (to se např. týká příčin početných excesů na jugoslávsko-albánských hranicích v letech roztržky). V některých případech se mi však zdá zvolená metoda jako poněkud alibistická. Úkolem historika není podle mého soudu jen klást otázky, ale především na ně, i když k dispozici vždy není úplné spektrum údajů, odpovídat.

V recenzované knize je zařazeno (v rámci poznámkového aparátu) několik desítek medailonů týkajících se osob vzpomínaných v textu. Mezi nimi se ocitli politici či diplomaté, kteří na albánsko-jugoslávské vztahy neměli větší vliv (např. Darko Černež, Aleš Bebler, Dwight Eisenhower).

Přes uvedené připomínky lze knihu Aleksandara Životiće považovat za pozoruhodný a vědecky hodnotný opus, který rozšiřuje dosavadní poznání dějin Balkánu na počátku druhé poloviny minulého století.

Jan Pelikán

Grzegorz KRZYWIEC, *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*, Warszawa, Wydawnictwo Neriton 2009, 500 s. ISBN 978-83-7543-072-1.

O Romanu Dmowském bylo napsáno minimálně šest biografií a nesčetně dalších kratších prací. Je tomu tak proto, že se tento polský politik a ideolog již za svého života stal legendou. Zejména pro své příznivce. Za komunistického režimu byl naopak odsouván do ústraní, ale i přesto jeho osobnost vždy vyvolávala zvědavost a zájem historiků. Po roce 1989 můžeme sledovat úchvatný vzrůst publikací, jejichž ústředním tématem je právě Dmowski. Grzegorz Krzywiec se zaměřil na Romana Dmowského z jiného pohledu než většina ostatních historiků. Jeho záměrem nebylo napsat sedmou biografii oslavující zakladatele národní demokracie, ale poukázat na jednu z největších a nejproblematictějších stránek Dmowského osobnosti, která měla negativní vliv i na polskou společnost. Krzywiec ve své knize představuje Dmowského jako hlavního představitele polského nacionalismu, antisemitismu a šovinismu. Nabourává i některé zažitě pohledy na Dmowského jako demokratického a moderního politika a originálního myslitele.

Šovinismus na polský způsob (*Szowinizm po polsku*) vyšla v poměrně malém nákladu (čtyři sta kusů). Snad i proto ji pravicově smýšlející historici (s několika výjimkami) přešli téměř bez povšimnutí. Tento nezáměr je možné vysvětlit mj. vysokou vědeckou kvalitou publikace. V roce 2010 byla nominována na cenu Kazimierza Morawskiego (nejlepší historická kniha roku), ve stejném roce vyhrála první cenu KLIO na 19. ročníku Výstavy historických knih ve Varšavě (Targi Książki Historycznej). Szymon Rudnicki, vynikající znalec dějin polských Židů a národní demokracie, na přebalu Krzywiecovy knihy uvedl: „po této knize se bude možné jen stěží vrátit k některým tvrzením o národně-demokratickém hnutí“.

Autor pojal osobu Dmowského jako symbol polského šovinismu a antisemitismu. Nesnažil se o vyvážený pohled na osobu Dmowského a ani nevyzdvihoval jeho pozdější zásluhy. Ke škodě věci ani nedefinoval, co pod termínem šovinismus chápe, v celé knize nenajdeme ani bližší význam tohoto slova. Autor tak činí i v jiných případech. Aniž by totiž definoval, často využívá i jiných pojetí. Jde přitom i o tak závažné jevy jako např. antisemitismus a rasismus. Kniha je vymezena lety 1886–1905, i když Krzywiec místy zachází i do novější doby. Je rozdělena do sedmi kapitol, které na sebe navazují v chronologickém sledu. Rozborem obrovského množství různých zdrojů dává možnost nahlédnout do doby studií Dmowského, o co se zajímala (nebo mohla zajímat) Dmowského generace, u kterých autorů čerpal nebo mohl čerpat své budoucí názory atd. Na rozdíl od jiných biografů (Micewski, Wapiński, Kawalec) vynechal první roky Dmowského života a dětství, včetně jeho rodinného původu.

V první kapitole (Narození pokolení) se autor zabývá situací polského školství v ruském záboru a vlivem rusifikace na Dmowského generaci. Krzywiec zde rozebírá počátky studentských tajných a nelegálních skupin, které se v ruském záboru tvořily v hojném počtu. Dmowski je zde popsán jako charismatický vůdce organizace nazvané „Strážnice“, do níž zakázal přijímat židovské členy, byť zcela polonizované. Kapitola nazvaná Idealistická revolta přibližuje Dmowského studia na Varšavské univerzitě a především spolupráci s časopisem *Hlas*, která byla podle Krzywiece tak významným činitelem, že ideově ovlivnila mladého Dmowského. I když si budoucí nacionální politik vštípil většinu názorů ve škole a rodině, teprve setkání s reportérem *Hlasu* Janem L. Popławským znamenalo pro Dmowského zásadní zlom v jeho ideovém vývoji. S Popławského antisemitismem se Dmowski ztotožnil a možnost publikování ve významném varšavském periodiku způsobila, že mohl naplno vyjádřit své názory nejen na Židy, ale také na socialisty.

Dle mého názoru nejkontroverznější částí knihy je třetí kapitola Rasismus na polský způsob. Krzywiec zde částečně směšuje pojmy jako rasismus a antisemitismus a snaží se vysvětlit společenské podloží těchto dvou jevů v Evropě na konci 19. století. Měl jím být tehdy populární sociální darwinismus. Co se týče polského prostředí, za hlavního propagátora rasismu a antisemitismu považuje Krzywiec právě Dmowského. Ten často na stránkách *Hlasu* publikoval články a recenze o pracích Le Bona, Gobineaua a Darwina, jejichž výsledky sám modifikoval do svých nových tezí. Jako student biologie měl navíc k teorii organicismu Spencera a vědecké antropologii blízko. V této části se autor kromě různých pohledů na „rasu“ pohybuje spíše v oblasti filozofie a antropologie. Navíc zajímavé, ale dle mého názoru diskutabilní, je tvrzení autora publikace, že největší podpora rasových myšlenek se objevuje ve státech s imperiálními a koloniálními aspiracemi.

Ve druhé části této kapitoly Krzywiec na plných patnácti stranách (s. 104–118) analyzuje „první rasistický manifest“ *Čím je Izrael? (Czem jest Izrael?)* v polských zemích, podepsaný zcela neznámým jménem Witold Ziemiński. Manifest vycházel v roce 1890 v časopise *Hlas* po kapitolách. Jeho autorství Krzywiec podle obsahové analýzy přisoudil právě Dmowskému. Toto přisouzení, byť nikoli zcela jednoznačné, může vyvolat nesouhlas a obvinění z předsudků autora vůči Dmowskému.

Ve čtvrté kapitole Krize civilizace se autor opět posouvá do filozoficko-sociologické roviny. V tomto případě s ohledem na konec století. Kromě vztahu

Dmowského k socialismu, feminismu, masové kultuře a nezaměstnanosti inteligence se v této části knihy vyjímá polemika Dmowského s Nietschem, zvláště o úloze „nadčlověka“. Dmowski si ideu nadčlověka modifikoval do postavy „aktivního jedince a hrdiny“ (s. 137, 148–149) ve společnosti, po kterém tehdy volal. Podle Krzywiece není vyloučeno, že se za něho sám považoval. Ačkoli to v budoucnu vždy popíral, stálou kritikou absence svého vhodného nástupce v čele nacionálního proudu dával této hypotéze za pravdu. „Aktivnímu jedinci, člověkovu činu“ Dmowski později dodal jeden významný rys – fanatismus. Ten je podle Dmowského (a shodně s Nietschem) nezbytný k ještě větší aktivizaci a víře ve své ideály. Jeho myšlenky nezůstaly bez odezvy. Ztotožňuji se s názorem Krzywiece, že to byl právě fanatismus E. Niewiadomského, známého umělce a profesora, který v roce 1922 provedl atentát na polského prezidenta G. Narutowicze. Fanatismus Niewiadomského bylo možné jednoznačně prokázat podle soudních výpovědí atentátníka a i když šlo ve 20. letech 20. století o výjimečný čin, o dekádu později se nacionální fanatismus stal hlavním znakem radikalizující se mládeže.

Pátá kapitola, O Kilińszczyzně, je věnována stoletému výročí kościuszkovského povstání ve Varšavě. Od ostatních kapitol se významně odlišuje formou i způsobem popisu. Název je odvozen od Jana Kilińského, který se v roce 1794 postavil do čela varšavských povstalců. Na přípravě protestu se podílela hlavně nacionalistická Národní liga, proti jakékoli účasti na protestu se postavil překvapivě Dmowski, jeden ze zakladatelů Národní ligy. Výsledkem protestu v roce 1894 byla likvidace studentských konspiračních skupin a utvrzení Dmowského, že protesty a manifestace proti ruskému záborci oslabující národ a jsou tudíž nežádoucí.

Šestou, nejrozsáhlejší kapitolu Cesta do myšlenek Krzywiec opět pojal velice široce a podrobně analyzoval deset let Dmowského publicistické činnosti. Ta je v této době (1895–1905) spojena s redakcí časopisu *Všepolský přehled* (Przegląd Wszepolski) a vytvořením základů budoucí politické strany (národní demokracie). Pro Dmowského se jednalo o složité období, vzhledem k nepříznivé politické situaci v polském Království emigroval do rakouské Haliče, nejdříve do Lvova a poté do Krakova. Začal kolem sebe shromažďovat příznivce a stal se politickým vůdcem v pravém slova smyslu. Podle svých spolupracovníků prodělal také „vnitřní proměnu“ pod vlivem dřívějšího pobytu ve Velké Británii. Omezil totiž na čas primitivní protižidovské výpady. Přesto byl antisemitismus trvalým jevem jeho publicistiky. Krzywiec přirovnal tvořící se skupinu kolem Dmowského k sektě a samotného Dmowského označil za autoritáře, jehož politika vedla k úspěchům. Proto se brzy jeho „národní tábor“ stal jedním z nejsilnějších hnutí v polských zemích.

Ve druhé části této kapitoly se Krzywiec zaměřil na židovskou otázku a její řešení podle Dmowského, resp. podle jeho děl, která v této době vznikala. Židovská otázka se stala hlavním bodem politického programu národní demokracie již v roce 1897 a byla jí až do roku 1939. Neměnnou zásadou Dmowského vůči Židům byla nemožnost jejich asimilace s polským národem, o čemž psali už jiní Dmowského biografové (Wapiński, Kawalec). Zde bych vyzdvihнул jednu věc. Krzywiec na rozdíl od nich upozorňuje, že podle Dmowského by celkové řešení židovské otázky mělo mít podobu triády: „asimilace – vyhnání – vyvraždění“. Vzápětí k tomu Dmowski dodává, že žádné z těchto řešení není v dohledné době proveditelné. Lze jen stěží odhadnout, nakolik svá slova myslel vážně. Krzywiec však je nekompromisní, i díky těmto

výpovědím Dmowského označuje za jednoho z ideových viníků zabíjení Židů Poláky za druhé světové války. Jestli tak Krzywiec činí právem, je otázka pro další výzkum.

Poslední kapitola je věnovaná nejznámějšímu dílu Romana Dmowského *Myšlenky moderního Poláka* (Myśli nowoczesnego Polaka), které vydal v roce 1903. Tato brožura v pozdějších letech označována za „katechismus polského nacionalismu“ zprvu nevyvolala příliš velký ohlas. Na rozdíl od jiných autorů a biografů Dmowského, kteří vyzdvihovali *Myšlenky* jako vrcholný a mistrný manifest, Krzywiec se spíše zajímal o hodnocení této publikace veřejností, které bylo vesměs negativní. S kritikou se Dmowski setkal dokonce i mezi svými spolupracovníky, což zřejmě těžce prožíval a označil většinu svých kritiků za „masonry“ (svobodné zednáře). Souhlasím s teorií Krzywiece, že budoucí slávu svých *Myšlenek* zajistil Dmowski spíše pozdější činností ve prospěch Polska než intelektuální hloubkou svého díla.

Krzywiec nepojal svou knihu pouze z historického hlediska. Velmi podrobnou analýzou prvotních děl Dmowského s jeho vrstevníky vytvořil dílo, které na některých místech stírá hranici mezi historií a literární kritikou. Kromě toho Krzywiec využívá poznatků sociologie, filozofie a sociální antropologie, čímž doplňuje komplexnost celého díla. S tím ovšem souvisí problematika jazyka. I přes převažující užití historických pojmů a termínů se v knize objevuje mnoho termínů z jiné oblasti než historické. To rozhodně četbu neulehčuje. V některých částech navíc autor používá zastaralé výrazy, a to i mimo citace. Čtenář má místy pocit, jakoby opravdu četl knihu z konce 19. století. Imponující na publikaci je seznam použité literatury a dalších odkazů, týkajících se tématu knihy, jehož rozsah je skoro sedmdesát stran.

Kromě archivních pramenů vycházel Krzywiec z početných pamětí a vzpomínek Dmowského současníků. Dále potom z publicistických článků samotného Dmowského i jeho spolupracovníků a odpůrců, bohaté historické, sociologické a filozofické literatury. Právě spojení sociologie a historie, z mého pohledu velice zdařilé a přínosné, může být jedním z hlavních argumentů kritiky Krzywecovy knihy. Všechny výše zmíněné kritické připomínky nemohou změnit podle mého názoru fakt, že *Šovinismus na polský způsob* je výjimečnou publikací, která ukazuje Dmowského v jiném světle, než na který byli Poláci zvyklí, zejména z textů pravicově smýšlejících historiků.

Jaroslav Kadlec

Zdařilá syntéza o demografické situaci jihovýchodních „kresů“ na konci 18. století

Problematika dějin tzv. východních „kresů“¹ a Haliče (zvláště východní) je v Polsku i na Ukrajině velmi populární v odborné i krásné literatuře. Předpokládá se, že pojem „kresy“ poprvé použil polský básník a geograf Wincenty Pol (1807–1872) ve svém díle *Mohort* (Kraków 1854), a poté se poměrně rychle „kresy“ staly trvalou součástí polské literatury.² Dřívější název Halič (pol. Galicja, ukr. Галичина) se stal v dnešní době v polském prostředí zárukou popularity a obchodní značkou přitahující zájem milovníků tohoto regionu. Mezi záplavou odborných polských publikací o tomto tématu z posledních patnácti let nepochybně zaslouží pozornost práce Zdzisława Budzyńskiego *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku* (I–III, Przemysł–Rzeszów 2005–2008), v níž autor podal komplexní obraz společnosti jihovýchodních „kresů“ na konci 18. století. Jde o práci z oblasti hospodářských a sociálních dějin, jež nemá v posledních desetiletích obdoby. Budzyńskiego třísvazkovou publikaci s bohatými demografickými údaji lze s jistotou pokládat za dílo v mnohém navazující na zakladatele polské školy hospodářských dějin a převážně ve Lvově a Krakově působícího historika Franciszka Bujaka (1875–1953), jenž je zároveň autorem základních prací k hospodářským a sociálním dějinám Haliče 19. století.³ Práce Z. Budzyńskiego je však na rozdíl od Bujakových hlavních děl, které jsou zaměřeny hlavně na 19. století, z velké části věnována období poslední třetiny 18. století, kdy sledované území začalo spravovat Rakousko.

Zdzisław Budzyński (nar. 1952), profesor Řešovské univerzity (Uniwersytet Rzeszowski) a Vyšší státní východoevropské školy v Přemyšlu (Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska w Przemysłu) se zabývá především statistikou a demografií, hospodářskými a sociálními dějinami středovýchodní Evropy v době novověku. Je autorem mnoha vědeckých prací a mezi nimi více než desítky monografií, zaměřených převážně na oblast tzv. jihovýchodních „kresů“.⁴ Výsledkem jeho mnohaletých bádání je jmenovaná monumentální (ve formátu A4 vytištěná) třísvazková publikace, vydávaná mezi lety 2005–2008, jež svým obsahem, rozsahem a způsobem zpracování těžko snese srovnání. Centrem jeho zájmu je východní Halič se Lvovem, které zde pojímá jako jihovýchodní „kresy“ v užším slova smyslu (částečně rozšířené o část Podolí za řekou Zbruč, která po prvním dělení Polska připadla carskému Rusku). Pojem „kresy“⁵ se stal od 19. století nezbytnou součástí polské krásné literatury, umění a také odborných historických prací. Publikace, jež navazuje na zmíněnou

¹ Hraničního pásma, v němž vedle Poláků žila další a mnohdy početnější etnika, jako např. Rusíni (Ukrajinci), Bělorusové, Židé a Litevci.

² Srov. Jacek KOLBUSZEWSKI, *Kresy*, Wrocław 2002.

³ Srov. např. jeho práce: *Galicja*, I–II, Lwów 1908–1910; *Rozwój gospodarczy Galicyi (1772–1914)*, Lwów 1917.

⁴ Srov. např. Zdzisław BUDZYŃSKI, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, I–II, Przemysł–Rzeszów 1993.

⁵ Budzyński zde „kresy“ geograficky vymezuje jako litevská a ruská území mezi Němenem a Západním Bugem na západě a Dněprem a Dvinou na východě.

dvousvazkovou práci z roku 1993, má výhradně charakter syntézy zaměřené na sociální dějiny.

1. *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku. I. Statystyka wyznaniowa i etniczna*. Przemysł–Rzeszów 2005, 381 s. ISBN 83-7378-271-2.

Základem prvního dílu práce je tabulkové zpracování demografických statistik okolo roku 1785. Publikace vychází hlavně z rukopisných archivních pramenů (Lubaczów, Krakov, Přemyšl, Lvov, Vratislav), méně pak z pramenů publikovaných. Každé lokalitě (města a vesnice), které jsou zde abecedně řazeny (celkem jich je 2174 + zvláštní tabulka je věnována Lvovu), v tabulce odpovídá jeden řádek, v němž jsou obsaženy: název lokality, lokalizace místa pomocí blízkého většího městského centra, příslušnost k základní náboženské obci a k územní náboženské jednotce vyššího řádu (děkanát: římskokatolický, řeckokatolický, kahał [židovská obec]: židovský), počet obyvatel, plocha katastrální jednotky a hustota jejího zalidnění. Čtyři zbývající části tabulky zaznamenávají počet osob podle náboženské příslušnosti (římskokatolická církev, řeckokatolická církev, judaismus), poslední rubrika je věnována těm skupinám a osobám, jež nezapadají do žádného ze zmíněných náboženství (Arméni, Karaimové, němečtí kolonisté, mezi nimiž byli evangelíci, menonité aj.). Lvov je zde jakožto hlavní město provincie a lokalita s komplikovanou místní náboženskou administrací uveden na samostatném místě.

Každé zpracované lokalitě odpovídá poznámka pod čarou s přesným uvedením pramenů, samotnému Lvovu pak přísluší třiasedmdesát poznámek. V souvislosti s místními názvy se autor musel vyrovnat s jejich různorodým (mnohdy nesprávným) zaznamenáváním v rakouském období i s polskými a ukrajinskými variantami. Jako základní Budzyński uvádí oficiální polský název z meziválečného období, dále pak všechny další v pramenech nalezené názvy a nakonec je uvedeno i jméno ukrajinské. Demografické údaje pro počty obyvatel lokality jsou uvedeny okolo roku 1785, přitom autor vychází z rakouských sčítacích statistik mezi lety 1786–1800, které srovnával s církevními statistikami osob a jako pomocný materiál užil např. i vojenskou statistiku obyvatelstva z roku 1808. Území lokalit vychází z rakouských katastrálních údajů z roku 1848. Demografické údaje o židovském obyvatelstvu jsou zpracovány podle rakouských statistik, avšak problémy způsobovala skutečnost, že v posledním desetiletí 18. století rakouská vláda prováděla politiku vysídlování Židů z haličských vsí do městských obcí. Je také zajímavé, že římskokatolické statistiky sčítání lidu pro sledovanou oblast se nezachovaly v takové komplexnosti a preciznosti jako statistiky církve řeckokatolické.

2. *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku. II. Atlas geograficzno-historyczny*. Przemysł–Rzeszów 2006, 127 barevných map + XII s. textu. ISBN 83-915967-8-8.

Statistické údaje publikované v prvním svazku díla autor dále zpracoval v grafické podobě a výsledkem se stal druhý svazek, jímž je (pro sledované období zcela jedinečný) historicko-geografický atlas jihovýchodních „kresů“. Vedle vlastních výzkumů zde Budzyński jako nejdůležitějšího pramene využil atlasu vydaného v roce

1855 Carlem Kummerem.⁶ Prezentuje demografické a historické údaje, historickou geografii církví a k tomu nejdůležitější znaky přírodního bohatství (formování terénu, povrchové vody, rozsah lesů) nebo základní vlastnosti z kulturní oblasti (urbanizace, různé typy kolonizace, územní administrativní dělení platné pro polský stát i Rakousko).

Obsahuje 19 přehledných a 84 podrobných map (v jejich rámci tři plány Lvova). Tematicky lze atlas rozdělit na: přírodní krajinu, kulturní krajinu, organizační strukturu církví, demografickou strukturu, plány města Lvova. Pro badatele se zaměřením na kulturní dějiny Haliče a oblast jihovýchodních „kresů“ je určena část atlasu, jež je zaměřená na náboženské (církevní) rozvrstvení obyvatelstva. Největší pozornost je zde věnována třem nejpočetnějším náboženským skupinám a jejich územnímu rozmístění: římskokatolické církvi (D 31–40), řeckokatolické církvi (E 41–50), židovské obci (G 53–62), dále jsou to jednotlivé mapy znázorňující další skupiny obyvatel oblasti, které byly typické svými etnickými i náboženskými specifiky: arménská církev (F 51), karaimská obec (H 63) a německé kolonie (I 65).

3. *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku. I. Studia z dziejów społecznych*. Przemyśl–Rzeszów 2008, 592 s. (z toho na s. 433–502 dokumentační a tabulkové přílohy a na s. 545–592 48 s. barevných příloh). ISBN 978-83-7338-413-2.

Za stěžejní ze tří svazků práce lze pokládat ten poslední, který je věnován sociálním dějinám regionu jihovýchodních „kresů“. Na úvod Zdzisław Budzyński podává rozbor a nejrozumnější chápání pojmu „kresy“ a jihovýchodního pohraničí v polské i mimopolské historiografii a v příbuzných oborech. K tomu dodává nesmírně důkladný rozbor sekundární literatury a pramenů k celé publikaci (s. 19–44). Celá práce (nyní máme na mysli textovou část) je doslova nabitá odborně zpracovanými fotografiemi, náčrtky, grafy, tabulkami, přehledy, mapkami, plány aj., díky nimž dílo působí mnohem autentičtěji, rigorózněji a je rovněž velmi čtivé. Každá z kapitol také obsahuje nastínění stavu bádání dané problematiky a rozbor základní literatury.

Tematicky se pak práce dělí na tyto čtyři rozsáhlé kapitoly:

Přírodní podmínky s územním a povrchovým vymezením „kresů“, jejich geografickým členěním (Východní Karpaty, Podkarpatí a Pokutí, Roztocze, Podolí a Opolí, Pobuží a Postyří, Lvov) a s charakteristikou klimatu, vodopisu, půd a zalesnění. V další části kapitoly to je kolonizace a urbanizace se zemědělstvím, chovem, rybolovem, včelařstvím, pivovarnictvím, textilní výrobou, mlynářstvím, vápenictvím a mnoha dalšími odvětvími. Vysvětluje územní (administrativní) dělení na okresy (cyrkuly), dále rozdělené na magistraty a dominia (základní jednotky územní správy). K sledovaným elementům patří i infrastruktura a komunikace.

Obyvatelstvo, stav, struktura a geografie rozmístění. V této kapitole se autor věnuje demografickým podmínkám sledovaného území, k čemuž využívá úředních statistik (rakouských úředních statistik, židovských soupisů, vojenských soupisů,

⁶ Carl Kummer RITTER von KUMMERSBERG, *Administrativ-Karte von dem Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Großherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern*, Wien 1855.

soupisů z územních celků). Rozebírá církevní statistiky uniatské a římskokatolické církve. Vedle celkového zalidnění se věnuje dynamice i hustotě osídlení a zvláště se zabývá obyvatelstvem ve městech a na vesnici. Na závěr kapitoly pak prezentuje výsledky ukazující, jaký byl počet obyvatel na konci 18. století podle vyznání a etnického původu. Národnost polská (tak se v oblasti „kresů“ všeobecně říkalo příslušníkům římskokatolické církve) měla přes čtvrt milionu osob, z nichž jedna třetina žila ve městech. Nejpočetnější skupinou byla národnost ruská (tj. rusínská), která měla necelý milion osob. Byla zastoupena ve všech stavech, nejméně však ve vyšších městských stavech, postupně také ztratila svou reprezentaci mezi zámožnou a střední šlechtou. Třetí národností podle počtu osob byli Židé s více než 115 tisíci obyvateli, z nichž 84 % bydlelo ve městech. Arméni měli asi tři tisíce osob a žili výlučně ve městech. Ve třech obcích také žilo 329 Karaimů. V oblasti žilo asi 5600 Němců (z nich bylo asi 60,5 % protestantů), z čehož pocházelo 4600–4900 osob z josefínského období. Budzyński zmiňuje rovněž zajímavý experiment Josefa II., jenž v městečku Bolechów založil kolonii Neu Babylon, aby se zde Židé přizpůsobili zemědělským profesím. Projekt ovšem dopadl neúspěšně, kolonie byla zrušena a na jejím místě byli vysazeni na počátku 19. století němečtí kolonisté.

Místní společnost v mnohokulturních podmínkách. Zde autor charakterizuje „kresovou“ katolickou (ruskou a polskou) rodinu (strukturu, typy, počet atd.), mezi mnoha náčrtky se např. můžeme seznámit se středním zalidněním domu v lokalitě Piaski (s. 164) nebo zalidněním domu ve Lvově (s. 165). Popisuje a rozebírá rodiny smíšené, stavovské, jakou byla rodina kněžská, pak rodinu arménskou a rodinu židovskou. Speciální pozornost věnuje dále místním náboženským společnostem: římskokatolické církvi, řeckokatolické (uniatské) církvi, arménské církvi, karaimské obci, protestantské obci. Mimo to se zabývá teritoriálními obcemi a národnostními vztahy v nich (všimá si hlavně Poláků, Rusínů, Arménů, Židů).

V poslední kapitole *Závislosti a sociální rozdíly* se Budzyński zabývá polsko-rusínskými konflikty na konci 18. století a k tomu např. podle konzistentní ankety z let 1758–1765 uvádí, že ve městě Ottynia bylo napočítáno nejméně pětadesát konfliktů mezi Poláky a Rusíny (s. 298). Zmiňuje zde různé typy sociálních konfliktů, které probíhaly hlavně mezi vlastníky pozemků a ruskými poddanými, mezi římskokatolickými a uniatskými kněžími. Mezi zajímavými příklady lokálních etnicko-náboženských konfliktů uvádí městečko Bóbrka, kde místní římskokatoličtí kněží přijali zásadu, že každé narozené dítě ze smíšených manželství musí zůstat v římskokatolické farnosti, čímž podporovali vzrůst polské společnosti. Objevovaly se však i případy opačné (s. 315). Zabývá se rozborem smíšených rusínsko-polských manželství, jako jednu z nejmotivnějších součástí konfliktů pokládá autor odchod členů z jedné náboženské obce do druhé. Budzyński vyvozuje, že migrace mezi oběma církvemi se účastnili Rusíni všech společenských vrstev, nejméně přecházeli k římským katolíkům duchovní, rolníci a obyvatelé měst, nejčastěji pak ruská šlechta, migrace nižších vrstev probíhala v rámci celé eparchie (územní správní jednotka řeckokatolické církve), migrace šlechty pak jen v některých jejích regionech (s. 333). Konverze Poláků k uniatům, o níž máme méně záznamů, probíhala zejména z rodinných důvodů (s. 348), vedle toho však autor uvádí i vzácnější židovské a protestantské konverze. Autor se každý z větších problémů (především etnických) snaží interpretovat z rozdíl-

ných pohledu polské i ukrajinské historiografie, a to nejen pohledy na Poláky a Ukrajince, ale také nazírání Poláků a Ukrajinců např. na Armény (s. 372–373).

Na závěr jsou zařazeny oddíly *Seznam důležitých pramenů a literatury* (s. 391–432), *Dokumentační část*, *Seznam tabulek*, *Seznam ilustrací, map a plánů z textu*, *Seznam ilustrací a map v příloze*, *Topograficko-jmenný rejstřík* a na úplném konci je to rozsáhlá obrazová příloha *Jihovýchodní „kresy“* (ve fotografiích, grafice, malířství a kartografickém pojetí).

Pro badatele se zájmem o problematiku východní Haliče s komplikovanými etnickými a náboženským vztahy mezi místním obyvatelstvem (zvláště Poláky, Rusíny a Židy) je tato práce, vysvětlující mnohé z konfliktů známých již z druhé poloviny 18. století, velmi podnětná. Budzyňského triptych je důkladným rozbořem sebraného nesmírně bohatého materiálu, který nám podává detailní obraz společnosti v jihovýchodních „kresech“ ve druhé polovině 18. století. Celá trojdílná publikace je velmi přehledná (nejen vlastními názvy kapitol, ale i pojmenovanými odstavci), faktograficky bohatá, a lze ji proto pokládat za jednu ze základních a nezbytných monografií pro studium dějin a kultury Haliče v celém období její existence (1772–1914/1918).

Petr Kaleta

Nové publikace o dějinách Slovinska a česko-slovinských vztahů

V české historiografii převládala v uplynulých letech tradice širšího celojugoslávského zpracování dějin jihoslovanských národů. Do jugoslávského rámce byly po dlouhou dobu zahrnovány i dějiny Slovinců a Slovinska. Situace se změnila po roce 1991, kdy se Slovinsko osamostatnilo a kdy Češi začali tuto zemi znovu intenzivněji poznávat. Zjistili, že Slovinsko je nejenom politicky stabilním a hospodářsky vyspělým státem, ale že je se Slovinci spojuje také velice podobný (středoevropský) historický a kulturní vývoj.

V důsledku opětovného česko-slovinského sbližování se na přelomu 20. a 21. století podařilo rozvinout poměrně intenzivní spolupráci i mezi vědeckými a vzdělávacími institucemi obou států. Velmi aktivní byli v tomto směru historikové a badatelé zaměřující se na problematiku dějin česko-slovinských vztahů. Ti využili řady programů na podporu financování dvoustranné vědecké spolupráce, zejména programu „Kontakt“, který po roce 2000 začalo realizovat Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy České republiky spolu s obdobně zaměřenými resortními ministerstvy Republiky Slovinsko. Výsledkem prohloubené česko-slovinské kooperace v oblasti historických, resp. i dalších společenských věd je několik zajímavých a odborně přínosných monografií a sborníků, které v průběhu posledních zhruba tří let vyšly v České republice a ve Slovinsku a které významně posouvají naše dosavadní znalosti o historii Slovinců a tradicích česko-slovinských kontaktů. Upozorníme stručně alespoň na nejdůležitější z nich.

Na jaře roku 2010 vyšla kniha **Ladislav Hladký**, *Slovinsko* (Praha, Nakladatelství Libri 2010, 192 s., edice Stručná historie států, ISBN 978-80-7277-463-0).

Jednalo se o první české samostatné zpracování historie území, které dnes patří Slovinsku, od nejstarších dob až po současnost. Hlavní pozornost byla v knize věnována objasnění moderních dějin Slovinců v 19. a 20. století a podrobné charakteristice vývoje samostatného Slovinska v letech 1991–2010. Od předchozích prací, které byly u nás napsány o historii národů bývalé Jugoslávie (např. *Dějiny Jugoslávie*, Praha 1970; *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998, 2009²), se uvedená kniha lišila tím, že v ní byly vyzdvíženy středoevropské a částečně i mediteránní vlivy, které v průběhu staletí formovaly charakter a specifika Slovinců jako etnika a později i jako národa a které výrazně odlišily kulturní vývoj Slovinců od vývoje většiny ostatních jižních Slovanů. Monografie byla svým stylem a přehlednou formou určena v prvé řadě širší čtenářské veřejnosti. (Podrobnější informace o této publikaci podala recenze otištěná ve *Slovanském přehledu* 96, 2010, s. 425–428.)

Zevrubný obraz dějin Slovinců a Slovinska, začleněný do širšího politického a kulturního kontextu historie střední a jihovýchodní Evropy, přinesla o rok později syntéza **Jan Rychlík a kolektiv**, *Dějiny Slovinska* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011, 441 s., edice Dějiny států, ISBN 978-80-7422-131-6). Podstatnou část knihy, od osídlení území starověkými Kelty a Římany po události začátku 21. století, napsal odborník na dějiny česko-slovenských vztahů a historii balkánských zemí Jan Rychlík, jenž v předchozích letech vydal ve stejné edici Nakladatelství Lidové noviny *Dějiny Bulharska* a podílel se též na sepsání *Dějin Makedonie*, *Dějin Srbska* a *Dějin Chorvatska*. Publikace obsahuje také samostatnou kapitolu o dějinách slovinské kultury (cca 60 s.), kterou sestavila slovenská historička z Bratislavy Mária Tonková společně s mladým slovenistou působícím na Univerzitě v Pardubicích Alešem Kozárem. Kniha končí obsahově hutným přehledem historie česko-slovenských vztahů (22 s.), jehož autorem je Ladislav Hladký.

Problematika česko-slovenských vztahů se stala v letech 2010–2011 podnětem pro sestavení několika zajímavých sborníků. Publikačním výstupem několikaleté spolupráce mezi týmem pracovníků Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty UK v Praze a kolektivem badatelů z Institutu pro novější dějiny v Lublani, jež byla financovaná z prostředků zmiňovaného programu „Kontakt“, a do níž se časem zapojili i někteří další badatelé z pražských a lublaňských vědeckých ústavů a vysokých škol, se stal dvojjazyčný sborník **Jure Gašparič – Eduard Kubů – Žarko Lazarević – Jiří Šouša (edd.)**, *Češi a Slovinci v moderní době. Politika – společnost – hospodářství – kultura / Slovenci in Čehi v dobi moderne. Politika – družba – gospodarstvo – kultura* (Praha–Ljubljana, Nová Tiskárna Pelhřimov 2010, 426 s., ISBN 978-80-7415-025-8, 978-961-6386-23-4), který přinesl celkem 18 studií o pestrém spektru spolupráce mezi Čechy a Slovinci v 19. a 20. století. Řada textů, prezentovaných v tomto sborníku, vychází z nových, původních badatelských výzkumů realizovaných v posledních letech. Zmíňme alespoň ty, v nichž je koncentrace nových poznatků nejvyšší: Luboš Velek, *Spolupráce českých a jihoslovanských poslanců v Poslanecké sněmovně Říšské rady 1891–1897* (s. 69–95); Jure Gašparič, *Českoslovaški konzulat v Ljubljani. 1920–1939* [Československý konzulát v Lublani. 1920–1939] (s. 133–150); Ondřej Vojtěchovský, *Z Prahy proti Titovi. Slovinci v jugoslávské „informbyrovské emigraci“* (s. 151–177); Andrej Pančur, *Judje iz čeških dežel od nasetitve v Sloveniji do holokavstva* [Židé z českých zemí od usídlení ve Slovinsku do holokaustu] (s. 181–203); Eduard Kubů – Jiří Šouša, *Středoevropský a slovinský*

agrarisumus v komparativní dimenzi, 1918–1928. Programy, transfery idejí, možnosti spolupráce (s. 227–262, článek charakterizuje formy spolupráce mezi českými a slovinskými agrárníky v meziválečném období, zvláště mezi agrární mládeží); Žarko Lazarević, *Kontraverze češke sence – Ljubljanska kreditna banka v precepu časa* [Kontroverze kolem českého stínu – Lublaňská kreditní banka v běhu času] (s. 287–300, studie popisuje a hodnotí vlivy české Živnostenské banky na činnost své afilace v Lublani – Lublaňské kreditní banky od jejího založení v roce 1900 až do doby rozpadu habsburské monarchie).

Značnou pozornost vzbudila také trojjazyčně (slovinsko-rusko-česky) vydaná publikace věnovaná Slovincům, kteří během své diplomatické kariéry působili ve slovanských zemích, Ernest Petrič (ed.), *Slovenski diplomati v slovanskem svetu / Slovenskie diplomaty v slavjanskem mire / Slovinští diplomaté v slovanském světě* (Mengeš–Ljubljana, Center za evropsko prihodnost 2010, 480 s., edice Studia diplomatica slovenica, ISBN 978-961-92839-0-5). Mezi osmi v češtině publikovanými texty, jež přeložil mladý pražský slovenista David Blažek, čtenáře patrně nejvíce zaujmou články: Borut Klabjan, „*Pražský Triglav*“ – působení slovinských diplomatů v Praze v době mezi světovými válkami (s. 412–435, text zaznamenává působení trojice Slovinců na postu jugoslávského vyslance v meziválečné Praze – Ivana Hribara, Bogoslava Vošnjaka a Alberta Kramera); Irena Bratuša, *Titův diplomat v Praze* (s. 446–457, článek rozebírá činnost Slovince Darka Černeje, který působil coby jugoslávský velvyslanec v Praze v letech 1945–1948). Z dalších publikovaných studií upozorněme ještě alespoň na statě: Neža Zajc, *Habsburský diplomat Zikmund Herberstein. Rusko a „Moskevské zápisky*“ (s. 339–367); Jonatan Vinkler, „*Na úsvitu*“ – Raná percepce ruské společnosti, politiky a diplomacie Bogumila Vošnjaka (s. 378–392); Bojan Godeša, *Z diplomatické činnosti dr. Antona Korošce. Setkání se slovenským prezidentem Tisem v Bratislavě v květnu 1940* (s. 436–445).

Množství informačně bohatých článků a úvah o rozvoji česko-slovinské spolupráce v průběhu 20. století přinesla též dvojjazyčná kolektivní monografie Alenka Jensterle-Doležalová (ed.), *Vzájemným pohledem. Česko-slovinské a slovinsko-české styky ve 20. století / V očeh drugega. Česko-slovenski in slovensko-češki stiki v 20. stoletju* (Praha, Národní knihovna České republiky – Slovanská knihovna 2011, 315 s., edice Publikace Slovanské knihovny, ISBN 978-80-7050-604-2). Tato multidisciplinárně pojatá kniha obsahuje historické, kulturologické, literárně vědní a filologické příspěvky, které zazněly na mezinárodním slovenistickém kolokviu konaném 4.–5. listopadu 2010 v Praze, jež uspořádali slovenisté z Filozofické fakulty UK v Praze ve spolupráci se Slovanskou knihovnou. Kniha zahrnuje celkem 23 příspěvků. Zmiňme alespoň ty, které byly předneseny v rámci sekce Historie a kultura: Ladislav Hladký, *Historici a jejich role ve vzájemném česko-slovinském poznávání* (s. 23–34, článek podává zevrubnou analýzu nejdůležitějších prací o dějinách česko-slovinských vztahů, které vyšly v českém a slovinském prostředí od druhé světové války až do současnosti); Borut Klabjan, *Narodni dom v Trstu. Češki kraj spomina?* [Národní dům v Terstu. České místo paměti?] (s. 35–42, autor v textu připomenul existenci slovanského centra v Terstu – Národního domu, kde se před první světovou válkou scházeli i Češi žijící v rakouském Přímoří); Milada K. Nedvědová, *Hudební dialog mezi Čechy a Slovinci. Fragment o talentu, povolání a kulturním odkazu* (s. 43–58, článek přibližuje některé nejvýznamnější představitele česko-slovinské

spolupráce na poli hudby, zejména Jakoba Galla, Antona Foerstera, Václava Talicha a Emila Freliha); Damjan Prelovšek, *Slovensko-češki odnosi v arhitekturi ob koncu 19. stoletja in v prvi polovici 20. stoletja* [Slovensko-české vztahy v architektuře na konci 19. a v první polovině 20. století] (s. 59–67, studie charakterizuje působení českých architektů ve slovinských zemích na konci 19. století a činnost Josipa Plečnika a jeho žáků v českém prostředí v době meziválečné); Jan Štemberk, *Čeští turisté a slovinské hory i pobřeží na počátku 20. století* (s. 69–80, autor přináší zajímavá fakta o počátcích rekreace Čechů ve slovinských horách a na pobřeží Terstského zálivu); Ondřej Vojtěchovský, *Slovinci v pražské skupině jugoslávské informbyrovské emigrace* (s. 81–98, článek je hutným výtahem z autorových výzkumů o jugoslávských informbyrovcích v Československu na přelomu 40. a 50. let 20. století).

Počet titulů věnovaných v posledních několika letech dějinám Slovinců a historii česko-slovinských vztahů je – již jenom vzhledem k velikosti obou národů a počtu specialistů na bilaterální problematiku – pozoruhodný. Je co číst, studovat a promýšlet. Zejména texty o dlouhodobých tradicích česko-slovinské spolupráce přináší mnoho nových, dosud neprezentovaných poznatků. Věřme, že to přispěje k dalšímu prohloubení vědomí o kulturní blízkosti Čechů a Slovinců.

Ladislav Hladký

Volodymyr KUČER – Oleksandr POTYLČAK, *Ukrajina 1941–1944: trahedija naroda za fasadom Svjaščennojij vijny*, Kyjiv–Bila Cerkva, Bilocerkivdruk 2011, 368 s. ISBN 978-966-2635-06-5.

Monografie dvou kyjevských historiků, kteří se dlouhodobě věnují problematice perzekuce příslušníků ukrajinského národa v době nacistické okupace, se zaměřuje na témata, která byla sovětskou historiografií zamlčována nebo zkreslována. Jde např. o otázku počátečního období tzv. Velké vlastenecké války, zavádění nacistického „nového pořádku“ na Ukrajině, využívání pracovního potenciálu tamního obyvatelstva, zvláště zajatců a nuceně nasazených, ekonomické kolaborace části obyvatelstva s okupanty, snahy o zabezpečení přípravy profesionálních kádrů pro obnovení hospodářského potenciálu okupovaných území, důsledky barbarského hospodaření nacistů i pozdní pokusy o reformu okupační politiky. Autoři potvrzují, že jedním ze strategických cílů Německa proti SSSR byla přeměna okupovaných území Ukrajiny v agrárně-surovinový přívěsek a zdroj levné pracovní síly pro válečnou ekonomiku Říše. V této souvislosti objasňují sociální politiku okupantů a masové vyvážení ukrajinského obyvatelstva na nucené práce v Německu. Okupační politika se opírala o metody represe, a to až do poslední chvíle nacistické přítomnosti na Ukrajině. Pokusy o reformování dosavadní politiky se ukázaly být iluzorními. Hitler, gauleiter Ukrajiny Erich Koch a další nacističtí představitelé byli realistickými pragmatiky, kteří pomocí totalitních metod vykrádali přírodní i lidské zdroje na okupovaných územích. Vůbec neuvažovali o modifikaci svého nového pořádku. Dle autorů to byla pouze sovětská armáda, která Ukrajinu osvobodila od německých okupantů. Snahy okupantů o totální vyplenění surovinových a lidských zdrojů Ukrajiny se podařilo realizovat jen částečně, neboť jejich plány narušovalo partyzánské a podzemní hnutí. Autoři se zmiňují především o sovětském odbojovém hnutí, zatímco např. Bandera a Melnyk jsou v celé knize zmíněni jen jednou a v rejstříku osob úplně absentují. Oba autoři upozorňují na podobnost událostí na sovětské Ukrajině ve 30. letech s německou okupací v první polovině 40. let 20. století. Principy, formy a metody vykořisťování pracovních zdrojů byly podle nich podobné, ne-li totožné. Nejvíce je

kromě ekonomického nátlaku spojovalo rozsáhlé využívání vězeňské práce a masivní propaganda usilující o stimulování pracovní aktivity.

Kniha ukazuje na základě studia archivních materiálů a dosavadní, zejména zahraniční, literatury tragiku i heroismus ukrajinského národa za druhé světové války.

Jaroslav Vaculík

František ČAPKA – Lubomír SLEZÁK, *Cukrovarnictví do roku 1938 a agrární strana (se zřetelem na Moravu a Slezsko)*, Brno, Masarykova univerzita 2011, 246 s. ISBN 978-80-210-3717-3.

V rámci řešení projektu Grantové agentury České republiky vznikla monografie věnovaná dosud málo zpracované problematice vztahu jednoho důležitého odvětví potravinářského průmyslu a politiky nejvlivnější strany českého venkova. Kniha je rozdělena na základě chronologicko-problémového principu do dvou kapitol, kde logickým časovým mezníkem je rok 1918. Publikace představuje nejen cenný přínos k českým hospodářským dějinám, ale sleduje vzájemnou provázanost hospodářství a politiky. Je třeba ocenit, že autorům se podařilo shromáždit informace dosud roztržitě umístěné v různých archivních fondech a publikacích, provést jejich interpretaci a zpracovat je do syntézy. Vedle pramenů centrálních i regionálních archivů využili řadu publikovaných pramenů a statistik, dobových periodik i dosavadní odbornou literaturu.

Práci vhodně doplňují jmenný a místní rejstřík, německé resumé a sedm textových a 32 obrazových příloh, které jsou reprodukovány na kvalitním papíře. Sazbě a grafické úpravě, stejně jako obálce, věnovalo velkou pozornost Akademické nakladatelství CERM.

Pozornost je třeba věnovat také Úvodu a Závěru. Jak autoři uvádí, v roce 1918 zdědila ČSR 90 % cukrovarů monarchie a v kampani 1928–1929 se cukr vyráběl ve 161 závodech. ČSR patřila mezi přední světové exportéry „bílého zlata“. Československé firmy postavily, zrekonstruovaly a technicky zkompletovaly více než sto cukrovarů nejen v Evropě, ale i Asii, Africe a Jižní Americe. Tím ovšem vytvořily konkurenci československému exportu cukru, což se negativně projevilo zejména v době světové hospodářské krize. V rámci společné zemědělské politiky EU existuje dnes u nás jen sedm cukrovarů.

V Závěru autoři při hodnocení agrární strany uvádí, že za svůj početní růst vděčila v meziválečném období především precizní organizační struktuře. Soudím, že agrárníci se dostali do čela československého politického systému především ovládnutím průběhu první pozemkové reformy po převratu v říjnu 1918, kdy si zavázali široké masy drobných rolníků a bezzemků. Podle jejich vzoru stejně úspěšně postupovala po květnové revoluci 1945 KSČ, která se zmocnila všech institucí, které prováděly rozdělování rozsáhlého pozemkového majetku Němců, Maďarů, kolaborantů a zrádců a revizi první pozemkové reformy.

Jaroslav Vaculík

Jevhen TOPINKA, *Tomaš Masaryk i Ukrajinci. Archivní dokumenty*, Lviv, Vydavnyctvo Centr Evropy 2010, 440 s. ISBN 978-966-7022-88-4.

Dnes již zvěčnělý bývalý předseda České besedy ve Lvově shromáždil v českých archivech více než dvě stě dokumentů adresovaných Ukrajinci a ukrajinskými organizacemi československému prezidentovi T. G. Masarykovi, resp. Kanceláři prezidenta republiky. Kniha přibližuje problémy, se kterými se musela potýkat ukrajinská emigrace v meziválečném Československu a také reakce československých státních orgánů na jejich žádosti. Ty byly limitovány skutečností, že pobyt Ukrajinců v ČSR byl předmětem nesouhlasu sovětské Ukrajiny, která podmiňovala reemigraci a re-

patriaci ukrajinských Čechů extradicií Ukrajinců do SSSR, stejně jako Polska, které se obávalo vzniku nového Piemontu na Podkarpatské Rusi. To samozřejmě zatěžovalo vztahy ČSR s těmito státy.

Velká část dokumentů se týká problematiky Ukrajinců na Podkarpatské Rusi a v Haliči. Další pak činnosti ukrajinských emigrantských institucí, které vznikly v ČSR, jako byla Ukrajinská svobodná univerzita v Praze, Ukrajinský vysoký ústav pedagogický Drahoňovská v Praze, Ukrajinská hospodářská akademie v Poděbradech a Ukrajinské gymnázium v Praze, které pravidelně posílaly T. G. Masarykovi blahopřání k jeho osobním jubileím i státnímu svátku 28. října. Topinka uvádí, že Praha byla v té době „největším centrem ukrajinského svobodného společensko-politického života na světě“. Podle náměstka ministra zahraničí Václava Girsy ČSR pečovala o výchovu ukrajinských odborníků, kteří by po osvobození od bolševiků mohli převzít řídicí posty na Ukrajině. V rámci tzv. ruské pomoci ČSR poskytovala v době hladomoru 20. let potraviny a hospodářské stroje, zvláště českým krajanům v různých částech sovětské Ukrajiny.

Dokumenty zahrnují chronologické období od ledna 1919 až do Masarykovy smrti v roce 1937. Kromě vysvětlivek pod čarou obsahuje kniha i soupis autorů dopisů a dokumentů s jejich stručnými profesními charakteristikami, jmenný a osobní rejstřík.

Knihou představuje velký přínos nejen pro bližší poznání česko-ukrajinských vztahů, ale i pro přiblížení poměrů na Podkarpatské Rusi, kde se obyvatelstvo cítilo utlačováno „židy, popy a maďarony“. Setkáme se zde nejen se jmény místních politických činitelů různé jazykové orientace, ale např. i s ruskou eserkou – „babičkou“ ruské revoluce Je. Breško-Breškovskou.

Jaroslav Vaculík

Kateřina KRÁLOVÁ – Konstantinos TSIVOS et al., *Vyschly nám slzy ... Řečtí uprchlíci v Československu, Praha, Dokořán 2012, 355 s. ISBN 978-80-7363-416-2.*

Již více než šest desetiletí žijí v českém prostředí příslušníci řecké národnostní menšiny. Nejstarší z nich se dostali do Československa koncem 40. let minulého století coby političtí uprchlíci v souvislosti s tehdejší občanskou válkou v Řecku. Začátkem 50. let pobývalo v ČSR zhruba 12 tisíc řeckých a makedonských emigrantů. V současnosti se k řecké národnosti hlásí v České republice přibližně již jen dva a půl tisíce lidí.

O nelehkých osudech emigrantů z Řecka, jejichž život silně poznamenaly politické turbulence 20. století, bylo v posledních letech u nás napsáno několik odborných knih a disertací (např. Pavel Hradečný, Antula Botu – Milan Konečný, Ivan Dorovský, Konstantinos Tsivos) a vyšly desítky dalších dílčích studií a článků. Jen poměrně vzácně byly však v těchto pracích využity jako historický pramen vzpomínky, resp. vyprávění pamětníků. Přitom generace osob, které prožily bouřlivé období řecké občanské války, postupně odcházejí a spolu s nimi se nenávratně ztrácí i možnost zachycení bezprostředního svědectví o tehdejších událostech a složité době.

S cílem zachovat cenné vzpomínky řeckých a makedonských pamětníků a využít je pro objektivní historiografické zpracování problematiky občanské války v Řecku, poznání příčin následné emigrace tisíců uprchlíků z Řecka do tehdejších tzv. lidově demokratických států, včetně ČSR, a následného nejednoduchého procesu sžívání řecké menšiny s většinovým českým prostředím byl řešen na Fakultě sociálních věd UK v Praze v letech 2009–2011 projekt s názvem *Šedesát let poté. Pamětníci řecké občanské války vzpomínají*. S využitím moderní metodologie tzv. oral history pořídili vědečtí pracovníci a studenti FSV UK v uvedeném období téměř padesát řízených rozhovorů s pamětníky rekrutujícími se ze tří generací Řeků a Makedonců, kteří doposud žijí v ČR. Celkově se podařilo zvukově zaznamenat více než 100 hodin autentických rozhovorů.

Závěrečným výstupem projektu se stala kolektivní monografie, která vznikla za účasti a pod odborným vedením dvou specialistů na řecké dějiny – Kateřiny Králové z Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd UK a Konstantinose Tsivose z Ústavu řeckých a latinských studií Filozofické fakulty UK. Kniha obsahuje 12 tematických studií, z nichž velkou část napsali zástupci nejmladší badatelské generace, konkrétně studenti a doktorandi FSV UK. Základním pramenem pro

jednotlivé studie byly poznatky vytěžené ze shromážděných vyprávění pamětníků. O tematickém zaměření studií výmluvně vypovídají jejich názvy a podtitulky: *Všichni do války! Vše pro vítězství*. Občanská válka a počátky řecké emigrace; *Byl to krásný život, než přišla válka, ta nás všechny poznamenala*. Řecko ve vzpomínkách uprchlíků; *Kruté doby se pamatují*. Život v Řecku za války; *Těšili jsme se, že unikneme válce*. Dětsí uprchlíci na trase Řecko – Československo; *Z dětského domova zůstali kamarádi na celý život*. Dětské domovy řeckých dětí v Československu; *Přišel předseda, vytahal mě za uši a řekl: „Půjdeš se učit“*. Vzdělání, práce a volný čas Řeků v Československu; *Já vletěl do vagónu a křičel: „Lidičky, radujte se, tady mluví jako my!“* Makedonská složka řeckých uprchlíků v Československu; *My Řekové jsme schizofrenní, naše srdce patří tam, ale naše těla patří sem*. My a oni – soužití řeckých uprchlíků s českou společností; *Mně se tedy líbil ten systém předtím, zdál se mi spravedlivější*. Řecká emigrace v České republice a její politické názory; *Oni byli takoví fanatici, protože tomu dali srdce*. Řecká politika a Komunistická strana Řecka; *Zůstali jsme jako vykořeněný strom ...* Emigrace – repatriace – reemigrace; *Za svůj život jsem zažila tři krize – teď zažívám tu třetí*. Řekové u nás: generacemi napříč.

V jednotlivých studiích se objevuje velké množství citací a odkazů na rozhovory s respondenty. Každá studie však zároveň usiluje o samostatnou faktografickou analýzu a zobecnění svěřené dílčí otázky, včetně začlenění sledovaných problémů do konkrétního dobového kontextu. Velká část získaných nahrávek se stala součástí širšího projektu „Paměť národa“, který je organizován Českým rozhlasem, sdružením Post bellum a Ústavem pro studium totalitních režimů, kde představuje samostatnou sbírku s názvem *Řecká menšina v bývalém Československu*. Srov. <http://www.pametnaroda.cz>

Knihu lze doporučit všem zájemcům o studium problematiky řecké občanské války a řecké emigrace. Množstvím shromážděných informací, autentických výpovědí a zároveň i komplexností zpracování posouvá tato publikace studovanou otázku o velký kus vpřed.

Ladislav Hladký

Vzpomínka na Marinu Jurjevnu Dostal (1947–2011)

Dne 16. června 2011 opustila náš svět významná ruská badatelka v oboru dějin slavistiky a dlouholetá vědecká pracovnice Ústavu slavistiky (Institutu slavjanovedeni-ja) Ruské akademie věd paní Marina Jurjevna Dostal. Tato významná ruská historička a literární vědkyně se narodila 28. dubna 1947 v Moskvě. V roce 1965 ukončila s vyznamenáním (stříbrnou medailí) střední školu a v téže roce byla přijata na Historickou fakultu Moskevské státní univerzity. V průběhu vysokoškolského studia se postupně zaměřila na dějiny, jazyky a literaturu západních Slovanů, zejména Čechů a Slováků a jejich vztahy s ruským intelektuálním prostředím 19. a 20. století. V červnu 1968 vycestovala na svůj první zahraniční studijní pobyt. Jednalo se o studentskou odbornou stáž ve Varšavě a šíře v Polsku. Od října 1969 do června 1970 absolvovala další studijní pobyt. Tentokrát v Československu. Tamní Praha jí učarovala jak odborně tak lidsky. A tak nebylo divu, že, jak se později ukázalo, měl tento pobyt zásadní význam pro její odbornou specializaci.

Univerzitní studia Marina Jurjevna ukončila s vyznamenáním v roce 1970. Vzápětí byla přijata do vědecké aspirantury. S ohledem na předchozí specializaci bylo přirozené, že vědeckou přípravu absolvovala v Ústavu slavistiky a balkanistiky (Institutu slavjanovedeni-ja i balkanistiky) Akademie věd SSSR v Moskvě. Již v rámci aspirantury prokázala značnou odbornou erudici. A tak byla 15. listopadu 1973, plné čtyři roky před obhajobou kandidátské disertace, přijata na pozici mladšího vědeckého pracovníka. Působila v oddělení nových a novějších dějin střední Evropy. Ústavu slavistiky a balkanistiky AV SSSR přejmenovaném v roce 1991 na Ústav slavistiky Ruské Akademie věd zůstala věrna celý následující vědecký život: do roku 1986 byla mladším vědeckým pracovníkem, pak vědeckým pracovníkem a od roku 1991 starším vědeckým pracovníkem.

V roce 1977 Marina Jurjevna Dostal obhájila kandidátskou dizertaci *I. I. Srezněvskij i jeho rol v razvitii rusško-češskich naučnych i kulturnych svjazej v 40-70-je gody XIX veka* (I. I. Srezněvskij a jeho úloha v rozvoji rusko-českých vědeckých a kulturních vztahů ve 40.–70. letech 19. století). Byl to počátek jejího velkého tématu zaměřeného na dějiny ruské slavistiky, zejména v 19. století. Z knih věnovaných dějinám ruské slavistiky upozorněme rovněž na její monografii *I. I. Srezněvskij i jeho svjazi s čechami i slovakami* (I. I. Srezněvskij a jeho vztahy s Čechy a Slováky), která vyšla v Moskvě v roce 2003. Jednalo se o zásadně upravenou a mnohými velmi cennými archivními prameny doplněnou původní disertační práci. O intenzitě zájmu M. Dostal o dějiny slavistiky svědčí i spousta dílčích studií, jejichž výčet najdeme in: *Scholars of Bohemian, Czech and Czechoslovak History Studies 1 (A-I)*, Prague 2005, s. 211–214.

Kromě uvedených zásadních monografií vydala Marina Dostal řadu dalších prací, které tvořily základy jejích dalších připravovaných velkých monografií. Jednalo se např. o publikaci *Vstreči s Jevropoj. Pisma V. A. Panova k materi M. A. Pano-*

voj iz *Centralnoj i južno-Vostočnoj Evropy (1841–1843)* (Bratislava 1996), kterou vydala společně s bratislavskou historičkou T. Ivantyšinovou. Spolupráce s moskevským kolegou, ruským slavistou A. N. Gorjajinovem přinesla práci *Zigzagi pamjati* (Moskva 2002), v níž autoři obšírnými komentáři představili paměti vynikajícího sovětského filologa, slavisty, S. B. Pernštejna. Zaměření dílčích studií ilustrujme např. prací *Predmet slavistiki v rabotach čechoslovackich učonych (1945–1985)* (Slavjanovedenija i balkanistika v stranach zarubežnoj Jevropy i SŠA, Moskva 1989, s. 144–164).

Kromě monografie o Srezněvském vydala Marina Jurjevna Dostal i další monografie, v nichž se postupně věnovala jednotlivým etapám dějin ruské slavistiky. Jednalo se zejména o *Stanovlenije slavistiki v Moskovskom univerzitate v svete archivnych nachodok* (Moskva 2005) a *Kak Feniks iz pepla. Otečestvennoje slavjanovedenije v period Vtoroj mirovoj vojny i pervyje poslevojennyje gody* (Moskva 2009). Tyto její poslední knihy se měly stát základem obhajoby doktorátu historických věd. Měla se konat na podzim roku 2011 a tak vlastně završit její výzkum dějin ruské slavistiky.

Druhé velké téma, kterému se M. Dostal vytrvale věnovala, bylo formování moderního národního vědomí slovanských národů a dějiny slovanské ideologie v 19.–20. století. Toto téma si připomeňme např. studií *Vzaimnovlijanije češskogo i slovackogo nacionalnogo vozroždenija v sovremennoj istoriografii Čechoslovakii* (Centralnaja i Jugo-Vostočnaja Jevropa v novoje vremja, Moskva 1974, s. 245–252). Z této práce je zřejmé, že se Marina Dostal i v této tematice mimořádně soustředila na české a slovenské prostředí. Svědčí o tom i další studie, např.: *Jan Kollar i rannije slavjanofily (40-50-je gody XIX v.)* (Jan Kollár – poet, patriot, gumanist. K 200-letiju so dnja roždenija, Moskva 1993, s. 98–110) či *P. I. Šafarik i russkije slavjanofily v 40-50-je gody XIX v.* (Pavel Jozef Šafarik: k 200 letiju so dnja roždenija, Moskva 1995, s. 72–85).

Marina Dostal neomezila svoje bádání pouze na 19. století, ale zabývala se, zejména po politických změnách v Rusku na počátku 90. let 20. století rovněž problémům ruské slavistiky 20. století. V tomto směru uveřejnila řadu drobnějších prací věnovaných slavistům ruské porevoluční emigrace, především těm, kteří našli útočiště v meziválečném Československu. Jednalo se zejména o práce věnované Je. Ju. Perfeckému, N. P. Kondakovovi, G. V. Florovskému a Je. F. Šmurlo. (*Russkije slavisty-emigranty v Bratislave* /Slavjanovedenije 1993, s. 49–62/; *Pisma russkich učennyc-emigrantov N. P. Kondakova i G. V. Florovskogo Irži Polivke*, /Slavjanovedenije 1999, s. 90–101/. Nelze ponechat stranou její objevná bádání věnovaná osudům ruské svobodné univerzity za druhé světové války (*Russkaja učennaja akademija v Prage v gody Vtoroj mirovoh vojny* /Slavjanovedenije 2001, s. 31–54/).

Marina Dostal měla k českému a slovenskému prostředí velmi blízko jak odborně, tak lidsky. Spolupracovala s řadou českých a slovenských slavistů a rusistů a také v Čechách a na Slovensku publikovala. Např. *I. I. Srezněvskij v Čechách a na Moravě v roce 1840* (*Dopisy A. P. Veltmanovi, J. I. Srezněvské a V. V. Pasekovi* (Slovanský přehled 62, 1977, s. 313–321); *O vlivu ideologie romantismu na rusku slavistiku 40. a 50. let 19. století* (Sborník k dějinám 19. a 20. století 11, Praha 1989, s. 199–227); *Russkij svobodnyj univesitet* /*Russkaja učennaja akademija*/ v gody

Velikoj Otečestvennoj vojny (Rossica, Naučnyje issledovanija po rusistike, ukrainistike i velorusistike 3–4/2001, s. 85–102); *Z dejín rusko-slovenských vedeckých vzťahov v prvej polovici 19 storočia* (Historický časopis 36/2, Bratislava 1988, s. 248–252); *Bratislavské roky historika Eugéna Julianoviča Perfeckého* (Slovanské štúdie, Bratislava 1995, s. 51–56).

Se všemi uvedenými tématy souvisela její mimořádná aktivita na poli edičním. Byla editorkou dvanácti kolektivních monografií zaměřených na dějiny slavistiky a mezislovanských vztahů. Kromě děl věnovaných dějinám zemí střední a východní Evropy, dějinám mezislovanských vztahů a dějinám slavistiky je třeba upozornit na popularizující práce, především na Rusko-slovanské kalendáře – *Rusko-slavjanskije kalendari*, které pro roky 2001, 2002, 2003, 2004 a 2005 vydala spolu s V. D. Maljužinem a I. V. Čurkinovou. Pozoruhodné byly tematizací historických událostí, otázek filologie, etnografie, minulosti i současné kultury v zemích se slovanským obyvatelstvem.

Marina Dostal se zabývala ve své odborné práci i problémy ukrajinistiky, bělorusistiky, historií i současnou situací Rusínů, rusko-českými a rusko-slovenskými vědeckými vztahy. Významnou částí vědeckých aktivit Mariny Dostal bylo působení organizační, zejména pak ve dvoustranné slovensko-ruské komise historiků, od jejíhož ustavení v roce 2004 byla bez přestávky vědeckým sekretářem ruské části komise. Připomeneme mj. její podíl na přípravě vědecké konference konané při příležitosti zasedání slovensko-ruské komise historiků v Bratislavě na podzim 2010, „Slováci a Rusové: problémy Východ – Západ“.

Marina Dostal mnohokrát navštívila české prostředí, aby prezentovala svoje znalosti na vědeckých setkáních i aby studiem v českých archivech a knihovnách načerpala další materiál pro její zásadní a kritické práci s prameny založené činnosti. V paměti si Marinu Jurjevnu Dostal uchováme pro její neúnavnou práci skromného historika na poli historické slavistiky, jako osobnost bez ohromujících titulů ale s o to širším horizontem znalostí. Uchováme si ji jako člověka, pro něhož byla vědecká historická práce skutečným posláním. Každý kdo ji poznal, jistě souhlasně přikývne, že nelze zapomenout na její chápající pohled, připravenost pomoci a maximálně podpořit všechny, zejména badatelé mladší, kteří se věnují výzkumu v tématech jí vlastní. Její práce již zůstane nedokončena. Je však mementem, které uvozuje úkol pokračovat v odborném zaměření na dějiny slavistiky a na minulost česko-ruských a slovensko-ruských kulturních a vědeckých vztahů.

Radomír Vlček – Emil Voráček

Odešel Marián Hronský

Dne 3. června 2012 zemřel slovenský historik PhDr. Marián Hronský, DrSc., specialista na politické dějiny, dějiny diplomacie a sociální dějiny především první čtvrtiny 20. století. Na české straně mu byli partnery zejména o něco starší Jaroslav Valenta a jeho žáci a následovníci, zároveň jeho vrstevnice Marta Romportlová a její žáci.¹ Další výraznou paralelou Hronského díla jsou studie Evy Irmanové k období těsně po první světové válce.

Rodištěm M. Hronského byla Nová Baňa (24. srpna 1940). Po studiu oborů historie a filozofie na Filozofické fakultě Karlovy univerzity byl přikázán roku 1962 na tehdy typickou „umístěnku“ do Muzea Slovenského národního povstání v Banské Bystrici, odkud po úspěšném konkursu přešel roku 1966 do Slovenského národního muzea, a to s úkolem zaměřit se na období první světové války. Od října 1967 působil jako spoluzakladatel bratislavské pobočky Vojenského historického ústavu, opět s koncentrací na období první světové války a bezprostředně následujících let. V tom se stal mladším partnerem nezapomenutelného Karla Pichlíka z pražské centrály ústavu. Nakonec od roku 2004 pracoval v Ústavu politických vied SAV v Bratislavě.

Od počátku se vedle témat ryze vojenských dějin (jako pohyby východního frontu za první světové války, zásobování rakousko-uherské armády, vojenské obsazování Slovenska československým vojskem od listopadu 1918, podílu slovenských dobrovolníků na tomto obsazování, atp.) věnoval i slovenské a československé politice ve střeoevropské a evropské komparaci pro období těsně před první světovou válkou, během ní i bezprostředně po ní. V roce 1975 obhájil v Historickém ústavu SAV disertaci *Slovensko na rázcestí. Slovenské národné rady a gardy v roku 1918* (tiskem vyšla v roce 1976). Nemalý ohlas měla i jeho monografie o *Kragujevacké vzpouře* (1982) a zásadně nové obzory otevřela jeho monografie *Slovensko pri zrode Československa* (1987).

Největším tématem M. Hronského se stal „Trianon“. Problém trianonské mírové smlouvy analyzoval v širokých souvislostech jak z hlediska pramenů a metod tradičních dějin diplomacie, tak v rámci vojenskostrategických vyhodnocení, a rovněž v dimenzi sociálních dějin. Problém začal zpracovávat už v 60. letech.

Po roce 1990 nepodlehł ani módě sentimentálního „vzpomínání“ na rozpadlou říši, ani módě falešného přehodnocování údajné „uherské velkorysosti“ proti údajné „benešovské úzkoprsosti“, atp., ani z druhé strany vlnám nacionalistickým. Podobně jako J. Valenta se držel principu ad fontes a podobně jako J. Valentovi mu vycházelo, že stát, který spoluzapříčinil první světovou válku a tuto válku prohrál, dostal zcela přiměřené vyúčtování, které přesto splatil jen částečně. K tomu rozkrýval podceňovanou rovinu „nové války“, totiž maďarsko-československého konfliktu v letech 1918–1919 (a konfliktu Maďarska s ostatními sousedy v této době) a trianonského vyúčtování za tyto boje. Pečlivě zpracovával jednotlivé roviny tématu jako průběh vojenského konfliktu ČSR a Maďarska v roce 1919 (nadvakrát: *Historický časopis*, 1993;

¹ Z nich záhodno jmenovat především Andreje Tótha a jeho obsáhlou sérii studií (část též v předchozích ročnících Slovenského přehledu), diferencovaně analyzujících vývoj postojů a taktiky maďarské politické špičky při vyjednávání trianonské smlouvy.

sborník *Z vojenskej histórie Slovenska 1918–1948*, 1994), dále slovenskou a maďarskou politiku při vzniku Československa (*Moderní dějiny*, 1995), vojenské aspekty začleňování Slovenska do ČSR a utváření jeho hranic (*Armáda SR*, 1995), vpád Maďarské rudé armády na Slovensko a jeho strategické cíle (*Vojenské obzory*, 1995).

Novým vyvrcholením zpracovávání tématu Trianonu se stala více než třisetstránková monografie *Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920* (Bratislava 1998). Na jejím základě obhájil roku 2001 vědeckou hodnost DrSc.² M. Hronský bezprostředně otevřel další etapu zpracovávání např. v sérii studií o hlavních politicko-diplomatických a vojenských dispozicích při utváření hranic Slovenska v letech 1918–1919 (pět částí: *Vojenská história*, 1998, 2001, 2002, 2003, 2004); tato série je ve skutečnosti další ucelenou monografií. Následovalo rozšířené více než čtyřsetstránkové anglické vydání monografie *The Struggle for Slovakia and the Treaty of Trianon. 1918–1920* (2001) a analýza tématu pokračovala nadále např. studií o strategických aspektech utváření jižní hranice Slovenska v letech 1918–1919 z hlediska československých požadavků na pařížské mírové konferenci (*Historické štúdie*, 2004), studií o překážkách a potenciálním ohrožení integrace Slovenska v novém státě po ústupu vojsk Maďarské republiky rad (soubor *Integračné a dezintegračné procesy v strednej Európe*, 2008), o Maďarské republice rad v československo-maďarském konfliktu v roce 1919 (Jindřich Dejmek a kol.: *Zrod nové Evropy*, 2011).

Paralelou výzkumu „Trianonu“ jsou Hronského rozsáhlé studie k dohodovým vojenským misím ve střední Evropě a na Slovensku po první světové válce: o francouzské misi psal v *Česko-slovenské historické ročence 2000*, o italské misi v souboru „*Spoznal som svetlo a viac nechcem tmu...*“ (Bratislava 2005). Francouzsky psal o roli francouzské vojenské mise v bojích o Slovensko v souboru *La coopération militaire entre la France et les États d'Europe centrale et orientale de 1919 à 1929. Bâtir une nouvelle sécurité* (Paris 2001).

Jinak profilovanou paralelou k Trianonu a zároveň paralelou k výzkumům J. Valenty o Těšínsku se staly Hronského studie k otázce Oravy a Spiše po vzniku Československa a Polska, nejnověji ve studiích o jednáních československých a polských zástupců v červenci 1919 v Krakově (soubor *Miles semper honestus*, 2007), o vývoji problému hranice na Oravě a Spiši od plebiscitní ideje k arbitráži velvyslanců (v souboru slovenských a polských autorů *Slovensko-poľské vzťahy 1918–1945 očami diplomatov*, 2008, k výročí H. Batowského).

Opakovaně se věnoval druhé Slovenské národní radě z roku 1918, v souboru *Národná rada v kontexte slovenských dejín* (1999), v souboru *Pohľady na slovenskú politiku* (2000), v souboru *Slovenské národné rady a cesta k parlamentarizmu* (2008). Vyvrcholení slovenských politických aktivit v roce 1918 zpracoval jednak v monografii *Mikulášska rezolúcia 1. mája 1918* (Bratislava 2008), jednak ve společné monografii s M. Pekníkem *Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Československa* (Bratislava 2008).

² Ve Slovenské republice nadále udělována jako veřejnoprávní hodnost na základě zákona, jakožto nejvyšší vědecká hodnost (i vůči tzv. „vědeckopedagogickým“ hodnostem).

M. Hronský se významně podílel na zpracování profilů klíčových politických osobností Slovenska a Československa první poloviny 20. století. Ať už jsou to kratší souborné profily (např. Ferdinand Juriga v souboru *Muži deklarácie*), anebo kapitoly v rozsáhlých souborech o jednotlivých osobnostech. Jen Milanu Hodžovi věnoval hned tři: *Budapešťská rokování M. H. a první demarkační čára mezi Slovenskem a Maďarskem* (1992, 1994, 2002, vždy rozšířená verze), *M. H. v procesu desintegrace a integrace střední Evropy 1918–1919* (2006), *Politická angažovanost M. H. v národněosvobozené zápasu za první světové války* (2008). Dalším takovým přínosem jsou kapitoly *Ferdinand Juriga a Andrej Hlinka za první světové války* (2009), *Ivan Dérer za první světové války a slovenského převratu* (2010), jeho kapitola ve šrobárovské monografii je v tisku.

Další specifickou pozornost věnoval M. R. Štefánikovi; podílel se na sborníku *Štefánikovy společnosti roku 1990*, o roli Štefánika v československo-francouzských vztazích psal v *Revue d'histoire* (1993), o státotvorných souvislostech Štefánikovy role při budování československých legií psal v mezinárodním Štefánikovském souboru, který zároveň spoluredigoval (Bratislava 1999), znovu francouzsky o jeho roli v legiích psal v souboru *M. R. Štefánik, astronome, soldat, grande figure franco-slovaque et européenne* (Paris 1999), aj.

Zapojil se rovněž do syntetických zpracování slovenských dějin a slovenské politiky. V syntéze *Dejiny Slovenska* (Bratislava–Praha 2007) zpracoval kapitolu „*Velká válka*“ – *zánik Rakouska-Uherska a vznik společného státu Čechů a Slováků (1914–1918)*. Podílel se na syntéze *Kronika Slovenska, 2. Slovensko v dvadsiatom storočí* (Bratislava 1999). Byl spoluautorem čtvrtého svazku *Vojenské dejiny Slovenska*, za období 1914–1939 (1996). Ve druhém svazku syntézy *Slovensko v 20. storočí* byl spoluautorem kapitol *Vypuknutie prvej svetovej vojny, V čase „zákopovej vojny“ – máj 1915 – jar 1917, Slovenská spoločnosť a politika na pozadí vojnových udalostí v prvej polovici roku 1918, Porážka ústredných mocností* (Bratislava 2008).

Věnoval se intenzivně i popularizaci vědy. Desítky popularizačních článků publikoval M. Hronský např. k československým legiím, M. R. Štefánikovi, generálu Pellé, poměrům v rakousko-uherské armádě za války, prvním měsícům Československa, problému „čechoslovakismu“, samozřejmě rovněž „Trianonu“.

Jeho opus magnum a nezamýšlené poslední slovo je téměř sedmisetstránkové zpracování *Trianon. Vznik hraníc Slovenska a problémy jeho bezpečnosti. 1918–1920* (Bratislava 2011). Když jsem zprostředkoval výtisk pro jedno pražské pracoviště, zájem přerostl až ve strkanici, kdo si knihu vypůjčí jako první; vyjádřeno lapidárně ve slovenštině: „Takmer sa pobili.“ Autora, už upoutaného na lůžko, tato zpráva velmi potěšila.

K osobnosti Mariána Hronského neopomeňme akcentovat jeho otevřený a přátelský vztah ke kolegům, zároveň jeho mimořádně vstřícné a trpělivé postoje k začínajícím historikům. Bude nám chybět jako odborník i jako člověk.

Vladimír Goněc

Florin Constantiniu (1933–2012)

V polovině dubna letošního roku oznámil jménem Rumunské akademie věd R. Teodorescu, že zemřel „nejskvělejší rumunský historik naší doby”.

Florin Constantiniu se narodil 8. dubna 1933 v Bukurešti. V letech 1951–1956 vystudoval historickou fakultu bukurešťské univerzity, od roku 1957 pracoval v Historickém ústavu RAV „N. Iorga”, o jedenáct let později obhájil doktorskou práci *Agrární vztahy ve Valašsku v XVIII. století*, v letech 1977, 1983 a 1987 podnikl delší studijní cesty do USA a Francie.

Vydal řadu vědeckých monografií, např. *Rumunský projekt antiosmanské koalice v poslední čtvrtině XVI. století* (Un Proiect românesc de coalitie antiromână din ultimul sfert al sec. XVI, 1963), *Agrární vztahy ve Valašsku v XVIII. století* (Relațiile agrare din Țara Românească în secolul XVIII, 1972 – za tuto práci obdržel cenu RAV), *Od Michala Vítězného k fanaoritům* (De la Mihai Viteazul la fanaoriti, 1975), *Zápisky agenta britské zpravodajské služby v předvečer rumunského povstání v srpnu 1944* (Insemnarile unui agent secret britanic din ajunul insurecției române din august, 1982), *Mezi Hitlerem a Stalinem. Rumunsko a pakt Ribbentrop-Molotov* (Intre Hitler și Stalin. România în Pactul Ribbentrop-Molotov, 1991), *Od skutečné války k válce studené* (De la războiul fierbinte la războiul rece, 1999), *Komunistická strana Rumunska, Pătrășcanu a Sedmihradsko* (PCR, Pătrășcanu și Transilvania /1945–1946/, 2001), *1941. Hitler, Stalin a Rumunsko* (1941. Hitler, Stalin și România, 2002). Jeho nejznámější práce *Upřímná historie rumunského lidu* (O Istorie sinceră a poporului român, 1997) se dočkala čtyř vydání a v roce 2002 vyšla i ve francouzštině (Une histoire sincère du peuple romaine).

V polovině 90. let vystupoval v pravidelném a velmi sledovaném pořadu rumunské státní televize „Svazky historie“ (Dosarele istoriei) a od roku 1997 byl spiritus agens časopisu stejného jména. Vystupoval ostře proti konjunkturálnímu přepisování národní historie, stejně jako pokusům o sebestačství a byl i ostrým kritikem vládnoucích elit. V únorovém čísle časopisu *Istorie si civilizatie* napsal: „Politická garnitura z období po prosinci 1989 je nejvíce nekompetentní, nejchtivější a nej-arogantnější v celé historii rumunského národa.“

Přes své ostré výpady proti vládnoucím elitám byl Constantiniu respektován z obou stran politického spektra. Od roku 1999 byl členem korespondentem RAV, 2006 akademikem a v roce 2000 obdržel národní řád Za zásluhy rytířské třídy. Jeden z předních rumunských historiků moderní doby I. Scurtu jej označil za „nejkompletnějšího a nejdůkladnějšího historika posledních padesáti let“.

Miroslav Tejchman

Promýšlet Evropu dvacátého století

V prostorách Archivu Vysokého učení technického v Brně se 19. dubna 2012 uskutečnila doktorandská vědecká konference *Promýšlet Evropu dvacátého století*. Její první ročník byl vymezen tématem *Evropa sjednocená/rozdělená*. Konferenci uspořádal Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně (HÚ FF MU) ve spolupráci s Maticí moravskou, Centrem pro dějiny a kulturu střední a východní Evropy Lipské univerzity, Filozofickou fakultou Masarykovy univerzity a statutárním městem Brnem. V rámci mezinárodní účasti na ní přednesli příspěvky i studenti z Polska a Slovenska. Dalším záměrem organizátorů je publikování příspěvků formou kolektivní monografie ještě v tomto roce.

Akci zahájil vedoucí HÚ FF MU prof. Jiří Malíř, který svými slovy mimo jiné vyjádřil podporu studentům doktorského studia oboru obecné historie na HÚ FF MU a jejich spolku *Historia Europeana*, který se po organizační stránce podílel na uspořádání konference. Následně vystoupili doc. Vladimír Goněc (HÚ FF MU) a doc. Ladislav Hladký (Historický ústav Akademie věd ČR), kteří pohovořili o tradici studia obecných dějin na HÚ FF MU.

Konference byla tematicky vyhraněna především vytknutím kontrastů mezi konfliktem a spoluprací na starém kontinentě. Nejen vzájemná rivalita, ale i kooperace představují fenomény, které výrazně formovaly evropské dějiny od konce 19. století až do současnosti. Tzv. krátké 20. století se nejčastěji vymezuje léty 1914–1989, a proto bylo i jednání konference ohraničeno těmito milníky evropských dějin. Jednání bylo rozděleno do dvou paralelně probíhajících sekcí zaměřených na politické a hospodářské dějiny a na dějiny kulturní. Sekce tvořilo sedm tematických bloků, které se z různých úhlů pohledu věnovaly problematice idejí, mocenských zápasů a krizovým situacím. Cílem každého bloku bylo přispět k utváření obrazu moderních evropských dějin odpovědí na otázky, jak se Evropa ve 20. století vyrovnávala s problémem konfliktu a spolupráce.

Mezi nejzajímavější příspěvky prvního bloku nesoucího název *Snahy o zajištění stability v Evropě* patřil *Nový svět* *Isaiah Bowmana: Americká koncepce uspořádání Evropy po první světové válce* přednesený Petrem Cimalou z Masarykovy univerzity. Cimala představil vizi amerického geografa Isaiah Bowmana (1878–1950). Ten se vymezil vůči proslulým čtrnácti bodům amerického prezidenta Woodrowa Wilsona. Browman předpokládal, že společenský řád formující se po první světové válce bude vybudován zdola a prostřednictvím partikulárních mezinárodních společností. Cimala své vystoupení zacíлил na představení hlavních bodů Browmanovy vize. Rovněž však poukázal na jejich odlišné rysy od koncepce W. Wilsona.

Druhý blok byl tematicky zaměřen na *Pád mírových koncepcí a nástup nacionalismu*. Jiří Nenutil ze Západočeské univerzity v Plzni se ve svém příspěvku *Postižitelné proudy idejí protinacistické rezistence napříč Evropou* soustředil na rozdílné vnímání nacistické okupace v několika evropských zemích. Nenutil analyzoval soudobé vnímání kultury odporu. V závěru referátu prokázal tezi o sdílené kultuře odboje jako skryté páteřní identitě novodobé Evropy. Další příspěvek byl věnován rozboru kontroverzní osobnosti papeže Pia XII. Tereza Dvořáková z Masarykovy

univerzity se pokusila vyvrátit obecně rozšířené mínění o papežově neutrálním postoji k záměrům a činům Adolfa Hitlera i skutečnost, že byl Pius XII. obviňován z antisemitismu, což vzbudilo ohlas v následné diskuzi.

Ve třetím bloku zaznělo hned pět vystoupení k tématu *Dějiny střední, východní a jihovýchodní Evropy v první polovině 20. století*. Úvodní referát Vladimíra Naxery ze Západočeské univerzity v Plzni *Rusko a prostor středovýchodní Evropy ve 20. století* byl politologicky laděnou úvahou, v níž Naxera naznačil proměnu ruského vlivu ve středovýchodní Evropě v průběhu 20. století. Po rozpadu SSSR přišlo Rusko v tomto geografickém prostoru o mnohá území, která byla dlouhou dobu považována za jeho integrální součást nebo za přirozené oblasti jeho vlivu. Význam těchto změn přednášející demonstroval na konkrétních příkladech, a to např. na otázce Kaliningradu. Naxera se snažil ukázat, jakým způsobem se současné Rusko s těmito ztrátami vyrovnává a jak je interpretuje. Jediným účastníkem ze Slovenska byla Luciána Hoptová z univerzity v Prešově, jejíž příspěvek se věnoval vyhlášení nezávislé Běloruské národní republiky v kontextu jejího vnitropolitického vývoje na přelomu let 1917–1918. Jana Hrabcová z Masarykovy univerzity prezentovala svoji analýzu napjatých vztahů mezi Itálií a Královstvím Srbů, Chorvatů a Slovinců v meziválečném období. Pozoruhodné bylo představení problému na základě dobových diplomatických zpráv československých zastupitelských úřadů působících ve sledovaných oblastech.

Konference nabídla prostor i kulturním dějinám, a to v rámci tematického bloku *Kultura ve službách ideologie*. Této problematice se ve svém vystoupení věnoval Milan Bárta z Ústavu pro studium totalitních režimů. Ve svém příspěvku se zaměřil převážně na levicové emigranty pocházející ze zemí západní Evropy a z Jugoslávie žijící v komunistickém Československu. Autor se především pokusil charakterizovat „internacionalismus v praxi“. Martin Hromek z Masarykovy univerzity navázal na Bártův referát z jiného úhlu pohledu. Vyjádřil se k možnostem československé propagace/propagandy ve Francii v letech 1960–1968. Jeho studie představuje přínos k dějinám československo-francouzských vztahů a patří na tomto poli k ojedinělým. Dokazuje to i fakt, že ji autor zpracovával výhradně na základě francouzských pramenů. Příspěvek Václava Šmidrkala z Univerzity Karlovy byl naopak zaměřen na západní kulturu jako na ideologický a administrativní problém v raně komunistickém Československu. Prokázal, že západní kultura zde byla vnímána jako podezřelá a nedůvěryhodná.

Další blok se soustředil na evropské integrační procesy ve 20. století. Jiří Pokorný z Masarykovy univerzity vystoupil s příspěvkem k hospodářským dějinám. Hovořil o příčinách „krachu“ severské hospodářské spolupráce v 50. a 70. letech 20. století. Toto téma je víceméně v české historiografii stále opomíjené, i když kořeny myšlenky severské hospodářské spolupráce sahají až do poloviny 19. století. Jan Ptáčník ze Západočeské univerzity v Plzni se zabýval otázkou euroskepticismu jako projevu jednotnosti Evropy v její rozmanitosti. Ve svém příspěvku se zamýšlel nad pojmáním euroskepticismu a také nad významem bývalého hesla Evropské Unie „Jednotná v rozmanitosti“. Za skutečného euroskeptika lze dle Ptáčníka označit v Evropě jen málokoho. Mezi ojedinělé euroskeptiky autor zařadil např. extrémní nacionalisty, které netěší existence evropské identity a proces evropské integrace. Ptáčník konstatoval, že heslo EU již také zcela neodpovídá současné evropské realitě.

Trval však na jednotnosti evropského kontinentu, což ovšem nelze spatřovat v jeho diverzitě. Podle Ptáčnickova názoru je Evropa daleko jednotnější, než si její obyvatelé dokážou připustit. Tuto skutečnost lze demonstrovat hlavně na pohledu ne-Evropanů.

Téma *Regiony mimo centrum zájmu* zastřešilo příspěvky v rámci šestého bloku, kde vystoupily Jana Musilová a Martina Kafková z Masarykovy univerzity a Anna Diawoń z akademie im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego v Krakově. Musilová pojednala o vztahu Turecka k Ankarské dohodě, která je považována za základní dokument vymezující vztahy mezi Tureckem a Evropským hospodářským společenstvím. Diawoń hovořila o zkušenostech a vyhlídkách evropské iniciativy na podporu obchodních aktivit ve Středomořském prostoru. Kafková se zamýšlela nad procesem dvojího sjednocování Itálie během 20. století. Podle jejího mínění lze spatřovat jednak v Risorgimentu a jednak v integraci Itálie v rámci Evropy.

V posledním bloku se diskutovalo o vybraných otázkách z dějin východní Evropy po druhé světové válce. Svůj příspěvek o počátcích hnutí Solidarita v Polsku a o perestrojce v SSSR optikou českého tisku zde přednesl Petr Svoboda z Masarykovy univerzity. Pozoruhodná ve Svobodově vystoupení byla absence jakýchkoli pozitivních zmínek o Solidaritě a perestrojce v dobovém českém tisku. Agata Matysiok z Opolské univerzity vystoupila s referátem, který byl věnován československým dějinám z polského pohledu. Matysiok se konkrétně zaměřila na oslavy svátku Slovenského národního povstání a jeho reflexi v československém tisku v letech 1945–1989. Poukázala na to, jaký vliv měly na interpretaci SNP různé historické události a s tím související komunistická propaganda a jaký obraz tohoto povstání vytvářeli českoslovenští komunisté ve společnosti. Zajímavé bylo i autorčino upozornění na rozdílné komentování SNP v českém a slovenském tisku.

Doktorandská vědecká konference *Promýšlet Evropu dvacátého století* s podtitulem *Evropa sjednocená/rozdělená*, byla uzavřena závěrečným hodnocením příspěvků a následných diskuzí, které přispěly především k prezentaci nových pohledů, k výměně názorů a k novým podnětům ve vědeckém bádání, jehož výsledky mohou být eventuálně představeny na příštím ročníku.

Alexandra Řeháková – Jaroslav Kadlec

Lidé a doba

Příběh petrohradského klenotníka

Z historie perzekucí československých občanů v Sovětském svazu 1918–1939

Dušan Janák

The Story of a Saint Petersburg Jeweller. From the History of Czechoslovak Citizens' Persecutions in the Soviet Union between 1918 and 1939

The article captures a story of a successful Saint Petersburg jeweller Alexandr Kotler (1872–1953) son of Czech emigrants. The first part concentrates on an effort of Turnov gem traders to establish themselves on the Russian market from the 1820s to World War I and follows Kotler's circumstances in the Soviet Russia after 1917. The article analyses his extrajudicial persecutions from October 1928 to April 1933, when he was arrested by OGPU and unjustly sentenced to five years in a concentration camp. He spent the first half of his sentence in a Lubyanka custody and a special purpose camp Solovec and the second part in central Russian exile. The article comments on unsuccessful efforts of the family members and Czechoslovak diplomats to rescue him and change the sentence to expulsion from the USSR; finally, the article describes further events after Kotler's return to Czechoslovakia in 1933. The Kotler's case illustrates methods and procedures of political persecution of the so-called bourgeois specialists and certain specifics of political processes aimed against the foreigners in the first great cycle of Stalin's repressions at the break of the 1920s and 1930s.

Key words: History, 19th and 20th century, the USSR – Stalin's repressions – Czechoslovak citizens – Alexandr Kotler

Jedním z dosud nepříliš prozkoumaných témat české historiografie jsou osudy Čechů a československých občanů, kteří se v meziválečném období stali oběťmi politické perzekuce v tehdejším Sovětském svazu. Jejich počet přitom šel do tisíců a patřili k různým skupinám osob či migračním vlnám počínaje Čechy přicházejícími do Ruska v 19. století a jejich potomky přes zajatce a legionáře z první světové války po legální i nelegální emigranty přicházející ve 20. až 30. letech 20. století z rozmanitých politických, ekonomických či osobních důvodů. Jedním z nich byl i petrohradský

klenotník Alexandr Kotler (31. října 1872 – 1. května 1953), vězněný ve smutně proslulém koncentračním táboře na Soloveckých ostrovech. Patřil k obětem tažení proti tzv. buržoazním specialistům („specjedstvo“) během prvního velkého cyklu stalinových represí v letech 1928–1933, kdy po tzv. šachtinském procesu začalo intenzivní vyhledávání údajných špiónů, diverzantů a „sabotážníků“ především v řadách technické inteligence.¹

Alexandr Kotler pocházel z významné turnovské rodiny českých podnikatelů a vlastenců. Nejznámějším z nich byl český národní buditel, katolický kněz, básník a překladatel Antonín Marek (5. září 1785 – 15. února 1877), působící více než půl století na faře v Libuni u Jičína, který patřil k žákům a poté k nejbližším přátelům a spolupracovníkům Josefa Jungmanna. Podílel se na tvorbě českého vědeckého názvosloví, přičemž vytvořil základy české filozofické terminologie, i na přípravě Jungmannova *Slovníku*, což autor v předmluvě vysoko ocenil. Byl také horlivým propagátorem všeslovanské myšlenky, jak dokládá jeho tvorba i účast na Slovanském sjezdu i sjezdu Slovanské Lípy v bouřlivém roce 1848.²

Pamětní deska, odhalená A. Markovi 2. září 1888 na rodném domě Na Sboře v Turnově, připomínala i jeho bratra Františka Marka, obchodníka s drahokamy a zakladatele průmyslové školy v Turnově, a jejich synovce Michala Antonína Kotlera (29. září 1800 – 18. listopadu 1879). Právě M. Kotler, donedávna téměř zapomenutý obchodník a cestovatel po Sibiři,³ byl dědečkem A. Kotlera.⁴ Na svou první obchodní cestu do Ruska se M. Kotler vydal už v květnu 1829 společně se svým strýcem F. Markem, který ji financoval. S batohy drahokamů na zádech dorazili přes Prusko a Petrohrad až do Moskvy, hned po příjezdu ale F. Marek onemocněl. M. Kotler díky

¹ Článek je výsledkem výzkumu v Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky (dále ČR) v Praze (dále AMZV Praha) a Národním archivu ČR (dále NA Praha) a vznikl v rámci projektu Grantové agentury ČR (dále GA ČR) č. 409/09/0555 *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*.

² (jk), *MAREK Antonín (*5. 9. 1785 Turnov, † 15. 2. 1877 Praha) – český kněz a národní buditel*, in: František Honzák (ed.), *Kdo byl kdo v našich dějinách do roku 1918*, Praha 1996, s. 571.

³ *Slavnost Markova v Turnově*, Národní listy, příloha k číslu 247, 5. 9. 1888, dostupné na: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/handle/ABA001/7126001> (cit. 10. 11. 2011).

⁴ Michal Antonín Kotler byl za svého života známou osobností, jeho životní osudy byly nedlouho po dožitých sedmdesátinách připomenuty v sérii článků ve Světozoru a poté v samostatném hesle v Ottově slovníku naučném. Zájem o něj se zvýšil až v posledních letech, kdy byl jeho život znovu publicisticky zpracován v několika rozhlasových pořadech a článcích. Srov. *Michal Kotler*, Světozor 6, 15. 3. 1872, č. 11, s. 126; *Michal Kotler (Pokračování)*, tamtéž, 22. 3. 1872, č. 12, s. 138; *Michal Kotler (Pokračování)*, tamtéž, 29. 3. 1872, č. 13, s. 147–148; *Michal Kotler (Dokončení)*, tamtéž, 20. 4. 1872, č. 16, s. 186, dostupné na:

<http://archiv.ucl.cas.cz/getimg?path=SvetozorII/6.1872/12/138.png> (cit. 10. 11. 2011). – *Kotler Michal Antonín*, in: Ottův slovník naučný, díl XIV, s. 982, dostupné na: <http://www.archive.org/stream/ottvolslovnknauni42ottogoog#page/n1017/mode/1up> (cit. 10. 11. 2011); Michael BOROVIČKA, *Michal Kotler, syn naděje*, Lidé a země: zeměpisný a cestopisný měsíčník 58, 2009, č. 2, s. 124–125; Libor VYKOUPIIL, *Ecce homo – Michal Antonín Kotler*, dostupné na: http://www.rozhlas.cz/brno/upozornujeme_zprava/658423 (cit. 31. 7. 2011); *Toulky českou minulostí. 833. schůzka: Vždyť člověk je syn naděje*, 12. 6. 2011, dostupné na: http://www.rozhlas.cz/toulky/vysila_praha/_zprava/833-schuzka-vzdyt-clovek-je-syn-nadeje (cit. 31. 7. 2011); *Michal Antonín Kotler*, in: Wikipedie, dostupné na: http://cs.wikipedia.org/wiki/Michal_Antonín_Kotler (cit. 31. 7. 2011).

pomoci „starého ruského kupce“ sice většinu zboží prodal, po návratu do Turnova v lednu 1830 mu však strýc nevyplatil žádný podíl na zisku, takže „mimo zkušenosti a laciný kalmuk nic nevyzískal“.⁵ Spojil se proto s dalším turnovským obchodníkem Vincencem Werichem,⁶ s nímž se dělil o zisk rovným dílem. Za několik měsíců se vydal do Ruska znovu a přes Moskvu dorazil až do Nižního Novgorodu, postiženého tehdy epidemií cholery. Zde se mu za prodané drahokamy podařilo nakoupit různé zboží, především kožešiny astrachánských beránek, které pak výhodně prodal. Na zpáteční cestě však pocítil příznaky cholery, jež se mu naštěstí podařilo vyléčit.⁷

Domů se ovšem M. Kotler nevrátil a zůstal v Moskvě, kde se mj. seznámil s rodinou Follendorfových, sloužících na carském dvoře. V roce 1832 se vydal do ruského Finska, v Helsinkách však obchodně neuspěl. Vrátil se proto do Petrohradu, odkud počátkem příštího roku zamířil s tatarskými kupci do Kyjeva. Při této cestě mu omrzly nohy a obával se amputace, ale po třech týdnech dost drastické kúry v Kyjevě se vyléčil. Odtud zamířil do Cařihradu, zastavily jej však zprávy o turecko-egyptském válečném konfliktu a z Oděsy se přes Halič a Lipsko vrátil do Turnova. V roce 1833 se zasnoubil a později oženil s dcerou svého obchodního partnera Alžbětou Werichovou. Každoročně se pak už jako samostatný a poměrně zámožný obchodník vydával znovu do Ruska. Pro ruský trh objednával klenoty z Německa, Francie či Itálie, ale hlavně obchodoval s tehdy módními českými granáty. Oblíbila si je také carevna Alexandra Fjodorovna a Kotler je díky kontaktům s Follendorfovými dodával i na carský dvůr. Z Ruska do Čech zase dovážel ve velkém různé druhy lněného semene, které zčásti prodával, ale většinou poskytoval se ziskem na úvěr.⁸

Úspěšné obchodování M. Kotlera skončilo, když se dal zlákat zlatou horečkou na Sibiři. Vstoupil do společnosti založené jekatěrinburským obchodníkem Grigoriem Permykinem pod patronací knížat Gagarina a Mariškina, a to „nejen co účastník, nýbrž co podnikatel“ hledající – pochopitelně s příslibem vyššího zisku – na své náklady zlatonosná naleziště.⁹ Dne 13. února 1841 se vydal z Turnova na svou nejdlejší cestu do Ruska, při níž se dostal přes Ural na střední Sibiř do Krasnojarska a Jenisejska a hledal zlato na přítocích Jeniseje. Netušil však, že z Permykina, jenž měl vůči němu z dřívějších obchodní závazky, se vyklube spekulant a podvodník, který se před ním nakonec bude skrývat. Domů se vrátil o rok později chudší o třicet tisíc zlatých

⁵ *Michal Kotler (Pokračování)*, s. 138.

⁶ Příjmení Kotlerova partnera se v literatuře uvádí v různých podobách – „Verych“ (tamtéž; dále M. BOROVIČKA, *Michal Kotler, syn naděje*, s. 125) nebo „Verich“ (*Kotler, Michal Antonín*, s. 982) či „Vejrych“ (*Michal Antonín Kotler*, in: Wikipedie). Použili jsme je podle rodného jména manželky M. Kotlera uvedeného v jeho úmrtním oznámení („Alžběta Kotlerová, roz. Werichová“), které nám spolu s informacemi o dalších relevantních materiálech ve sbírkách Muzea Českého ráje v Turnově (dále MČR Turnov) ochotně poskytla Mgr. Alžběta Kulíšková, vedoucí oddělení sbírek a knihovny muzea, MČR Turnov, fond Pozůstalost Michala Kotlera (f. PMK), inventární číslo (inv. č.) A-P-MK 55, úmrtní oznámení M. Kotlera z 18. 11. 1879.

⁷ *Michal Kotler (Pokračování)*, s. 138.

⁸ Soudě podle životopisu ve Světozoru, stal se tehdy M. Kotler za cenu obrovského pracovního nasazení a vypětí monopolním dovozcem granátů do Ruska: „Skoupil od druhých obchodníků všechny granáty a co v Turnově kamenáři mohli postihnouti, dával brousiti; ve dne chodil po zlatnících, v nocích roztřídil a psal, málo kdy aby byl více spal než 2 hodiny denně.“ *Michal Kotler (Pokračování)*, s. 148.

⁹ L. VYKOUPILO, *Ecce homo – Michal Antonín Kotler*, uvádí, že šlo o knížete Naryškina.

rublů, jichž se již nikdy nedočkal,¹⁰ a s příznaky začínající oční nemoci. Jeho sibiřské zážitky ve formě dopisů z cest psaných deníkovou formou, v nichž realisticky líčil poměry v carském Rusku, publikoval v letech 1842–1843 A. Marek v *Časopise Českého muzea*.¹¹

Po návratu z Ruska se M. Kotler usadil v Turnově, kde postavil nový dům na pravém břehu Jizery, zapojil se do spolkového života a působil v obecním zastupitelstvu. Když jeho dva synové Alexandr a Antonín začali studovat v Praze, často se tam zdržoval. Krátce byl čestným dozorcem sbírek v Českém muzeu a za účast v pražském povstání v roce 1848 byl jako člen ozbrojené měšťanské gardy Svornost tři týdny vězněn v hradčanském vězení. V politických aktivitách však neustal ani po návratu do Turnova, kde zakládal „národní obranu“ i Slovanskou Lípu. V roce 1848 byl zvolen poslancem zemského sněmu. V následujícím roce se mu však začal zhoršovat zrak natolik, že v roce 1856 oslepl. Ani tehdy se pasivně nepoddal osudu. Věnoval se hudbě a později filozofii a meditacím, a to až do své smrti 18. listopadu 1879.¹² V této době již všechny jeho děti měly vlastní rodiny, takže M. Kotler se dočkal třinácti vnuček a vnuků a dvou pravníků. Ani jeden z nich však nežil v Turnově. Nejstarší syn Alexandr byl sládkem v pivovaru v Ouběnicích, mladší Antonín působil jako inženýr v saském Golzernu a nejmladší dcera Marie žila v Petrohradu.¹³

Neblahý konec výpravy M. Kotlera za zlatem totiž nedokázal odradit další členy rodiny od výnosných obchodních kontaktů v carské říši. Svědčí o tom např. povolení na výjezd z Ruska vystavené v roce 1847 pro turnovského obchodníka „Franze ...era“, které se dochovalo ve fondu M. Kotlera v Muzeu Českého ráje v Turnově. I když celé příjmení nelze přečíst, šlo nepochybně o jednoho z mladších bratrů M. Kotlera, který pokračoval v obchodech s drahými kameny.¹⁴ V Petrohradu měl velký „kamenářský“ obchod i již vzpomínaný Kotlerův strýc F. Marek, u něhož se později vyučil František Kotler, pocházející patrně ze Semil.¹⁵ Byl to synovec M. Kotlera, jenž se v roce 1864 v Petrohradě trvale usadil, zřídil si vlastní obchod

¹⁰ O tři desetiletí později autor životopisného článku o Kotlerovi uvádí: „Pan Permykin, který nyní v Petrohradě vede život knížecí, nepopírá sice práva Kotlerova, avšak učiniti s ním pořádnost posud odkládá na časy budoucí.“ *Michal Kotler (Dokončení)*, s. 186.

¹¹ Tamtéž. O Kotlerově sibiřské cestě podrobněji M. BOROVIČKA, *Michal Kotler, syn naděje*, s. 125; L. VYKOUPILOV, *Ecce homo – Michal Antonín Kotler: Toulky českou minulostí*, s. 1–3. Počátek oční nemoci zmíněn v: *Kotler, Michal Antonín*, s. 982.

¹² *Michal Kotler (Dokončení)*, s. 186; M. BOROVIČKA, *Michal Kotler, syn naděje*, s. 125.

¹³ Údaje o rodinných příslušnících podle MČR Turnov, f. PMK, inv. č. A-P-MK 55, úmrtní oznámení M. Kotlera z 18. 11. 1879.

¹⁴ Tamtéž, inv. č. A-P-MK 61, povolení k vycestování z Ruska v roce 1847 pro Franze ...era. Dále srov. NA Praha, f. Prezidium ministerstva vnitra (f. PMV), signatura (sign.) 225-1203-1, hlášení velitelství četnické stanice v Semilech okresnímu úřadu v Semilech z 23. 1. 1929, č. j. 305, a z 13. 2. 1929 (informace z výpovědi Františka Pospíšila a Olgy Pilařové), k č.j. 305.

¹⁵ V pozdějších materiálech zastupitelství Československé republiky (dále ČSR) pro SSSR v Moskvě se uvádí, že domovskou obcí A. Kotlera byly Semily. Protože se narodil v Petrohradě a matka pocházela z Turnova, musel domovskou příslušnost získat po otci F. Kotlerovi, synovi Stanislava Kotlera. Srov. AMZV Praha, f. II. sekce-4. Jmenná spisovna (II. sekce-4), karton (k.) 38, složka (sl.) Kotler Alexandr (Kotler A.), zpráva zastupitelství ČSR v Moskvě II. sekci ministerstva zahraničních věcí (dále MZV) v Praze z 11. 12. 1928, č. 16472/28-II.

s drahokamy a vzal si za ženu svou sestřenicí Marií Kotlerovou.¹⁶ Právě k nim směřovala poslední ruská cesta M. Kotlera, který někdy ve druhé polovině 60. let 19. století rodinu v Petrohradě navštívil.¹⁷

Marie a František Kotlerovi měli celkem tři děti. Nejstarší dcera Olga si později vzala Josefa Pilaře, odstěhovala se do Prahy a po manželově smrti v roce 1924 se přestěhovala ke své nejstarší dceři Olze, odborné učitelce v Tisovcích na Slovensku. O osudech další dcery Milady nic bližšího nevíme. Jako poslední se 31. října 1872 v Petrohradě narodil syn Alexandr, který pracoval v rodinném obchodě a po otcově smrti ho převzal. Díky své pili a obchodním schopnostem klenotnictví podstatně rozšířil, takže rodinný majetek včetně vily nedaleko Petrohradu se před první světovou válkou údajně odhadoval na tři milióny zlatých rublů. Pomohly mu k tomu i kontakty s českými podnikateli, zejména spolupráce s továrníkem Františkem Šlechtou, majitelem brusírny drahokamů v Turnově, a později i s jeho zetěm Františkem Pospíšilem, s nimiž ho pojilo dlouholeté osobní přátelství.¹⁸ A. Kotler se stal váženým petrohradským občanem a významnou osobností tamní české menšiny. Byl členem „Pomocného spolku českého“ a v roce 1900 jedním ze zakladatelů petrohradské odbočky Sokola, jehož stanovy přivezl při jedné z cest do Prahy. V Petrohradě se zřejmě ještě před vypuknutím první světové války také oženil a s manželkou Hildur, která byla Švédkou, měli dva syny.¹⁹

Po bolševické revoluci byl Kotlerovým zkonfiskován všechen majetek a když se pokusili zachránit část klenotů na švédském vyslanectví, byly „násilím bolševiky odcizeny a Kotler otec pykal přes rok v Butýrce, kde prodělal těžký tyfus“.²⁰ Po propuštění z Butyrské věznice zůstal v Moskvě, kde pracoval jako specialista na drahé

¹⁶ Lv, *Osud ruského milionáře*, Venkov, 15. 7. 1939 (citováno podle MČR Turnov, f. M. Kotler, inv. č. A-P-MK 66). Dále srov. NA Praha, f. PMV, sign. 225-1203-1, hlášení velitelství četnické stanice v Semilech okresnímu úřadu v Semilech z 23. 1. 1929, č. j. 305, a z 13. 2. 1929 (informace z výpovědi Františka Pospíšila a Olgy Pilařové), k č. j. 305.

¹⁷ *Michal Kotler (Dokončení)*, s. 186.

¹⁸ Tento údaj uvedl v únoru 1929 továrník F. Pospíšil. Podle článku z července roku 1939 A. Kotler po návratu do Československa v roce 1933 „dokázal, že přišel o 400 000 zlatých rublů, což činí nejméně 10 milionů K“ [tj. protektorátních korun – pozn. aut.]. NA Praha, f. PMV, sign. 225-1203-1, hlášení velitelství četnické stanice v Semilech okresnímu úřadu v Semilech z 13. 2. 1929 (informace z výpovědi F. Pospíšila), k č. j. 305; Lv, *Osud ruského milionáře*, Venkov, 15. 7. 1939.

¹⁹ MČR Turnov, f. PMK, inv. č. A-P-MK 55, úmrtní oznámení M. Kotlera z 18. 11. 1879; NA Praha, f. PMV, sign. 225-1203-1, hlášení velitelství četnické stanice v Semilech okresnímu úřadu v Semilech z 13. 2. 1929 (informace z výpovědi F. Pospíšila), k č. j. 305; AMZV Praha, II. sekce-4, k. 38, sl. Kotler A., dopis Milady Neffové, Olgy Pilařové a Olgy Fiedlerové MZV v Praze z 18. 12. 1930. V archivních materiálech se zachovaly pouze iniciály křestních jmen synů „P. a A. Kotlerovi“. Tamtéž, opis dopisu PhMr. Adolfa Prouzy ministerstvu školství a národní osvěty z 15. 8. 1930.

²⁰ Tamtéž. Jednalo se o Butyrskou věznici v Moskvě, v níž byl A. Kotler jako cizinec vězněm obávaná Všeruská mimořádná komise (Vserossijskaja črezvyčajnaja komissija, dále VČK, Čeka). Protože ve zprávách československé repatriační mise působící v Moskvě od poloviny roku 1920 ani v seznamech vězněných Čechů a československých občanů z let 1921–1922 jeho jméno nefiguruje, muselo k uvěznění dojít v letech 1918–1919. Srov. Dušan JANÁK, *Českoslovenští občané a Češi v sovětských věznicích a táborech*, in: Mečislav Borák (ed.), *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*, Část I. Vězni a popravení, Opava 2007, s. 68–74.

kameny v klenotnickém družstvu a státní znalec v komisi pro odhad carských šperků. Z tohoto titulu absolvoval v polovině 20. let informativní cestu po Evropě, při níž v řadě zemí včetně Československa na základě svých dřívějších obchodních kontaktů patrně sondoval možnosti prodeje carských i jiných klenotů. Přitom byl přísně střežen, takže se nemohl setkat ani s příbuznými. V rámci profesních kontaktů se mu však podařilo navštívit svého přítele F. Pospíšila v Turnově, jemuž si stěžoval na poměry v Rusku.²¹

Funkce státního znalce, od níž si snad sliboval získání části zabaveného majetku, jej ani jeho rodinu nechránila od různých ústrků a pronásledování. Problémy vznikaly už z toho, že musel bydlet v Moskvě a za rodinou, žijící sice stále v zabavené vile nedaleko Petrohradu, ovšem v postavení jakýchsi domovníků, pouze dojížděl. Do vily se přitom nastěhovalo několik ruských rodin, které ji rychle zdevastovaly. Aby úplně nezapustla, byla Kotlerovi údajně prodána zpět na dobu 15 let s povinností na vlastní náklady ji celou opravit.²²

V Moskvě pracoval A. Kotler až do 17. října 1928, kdy ho zatkli příslušníci obávané politické policie – Jednotné státní politické správy (Objediněnnoje gosudarstvennoje političeskoje upravlenije, dále OGPU). První dotaz československého zastupitelství v Moskvě na důvod zatčení ponechal Lidový komisariát zahraničních věcí SSSR (Narodnyj komissariat inostrannyh děl Sojuzu sovetskich socialističeskich republik, NKID SSSR, dále NKID) bez povšimnutí. Teprve po urgenci přišla v prosinci 1928 vágní odpověď, že se jedná o „služební přestupky“. Podle další nóty NKID ze 14. ledna 1929 ale byla celá situace daleko vážnější a nebezpečnější, neboť A. Kotler byl obviněn z kontrarevoluční činnosti a podle článku (čl.) 58 odstavců (odst.) 7 a 11 z ekonomické sabotáže či „záškodnictví“ („vreditelstvo“) v rámci organizované skupiny. Za to mu hrozily tvrdé tresty počínaje odnětím svobody minimálně na dobu od tří let po trest smrti.²³

Je zajímavé, že krátce před zatčením si A. Kotler v dopise F. Šlechtovi z Turnova stěžoval na existenční problémy, prosil jej o hmotnou podporu a o zaslání

²¹ NA Praha, f. PMV, sign. 225-1203-1, hlášení velitelství četnické stanice v Semilech okresnímu úřadu v Semilech z 13. 2. 1929 (informace z výpovědi O. Pilařové a F. Pospíšila), k č. j. 305. Podle F. Pospíšila cestoval „s nějakým židem“ a postupně navštívili též Rakousko, Švýcarsko, Francii, Holandsko a Anglii.

²² Tamtéž.

²³ AMZV, f. II. sekce-4, k. 38, sl. Kotler A., zprávy zastupitelství ČSR v Moskvě II. sekci MZV v Praze z 21. 11. 1928, č. j. 16472/28-IX, a z 16. 1. 1929, č. j. 616/29-IX. Článek 58-7 trestního zákoníku Ruské sovětské federativní socialistické republiky (dále RSFSR) stíhal sabotáž či záškodnictví (ochromování státního průmyslu, dopravy, obchodu, peněžnictví, pojišťovnictví, využívání státních zařízení ke kontrarevolučním účelům nebo k činnostem v zájmu bývalých vlastníků či zainteresovaných kapitalistických organizací) a často se využíval k perzekuci nevinných lidí. Podle článku 58-11 se trestalo členství v organizované skupině zřízené pro přípravu či uskutečnění trestných činů uvedených v článku 58-10 (propaganda a agitace ke svržení, ochromení či oslabení sovětské moci nebo k uskutečnění kontrarevolučních zločinů, stejně jako rozšiřování, zhotovování a uschovávání literatury s tímto obsahem). Jeho použití umožňovalo podstatně rozšiřovat okruh podezřelých, protože trestné bylo už pouhé členství ve skupině bez podílu na uskutečněných trestných činech. Srov. Mečislav BORÁK, *Popravy jako součást politických represí v SSSR a dosud zjištěné oběti z řad Čechů a československých občanů*, in: Mečislav Borák (ed.), *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*, Část I. Vězni a popravení, Opava 2007, s. 148–149.

domovských listů z městského úřadu v Semilech.²⁴ Ty tehdy mohl potřebovat pouze k jedinému účelu, a to k vystavení cestovních pasů pro syny československým zastupitelstvím v Moskvě. Rodinná situace se tedy stala natolik tíživou, že se manželé Kotlerovi rozhodli odjet do Československa, resp. poslat tam aspoň oba syny.

Zůstává otázkou, zda o této žádosti politická policie věděla a do jaké míry hrála roli při Kotlerově zatčení, nicméně jeho kauza se vyvíjela v přísném utajení a za podivných okolností. Téměř osm měsíců strávil ve vyšetřovací věznici OGPU na Lubjance v Moskvě, aniž by československé zastupitelství získalo jakékoliv informace o průběhu vyšetřování, přestože o ně několikrát ústně i písemně žádalo NKID. Opakovaně také naléhalo, aby se případ projednával před soudem a požadovalo „sdělení doby a místa, aby jeho zástupce mohl býti přítomen hlavnímu přelíčení“.²⁵ Místo toho ale 29. května 1929 z NKID nečekaně ústně sdělili, že A. Kotler byl orgány OGPU odsouzen k deportaci do koncentračního tábora.²⁶ Současně oznámili, že byla povolena jeho návštěva, o níž zastupitelství do té doby rovněž bezvýsledně žádalo. Ta se uskutečnila 1. června 1929, ovšem plně v režii OGPU. Její příslušník předem kategoricky zamítl polovinu připravených otázek, týkajících se trestného činu, vyšetřování a projednávání případu i rozsudku včetně druhu a výše trestu, a spolu se zástupcem NKID dohlížel na průběh schůzky. Pracovník zastupitelství proto mohl klást jen „otázky zcela podřadné a o věcech, o nichž bylo již zastupitelství informováno. Kotler byl zástupci GPU předem nepochybně náležitě zpracován, neboť na nic si nestěžoval a všechno jen vychvaloval. Např. na otázku, jak byl stravován ve vězení na Lubjance v GPU, odpověděl, že „výborně“ – „znamenitě“. O pravém stavu věci bylo ovšem zastupitelství zpraveno z jiných věrohodných pramenů“.²⁷

Za těchto okolností měla návštěva nepochybně morální význam pro odsouzeného, ale k osvětlení podstaty případu nepřispěla. Podrobnější informace žádalo československé zastupitelství i oficiální nótou zaslanou 30. května 1929 NKID. Dne 3. června však dostalo opět pouze ústní informaci, že A. Kotler byl odsouzen k vypoštění („ssylke“) do koncentračního tábora na deset let. Všechny další dotazy se setkávaly s vyhybavými odpověďmi. Přednosta zastupitelství Josef Girska byl proto přesvědčen, že je Kotler buď zcela nevinný nebo jde o provinění tak nepatrné, že se OGPU neodvážila inscenovat veřejný soudní proces jako v případě českého učitele Jaroslava Martínka na podzim roku 1928 v Charkově. Za překvapivou považoval

²⁴ NA Praha, f. PMV, sign. 225-1203-1, hlášení velitelství četnické stanice v Semilech okresnímu úřadu v Semilech z 23. 1. 1929, č. j. 305.

²⁵ AMZV, f. II. sekce-4, k. 38, sl. Kotler A., zpráva zastupitelství ČSR v Moskvě II. sekci MZV v Praze z 8. 6. 1929, čís. 6.904/IX-29.

²⁶ Mimosoudní pravomoci včetně možnosti odsoudit obviněného administrativní cestou k trestu smrti měly v této době dva vrcholné orgány politické policie – Kolegium OGPU (Kollegija OGPU) a Zvláštní porada při OGPU (Osoboje soveščanije pri OGPU). Z dostupných archivních pramenů není zřejmé, který z nich A. Kotlera odsoudil, oba však rozhodovaly v nepřítomnosti obžalovaného, bez dokazování viny a obhajoby. Z jednání, které obvykle trvalo jen několik minut, se pořizoval pouze záznam se základními údaji o obžalovaném, obvinění a výroku, proti němuž nebylo možné odvolání. Blíže srov. Mečislav BORÁK, *Popravy jako součást politických represí v SSSR a dosud zjištěné oběti z řad Čechů a československých občanů*, s. 135–139.

²⁷ AMZV, f. II. sekce-4, k. 38, sl. Kotler A., zpráva zastupitelství ČSR v Moskvě II. sekci MZV v Praze z 8. června 1929, čís. 6.904/IX-29. V textu zprávy je uvedena zkratka „GPU“, která se v dobových materiálech běžně používala i po konstituování OGPU v roce 1923.

i skutečnost, že nebyl odsouzen k vypovězení ze SSSR, které tehdy představovalo běžný trest pro cizince v podobných případech, nýbrž „k deportaci na tak dlouhou dobu do odlehlého koncentračního tábora“, zřejmě na Solovecké ostrovy. Girsův závěr byl jednoznačný: A. Kotler byl odsouzen „způsobem nemožným v kterémkoliv jiném státě s normálními právními poměry a odporujícím těm nejzákladnějším pojmům práva a spravedlnosti“. Hodlal proto vyčkat na slíbenou písemnou odpověď a pak znovu intervenovat diplomatickou cestou; ministerstvo zahraničí žádal o stejný postup vůči sovětskému zastupitelství v Praze.²⁸

Začátkem června 1929 byl A. Kotler ve věku 57 let deportován do města Kemi na pobřeží Bílého moře v Karelské SSR, kde tehdy sídlilo velitelství Soloveckého tábora zvláštního určení (Soloveckij lager osobogo naznačenija, SLON).²⁹ Diplomacické snahy o změnu trestu v Moskvě ani Praze nebyly úspěšné, neuspěla ani manželka Hildur se žádostmi o milost podanými předsedovi Všeruského ústředního výkonného výboru (Vserossijskij centralnyj ispolnitelnyj komitet, dále VCIK) a prokurátorovi Nejvyššího soudu SSSR vykonávajícímu formálně dohled nad vězni OGPU. Vzniklou situaci ilustruje prohlášení přednosta středoevropské sekce NKID Šterna, že „trestný čin, kterého se Kotler dopustil, je tak těžký, že mu milost udělena býti nemůže. Jaký to čin jest, zůstalo však dále tajemstvím“.³⁰

Vytrvalé intervence ale koncem léta přinesly přece jen nějaké pozitivní výsledky. A. Kotler nebyl odeslán na Solovecké ostrovy, ale zůstal v rozřadovacím táboře na Popově ostrově u pobřeží spojeném hrází s Kemi, kde pracoval v kanceláři. V září 1929 ho zde mohla dokonce navštívit manželka, což rozhodně nepatřilo v sovětských táborech po tak krátké době k běžným zvyklostem. Podle ní byl ve špatném zdravotním i psychickém stavu, ale více než odeslání do ostrovních táborů se obával pěšího transportu na Sibiř, o němž se šířily mezi vězni různé fámy.³¹ I když v pramenech není nic bližšího uvedeno, nepochybně šlo o oprávněné obavy z nově zřizovaných Severních táborů OGPU zvláštního určení (Severnyje lagerja OGPU osobogo naznačenija, SEVLON) se sídlem v Ust'-Sysolsku (dnes Syktyvkar) v Autonomní sovětské socialistické republice Komi.³²

Z návštěvy H. Kotlerové se zachovalo zajímavé svědectví o životních podmínkách v táboře: „Na Popově ostrově jsou vězni drženi ve velkých barácích, v kterých spí pohromadě 100–150 lidí. Spí na prkenných pryčnách. Místnosti jsou tak přeplně-

²⁸ Tamtéž.

²⁹ NA, f. PMV, sign. 225-1203-1, Seznam československých příslušníků vězněných v SSSR (Opis k č. 68.874/29, asi z 25. 6. 1929), pořadové číslo (poř. č.) 7. – *Sistéma ispravitelno-trudovyh lagerej v SSSR 1923–1960. Spravočnik*. Sostavil M. Smirnov. Pod red. N. G. Ochotina a A. B. Roginského. Moskva 1998, s. 394–395.

³⁰ AMZV, f. II. sekce-4, k. 38, sl. Kotler A., zpráva zastupitelství ČSR v Moskvě II. sekci MZV ze 14. 8. 1929, č. 9748/IX-29.

³¹ Tamtéž, zpráva zastupitelství ČSR v Moskvě II. sekci MZV z 25. 9. 1929, čís. 11.779/IX/29.

³² Tyto tábory vznikaly v souvislosti s tzv. uchtinskou expedicí, při níž byl první transport vězňů vypraven z Kemi v červenci 1929 s cílem využít nerostné bohatství v oblasti Uchty a Pečory a zahájit těžbu ropy a dřeva. *Sistéma ispravitelno-trudovyh lagerej v SSSR 1923–1960. Spravočnik*, s. 379–380, 497.

ny, že na místě naznačeném pro osobu jednu spí ve skutečnosti osoby dvě. Proto také všichni vězni velmi trpí od množství hmyzu, zvláště od vší.³³

Konečně se také částečně objasnilo, proč byl A. Kotler zatčen a odsouzen. Manželce řekl, že za osm měsíců strávených ve vyšetřovací vazbě byl vyslýchán pouze třikrát. Pokaždé se jednalo o odpad z polodrahokamů, který neměl žádnou cenu, léta se hromadil na dvoře brusírny ve Sverdlovsku (dnes Jekatěrinburg) a byl použit na údržbu cest. Kotler jako odhadce drahých kamenů a šperků ve sverdlovské brusírně nikdy nebyl ani s ní neměl žádné kontakty. Údajně však při rozhovoru v moskevském ústředí brusírny „snad projevil o odpadcích své mínění, na které se pak odvolali sovětští činitelé, kteří dali na vývoz odpadků své svolení a kterým šlo potom o zmenšení své odpovědnosti“.³⁴ Vyšetřovatelé jej při výsleších nutili, aby se přiznal k účasti na vyvezení odpadu. Když tak neučinil, byl odsouzen OGPU, neboť jeho údajná vina byla pro řádný soud „i podle sovětských zákonů neurčitá, slabá a nedokazatelná“, jak psal J. Girsu do Prahy.³⁵

Nabízí se tedy dvě otázky: k čemu potřebovali pracovníci OGPU Kotlerovo doznání a proč nesáhli k takovým metodám, jimiž by si ho vynutili. Na první z nich se zdá být odpověď zřejmá – A. Kotler se měl patrně stát součástí jednoho ze stovek politických procesů inscenovaných OGPU v jednotlivých průmyslových odvětvích podle vzoru tzv. šachtinského procesu.³⁶ Jestliže orgány OGPU chtěly uměle vykonstruovat proces se sabotážní skupinou napojenou na zahraniční rozvědku, pak pro ně představoval vhodný typ. Československý občan dlouhodobě žijící v Rusku, „bývalý

³³ AMZV, f. II. sekce-4, k. 38, sl. Kotler A., zpráva zastupitelství ČSR v Moskvě II. sekci MZV z 25. 9. 1929, čís. 11.779/IX/29.

³⁴ Tamtéž.

³⁵ Tamtéž.

³⁶ Jednalo se o první veřejný politický proces od procesu s esery v roce 1922 a první proces za tzv. záškodnictví. Tzv. šachtinský případ byl vykonstruovaný OGPU na základě falešných obvinění i vynucených a zfalšovaných doznání proti technikům a inženýrům pracujícím v dolech už za carského režimu (tzv. buržoazní specialisté) a působících ve vedení dolů v šachtinském okrese v Donbasu, v trustu Donugol i v Nejvyšší radě národního hospodářství (Vysšij sovet narodnogo chozjajstva, VSNCH) v Moskvě. Během vyšetřování, které probíhalo od podzimu 1927, bylo zatčeno přes šedesát osob včetně několika německých inženýrů působících v Donbasu. Byli obviněni z příslušnosti ke kontrarevoluční organizaci s centry v Charkově a Moskvě, která údajně vznikala v letech 1922–1923, byla spojena s bývalými vlastníky dolů, emigranty a zahraničními rozvědkami a podle příkazů ze zahraničí prováděla záškodnickou a špionážní činnost především v šachtinském okrese. Koncem února 1928 převzalo řízení případu Politbyro Ústředního výboru Vsesvazové komunistické strany /bolševiků/ (Političeskoje bjuro Centralnogo komiteta Vsesojuznoj kommunističeskoj partii /bolševikov/) v čele se Stalinem, které případ využilo ke svalení odpovědnosti za obrovskou ne hospodárnost, havárie a požáry v kamenouhelném průmyslu na údajné nepřátele dělnické třídy i k nasazení represivních prostředků při řešení problémů v celém národním hospodářství. O měsíc později bylo rozhodnuto o předání případu Nejvyššímu soudu SSSR (Verchovnyj sud SSSR) v Moskvě, před nímž ve druhé polovině května 1928 stanulo 53 obžalovaných. Počátkem července 1928 bylo jedenáct z nich odsouzeno k trestu smrti zastřelením (z toho pět rozsudků bylo vykonáno) a většina zbývajících odsouzena k trestům odnětí svobody od čtyř do deseti let; všichni obvinění v tzv. šachtinském procesu však byli Generální prokuraturou Ruské federace (Generalnaja prokuratura Rossijskoj federacii) rehabilitováni. Blíže srov. např. Oleg B. MOZOCHIN, *VČK – OGPU. Karajuščij meč diktatury proletariata*, Moskva 2004, s. 296–315.

člověk³⁷ vězněný již v době občanské války a tzv. buržoazní specialista působící v Moskvě s kontakty v cizině, kde byl několik let předtím na služební cestě, se přímo ideálně hodil pro roli spojovacího článku mezi sverdlovským závodem, moskevským trustem či hlavní správou a zahraničím. Zda ovšem k podobnému procesu skutečně došlo, nevíme; pokud ano, pak už v něm A. Kotler přímo nefiguroval.

Ve druhém případě je odpověď složitější. Domníváme se, že proti použití drastických metod působilo více faktorů, zejména příliš slabé indicie proti Kotlerovi a skutečnost, že se jednalo o československého občana, za něhož intervenovali diplomaté v Moskvě i Praze žádající řádný soudní proces.

Uvedené hypotézy do značné míry vysvětlují podivné kličkování představitelů NKID i překvapivý druh a výši mimosoudního trestu místo tehdy obvyklého vypovězení nepohodlného cizince, jemuž nebyla vina prokázána, ze SSSR. Na problematičnost Kotlerova odsouzení poukazoval v kontextu podobných případů J. Girsy při jednání o uvězněných československých občanech s přednostou druhého západního oddělení NKID Steinem 31. října 1929.³⁸ Když si přitom stěžoval, že sovětské soudy našim občanům vyměřují tresty v maximální výši, Stein se odvolával na „neupravené“ československo-sovětské vztahy a tvrdil, že u jiných cizinců, např. Němců, se postupovalo dle uzavřených smluv. Současně ovšem uvedl, že všichni cizinci si jsou před sovětskými zákony a soudy rovni a v případě nezákonného postupu vůči nim NKID okamžitě zasahuje, a když Girsy na tento rozpor poukázal, „popřel všecko, co před chvílí říkal“.³⁹ Z poměrně dlouhého rozhovoru Girsy vyvodil obecněji platný závěr: NKID je v případech perzekucí cizinců bezmocný [vůči OGPU – pozn. aut.] a snaží se to maskovat různými vytáčkami a výmluvami. Jednání sovětských úřadů

³⁷ Názvem „bývalí lidé“ („byvšije ljudi“), používaným koncem 20. a počátkem 30. let i v oficiálních dokumentech, se označovali příslušníci dřívějších „vykořisťovatelských vrstev“ – podnikatelé, statkáři, duchovní, carští úředníci a důstojníci aj. V. N. KUDRJAVCEV – A. I. TRUSOV, *Politická justice v SSSR*, Moskva 2000, s. 101.

³⁸ Kromě A. Kotlera byly jmenovitě připomenuty případy Petráše, Michery, Vašici a Martínka. Učitel Jaroslav Martínek byl obviněn z vyzvědačství a odsouzen Nejvyšším soudem Ukrajinské sovětské socialistické republiky (dále USSR) v Charkově v roce 1928 k trestu smrti zastřelením, později změněnému na deset let těžkého žaláře, i když se v rozsudku uvádělo, že mu zločin špionáže nebyl prokázán. Student Vysoké umělecké školy v Kyjevě Jirí Petráš byl zatčen v lednu 1929, obviněn z teroristických aktů podle čl. 58-8 trestního zákoníku RSFSR a z antisovětské propagandy a agitace podle čl. 58–10 a z rozhodnutí OGPU deportován na deset let do Soloveckého tábora. Komunista Alois Vašica emigroval na začátku 20. let nelegálně do SSSR a stal se příslušníkem politické policie v Moskvě, kde byl počátkem roku 1926 orgány OGPU zatčen a beze stopy zmizel; v roce 1936 dostalo československé vyslanectví neověřenou zprávu, že přijal sovětské občanství a byl popraven. O případu Michery jsme v českých ani ruských archivech žádné zprávy nenašli. AMZV, f. II. sekce-1, k. 332, sl. Čsl. příslušníci v cizině-věznění (Rusko), zpráva zastupitelství ČSR v Moskvě II. sekci MZV v Praze z 1. 11. 1929, č. 789 dův.-29, a Seznam československých příslušníků vězněných v SSSR dle stavu k 1. 1. 1931 (příloha ke zprávě zastupitelství ČSR v Moskvě MZV v Praze z 2. 1. 1931, čís. 16.902/30); Tamtéž, k. 327a, sl. Rusko (SSSR), Seznam vězněných v SSSR (příloha k dopisu Vyslanectví ČSR pro SSSR v Moskvě MZV v Praze z 20. 1. 1937, č. 358/37).

³⁹ AMZV, f. II. sekce-1, k. 332, sl. Čsl. příslušníci v cizině-věznění (Rusko), zpráva zastupitelství ČSR v Moskvě II. sekci MZV v Praze z 1. 11. 1929, č. 789 dův.-29.

s našimi občany ale není výjimkou, poněvadž stejně zacházejí se všemi cizinci; proto apeloval na pokračování paralelních intervencí v Praze a Moskvě.⁴⁰

Je nesporné, že postoj sovětské politické policie i soudů k československým občanům se do značné míry odvíjel od aktuální mezinárodněpolitické situace i vzájemných vztahů.⁴¹ V pozadí Kotlerova případu však mohly být i obavy z toho, aby jako „komisař carských klenotů“ neprozradil nějaké machinace či citlivé údaje o úloze některých vysoce postavených funkcionářů ze zákulisí prodeje carských i jiných šperků a drahokamů do zahraničí, jak to ve svých výpovědích už počátkem roku 1929 naznačovala jeho sestra O. Pilařová i F. Pospíšil.⁴² Tuto domněnku potvrzuje i tvrdší odmítání změny trestu na vypovězení do Československa, jímž by pochopitelně sovětské orgány ztratily nad ním kontrolu.

Jednání J. Girsy se Steinem definitivně potvrdilo, že zmírnění či změna Kotle- rova trestu zatím nejsou reálné, což znamenalo konec první fáze intervencí rodinných příslušníků i diplomatů. A. Kotler zůstal v Soloveckém táboře, kam mu českosloven- ské zastupitelství zaslalo měsíčně třicet rublů z peněz poskytnutých manželkou. Ta zatím usilovala o repatriaci obou nezletilých synů do Československa. Po Kotlerově zatčení zůstala rodina zcela bez prostředků. A tak jedinou možností, jak potomkům zajistit vzdělání, zůstalo přijetí na ruské gymnázium v Moravské Třebové. Protože v roce 1929 byli odmítnuti pro nedostatek místa, požádala v lednu 1930 o pomoc rodinu Šlechtovu v Turnově. V únoru 1930 se na ministerstvo zahraničí obrátil F. Pospíšil, jenž byl ochoten uhradit dopravu „P. a A. Kotlerových“ do Turnova a starat se o ně, než nastoupí do školního internátu. Současně byla podána žádost o repatriaci a počátkem července 1930 se podařilo oba chlapce dopravit do Turnova. V polovině srpna žádal Pospíšilův švagr lékárník Adolf Prouza znovu ministerstvo školství a národní osvěty o jejich přijetí do ruského gymnázia, kam skutečně v září téhož roku nastoupili.⁴³

Další kolo snah o Kotlerovo propuštění a návrat do Československa začalo v závěru roku 1930, kdy se blížila polovina z pětiletého trestu. V polovině prosince se jeho sestřenice Milada Neffová a Olga Fiedlerová, dcery sládky Antonína Kotlera, spolu se sestrou Olgou Pilařovou znovu obrátily na MZV v Praze s žádostí o zmírně- ní Kotlerova trestu. Ten se podle nich nacházel v táboře „Parandovo, VIII. odd. U.S.G.O.N v SSSR“, tj. táborovém oddělení Správy Soloveckých táborů zvláštního určení (lagernoje oddělenije Upravlenija Soloveckich lagerej osobogo naznačenija, USLON), zajišťujícím výstavbu silnice Parandovo – Tiškozero v Karelii, jedné ze

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ Podrobněji srov. D. JANÁK, *Českoslovenští občané a Češi v sovětských věznicích a táborech*, s. 37–45.

⁴² NA Praha, f. PMV, sign. 225-1203-1, hlášení velitelství četnické stanice v Semilech okresnímu úřadu v Semilech z 13. 2. 1929 (informace z výpovědí O. Pilařové a F. Pospíšila), k č. j. 305.

⁴³ F. Pospíšil zaslal současně s dopisem na MZV 2000 Kč, aby „až budou formality vyříze- ny, byli pomocí našeho kurýra dopraveni do Turnova“. AMZV, f. II. sekce-4, k. 38, sl. Kotler A., dopis F. Pospíšila MZV v Praze z 20. 2. 1930, dopis A. Prouzy ministerstvu školství a národní osvěty v Praze z 16. 8. 1930 a dopis A. Neffové, O. Pilařové a O. Fiedlerové MZV v Praze ze 17. 12. 1930.

strategicky důležitých cest směřujících k finské hranici.⁴⁴ Následná intervence československého zastupitelství v Moskvě u NKID nebyla úspěšná, přičemž komisariát argumentoval tím, že si Kotler odpykává trest příliš krátkou dobu. J. Girsu proto doporučil v dopise ze 7. ledna 1931, aby příbuzní z Československa podali žádost o milost prezidiu VCIK v Moskvě. Měli zdůraznit, že má v ČSR dvě nezletilé děti, je nemocen a odpykal si již značnou část trestu, a opis žádosti poslat zastupitelství, aby mohlo pokračovat v intervencích u NKID; ke stejnému kroku vyzval i H. Kotlerovou.⁴⁵

Navržená taktika slavila částečný úspěch, když po opakovaných intervencích sestřenice M. Neffové i moskevského zastupitelství byl A. Kotler po odpykání poloviny trestu v dubnu 1931 podmíněně propuštěn ze Soloveckého tábora.⁴⁶ Musel však zůstat v SSSR a podléhal režimu „t.zv. minus 12“, tj. měl zakázán pobyt v Moskvě, Leningradu i dalších deseti velkých městech. Podle zprávy zastupitelství se „rozhodl“ usadit v Kursku, kde se nacházel pod trvalým dohledem OGPU, zatímco jeho manželka bydlela stále v Leningradu. Ve skutečnosti se tedy jednalo o vyhnanství pod policejním dohledem na stanoveném místě („vysylku“). Dokládá to i skutečnost, že Kotler byl nadále veden zastupitelstvím v seznamech vězněných československých občanů a byla mu vyplácena podpora z fondu pro vězněné.⁴⁷

V závěru roku 1931 se ještě M. Neffová pokusila prostřednictvím československých úřadů dosáhnout repatriace manželů Kotlerových na státní náklady, nicméně sovětská strana jej držela ve vyhnanství až do vypršení pětiletého trestu. Teprve 3. listopadu 1933 mu okresní oddělení OGPU v Zadonsku ve střední části evropského Ruska (dnes Lipecká oblast Ruské federace), vystavilo povolení k volnému pobytu v SSSR, „poněvadž si již svůj 5letý trest odpykal“. O tři dny později ho předložil československému zastupitelství v Moskvě, které mu 8. listopadu vydalo nový cestovní pas k návratu do Československa. Zároveň požádalo NKID o vrácení původního pasu, odebraného při zatčení v říjnu 1928, a vyřadilo Kotlera ze seznamu vězňů i „krajanů potřebujících pomoc“.⁴⁸

Všechny výpovědi a žádosti příbuzných a přátel A. Kotlera zdůrazňovaly jeho odbornou erudici, pracovní dovednosti, obrovskou píli i kontakty po celé Evropě, díky nimž bude platným členem československé společnosti. Přestože mu bylo při návratu do Turnova na sklonku roku 1933 již 61 let, tyto prognózy se za necelé dva roky plně potvrdily. V roce 1935 totiž inicioval vznik „výzkumné stanice drahokamů při Svazu brusíren v Turnově“, v níž se snažil obnovit tradiční kamenářské technolo-

⁴⁴ Tamtéž, dopis M. Neffové, O. Pilařové a O. Fiedlerové MZV v Praze z 18. 12. 1930; *Systéma ispraviteľno-trudovych lagerej v SSSR 1923–1960, Spravočnik*, s. 395.

⁴⁵ Tamtéž, dále dopis zastupitelství ČSR v Moskvě MZV v Praze ze 7. 1. 1931, č. 165/31 (k čís. 158635 II-2-30).

⁴⁶ Tamtéž, dopis M. Neffové prezidiu VCIK v Moskvě z 30. 1. 1931, dopis zastupitelství ČSR v Moskvě MZV v Praze a nóta zaslaná NKID z 23. 1. 1931, č. 730/3, dopis zastupitelství ČSR v Moskvě MZV v Praze z 16. 2. 1931, čís. 1788/31.

⁴⁷ Tamtéž, zpráva zastupitelství ČSR v Moskvě II. sekci MZV v Praze ze 4. 5. 1931, čís. 3870/31.

⁴⁸ Tamtéž, zpráva zastupitelství ČSR v Moskvě MZV v Praze z 8. 11. 1933, č. 10.177/33.

gie a postupy včetně výroby okenní mozaiky z tenkých plátků různých polodrahokamů zasazených v olovené obrubě z doby Karla IV.⁴⁹

V Turnově A. Kotler přežil nacistickou okupaci i první, nejtvrdší období totalitního komunistického režimu, který jej po patnácti letech plodného života v roce 1948 přece jen znovu dostihl. Dočkal se také vnučat a když 1. května 1953 ve věku 81 let zemřel, měl podle svého přání o tři dny později tichý pohřeb v semilském krematoriu.⁵⁰

Životní osudy A. Kotlera lze nahlížet v několika rovinách. Byl to příběh jednoho z tisíců Čechů a československých občanů jiných národností, kteří na vlastní kůži zakusili krutou realitu komunistického režimu. Z tohoto aspektu patřil v hantýrce politických represí ke skupinám tzv. buržoazních specialistů a „bývalých lidí“ z řad příslušníků české, slovenské a německé menšiny, žijících v carském Rusku už před první světovou válkou. Dosavadní výzkumy naznačují, že se jednalo o několik desítek, maximálně stovek emigrantů z území pozdějšího Československa či jejich potomků, kteří podobně jako A. Kotler patřili ke středním vrstvám. Nebyli to jen obchodníci a podnikatelé, ale i inženýři, středoškolští profesoři, příslušníci svobodných povolání, hudebníci aj., kteří se z nejrůznějších osobních, rodinných či majetkových důvodů nevrátili do Československa v rámci repatriace počátkem 20. let. Po skončení občanské války se pokoušeli vybudovat si novou existenci v Sovětském svazu, což se jim v období Nové ekonomické politiky (NEP) do jisté míry dařilo. Od roku 1927 se ale stále častěji stávali cílem perzekucí, které vyrcholily zabavováním majetku, vypovídáním i vězněním na přelomu 20. a 30. let. Většině z nich se tehdy podařilo zachránit alespoň holé životy a vrátit se do Československa. Ti, kteří nemohli (obvykle proto, že si odpykávali trest nebo skončili ve vyhnanství), či nechtěli, se stali oběťmi tzv. Velkého teroru v letech 1937–1938.

Příběh A. Kotlera je také možno vnímat jako konec stoletých snah podnikatelských rodin Marků a Kotlerů proniknout na ruské trhy a přes dílčí problémy se zde úspěšně etablovat. S určitým zjednodušením přitom lze hovořit i o jednom z mnoha případů bořících definitivně obrozeneckou iluzi všeslovenské vzájemnosti. Je to ale zároveň i modelový příklad příslušníka středních vrstev, který nebyl aktivním odpůrcem komunistické totalitní diktatury, ale musel v ní žít a snažit se zajistit základní životní podmínky pro svou rodinu. I když se ničím neprovinil, byl připraven o výsledky své celoživotní práce, opakovaně pronásledován a nespravedlivě vězněn v nelidských podmínkách. Přesto se nepoddal pasivně nepřízni osudu a po repatriaci do Československa našel i v pokročilém věku sílu začít znovu.

⁴⁹ Lv, *Osud ruského milionáře*, Venkov, 15. 7. 1939.

⁵⁰ MČR Turnov, f. M. Kotler, inv. č. A-P MK 46, úmrtní oznámení Alexandra F. Kotlera ze 4. 5. 1953.

SUMMARY

The article captures a story of a successful Saint Petersburg jeweller Alexandr Kotler (1872–1953) son of Czech emigrants. The first part concentrates on an effort of Turnov gem traders to establish themselves on the Russian market from the 1820s to World War I and follows Kotler's events in the Soviet Russia after 1917. The article analyses his extrajudicial persecutions from October 1928 to April 1933, when he was arrested by OGPU and unjustly sentenced to five years in a concentration camp. He spent the first half of his sentence in a Lubyanka custody and a special purpose camp in Solovec and the second part in central Russian exile. The article comments on unsuccessful efforts of the family members and Czechoslovak diplomats to rescue him and change the sentence to expulsion from the USSR; finally, it describes events after Kotler's return to Czechoslovakia in 1933.

The Kotler's case illustrates methods and procedures of political persecution of the so-called bourgeois specialists and certain specifics of political processes aimed against the foreigners in the first great cycle of Stalin's repressions at the break of the 1920s and 1930s. It also serves as a model example of a middle class person, who was no active opponent of the communist totalitarian dictatorship, but was forced to live in it and try to provide basic life conditions for his family. Although he did not commit anything, he was robbed of the results of his lifelong work, repeatedly persecuted and unjustly imprisoned in inhuman conditions. Despite all this he did not passively yield to the misfortune, but after repatriation to Czechoslovakia, found his strength to start again in his advanced age. On a general historical level, his life story can be perceived with certain simplification as a sad epilogue to long-lasting efforts of Czech traders and entrepreneurs to establish themselves on the Russian markets and revivalist illusions of Slavonic mutuality.